

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання”

Кафедра гуманітарных дысцыплін

ПУШКІН І. А.

ГІСТОРЫЯ
(гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі)

Канспект лекцый для студэнтаў усіх спецыяльнасцей

Магілёў
2014

УДК 947.6
ББК 63.2 (4Бел)
П 91

Рэцэнзенты: кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін УА “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. Куляшова” *А. Р. Агееў*;
кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гуманітарных дысцыплін МДУХ *В. Д. Выбарны*

Рэкамендавана навукова-метадычным саветам МДУХ

Пушкін І. А.

П 91 Гісторыя (гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі): канспект лекцый / І.А. Пушкін. – Магілёў: МДУХ, 2014. – 138 с.
ISBN 978-985-6985-04-4.

Дадзены канспект лекцый па “Гісторыі (гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі)” прызначаны для студэнтаў усіх спецыяльнасцей МДУХ. На падставе аналізу гістарычных крыніц, апублікаваных прац, вырашэння праблемных і дыскусійных пытанняў грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў перыяд ад старажытнасці да сучаснасці ў студэнтаў павінны сфарміравацца сацыяльна-асобавыя кампетэнцыі, якія забяспечваюць іх самавызначэнне ў сістэме каштоўнасцей, выпрацаваных падчас гістарычнага развіцця беларускага народа і станаўлення суверэннай беларускай дзяржавы, і выхаванне на гэтай аснове пачуцця далучанасці да лёсу краіны і яе гісторыі.

УДК 947.6
ББК 63.2 (4Бел)

ISBN 978-985-6985-04-4

© Пушкін І.А., 2014
© Установа адукацыі
“Магілёўскі дзяржаўны
ўніверсітэт харчавання”, 2014

Змест

Уводзіны	3
Лекцыя 1. Фарміраванне беларускага этнасу (VI ст. – пачатак XX ст.)	5
Лекцыя 2. Дзяржаўныя ўтварэнні на беларускіх землях у IX–XVIII стст.....	24
Лекцыя 3. Становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай дзяржавы (канец XVIII ст. – кастрычнік 1917 г.).....	42
Лекцыя 4. Станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Фарміраванне і ўмацаванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў Беларусі (кастрычнік 1917 – чэрвень 1941 гг.).....	55
Лекцыя 5. Заходняя Беларусь ў складзе Польскай дзяржавы. Геапалітычнае становішча Беларусі ў 20–30-я гг. XX ст.....	70
Лекцыя 6. Беларусь у гады Другой сусветнай вайны і Вялікай Айчыннай вайны.....	78
Лекцыя 7. Савецкая Беларусь: дасягненні і праблемы стваральнай працы народа ў пасляваенны перыяд (1945–1991 гг.).....	91
Лекцыя 8. Суверэнная Беларусь ў канцы XX – пачатку XXI ст.....	109
Заключэнне.....	128
Храналогія.....	129
Пытанні да заліку і экзамена.....	132
Спіс ракамендаваных крыніц.....	134

Уводзіны

Асноўнай мэтай выкладання вучэбнай дысцыпліны “Гісторыя” на першай ступені вышэйшай адукацыі з’яўляецца фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнтаў, забяспечваючых іх асобнае самавызначэнне ў сістэме каштоўнасцей, выпрацаваных падчас гістарычнага развіцця беларускага народа і станаўлення суверэннай беларускай дзяржавы. Для студэнтаў прапаноўваецца матэрыял па гісторыі Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі, у адпаведнасці з вучэбнай праграмай “гісторыя” (2013 г.) для студэнтаў усіх спецыяльнасцей дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі.

Прадмет гісторыі Беларусі – гэта гісторыя Айчыны ад старажытных часоў да нашых дзён. Ён адлюстроўвае гісторыю той часткі чалавецтва, якая на працягу тысячагоддзяў насяляла тэрыторыю сучаснай Беларусі.

Гісторыя як навука выконвае цэлы шэраг функцый, сярод іх можна вылучыць прагматычную, цэнасную, культурную, фундаментальную і светапоглядную. Задачами вывучэння курса “Гісторыя” з’яўляюцца: тэарэтычна-пазнавальная, практычна-ідэалагічная, патрыятычна-выхаваўчая. Вывучэнне гісторыі Беларусі выходзіць за межы патрыятызму, гонар за Радзіму, пашырае круггляд, культурны ўзровень, спрыяе гуманітарызацыі адукацыі.

Гісторыя Беларусі вывучаецца на падставе розных перыядызацый. Выкарыстоўваюць *еўропацэнтрэтыцкую, простую і ўніверсальную перыядызацыю*. Згодна з ёй, гісторыя Беларусі падзяляецца на наступныя перыяды: *старажытны* (100 тыс. г. да н.э. – V ст. н.э.), які падзяляецца на 3 этапы: каменны век (40 тыс. гг. да н.э. – 2 тыс. гг. да н.э.), бронзавы век (каля 2 тыс. гг. да н.э. – пачатак I тысячагоддзя да н.э.), жалезны век (пачатак I тысячагоддзя да н.э. – V ст. н.э.); *сярэднявечча* (VI ст. н.э. – XV ст. н.э.), выдзяляецца 2 этапы: пачатак пераходу да класавага грамадства і ўзнікненне дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі (канец V – перш. пал. XIII ст.), развіццё феадальнай сістэмы (сярэдзіна XIII – XV стст.); *новы час* (XVI ст. – пачатак XX ст.), падзяляецца на 2 этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выпяванне яе крызісу (XVI – канец XVIII стст.), генезіс і зацвярджэнне капіталізму, выпяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец XVIII ст. – 1914 г.); *навейшы час* (з 1914 г. па сённяшні дзень), некаторыя з 1917 г.

Існуе так сама *дзяржаўніцкі* падыход да перыядызацыі, які аформіўся ў пачатку XX стагоддзя ў працах В. Ластоўскага і У. Ігнатоўскага. Вылучаліся перыяды беларускай гісторыі – полацкі, літоўска-беларускі, польскі, расійскі і савецкі. У сярэдзіне XX ст. зацвердзілася *фармацыйная* канцэпцыя перыядызацыі, заснаваная на прынцыпах гістарычнага матэрыялізму. Нацыянальныя адметнасці і каштоўнасці рэгіёну гэты падыход не цікавіў.

Крыніцы па вывучэнню гісторыі Беларусі: пісьмовыя, археалагічныя, фальклёрныя (легенды і паданні) і лінгвістычныя (словы), этнаграфічныя (прадметы адзення і побыту), тапанімічныя, кіна-фота-фона дакументы.

Археалагічныя крыніцы: рэшткі старажытных паселішчаў, стаянак, гарадзішчаў, гарадоў; выкапнёвыя прылады працы, прадметы побыту, хатняе начыненне, адзенне; горныя выпрацоўкі, гідратэхнічныя збудаванні, палі старажытнага земляробства, дарогі; зброю, абарончыя збудаванні; магільнікі і інш. На ўсёй тэрыторыі Беларусі зарэгістравана каля 6 тысяч буйных археалагічных помнікаў, што ахопліваюць храналагічны перыяд ад часоў першых пасяленцаў (каля 100–35 тыс. гадоў да н.э.) і да XV ст.

Тапанімічныя крыніцы звязаны з назвамі геаграфічных аб'ектаў. Яны былі дадзены ў самыя старажытныя часы, захоўваючы звесткі пра этнічны склад насельніцтва тэрыторыі, найбольш распаўсюджаныя яго заняткі. Так, існаванне падсечна-агнявой (ляднай) сістэмы земляробства знайшло адлюстраванне ў назвах населеных пунктаў Ляды, Чысць. Ад старадаўніх промыслаў і рамёстваў атрымаліся назвы пунктаў Рудня, Кавалі, Пушкары.

Пісьмовыя крыніцы – гэта “Аповесць мінулых гадоў”, Лаўрэнцьеўскі, Іпацьеўскі, Радзівілаўскі летапісы і інш. дакументы. У іх мы знаходзім самыя раннія звесткі пра гарады Полацк, Тураў, Брэст, Мінск, Друцк, аб рассяленні ўсходніх славян на тэрыторыі Беларусі, іх гаспадарчай дзейнасці, грамадскім ладзе. Беларускія летапісы складаліся ў межах Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIII–XVI стст. на старажытнарускай, старабеларускай і польскай мовах. Гэта Супрасльскі, Увараўскі, Познанскі, Нікіфараўскі, Слуцкі, Акадэмічны летапісы. Да падрабязных летапісаў адносяцца “Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”, а таксама спісы Красінскага, “Летапіс Быхаўца”. Летапісы канца XVI – пачатку XVII ст. (Баркулабаўскі летапіс, Віцебскі летапіс, Магілёўская хроніка). Да пісьмовых крыніц адносяцца: гаспадарчыя дакументы XV–XIX стст. (звесткі аб памерах зямельных угоддзяў, колькасці двароў, занятках насельніцтва, стане рамяства і гандлю і інш.); матэрыялы цэнтральных і мясцовых органаў дзяржаўнай улады Расійскай імперыі (палітыка цэнтральнага ўрада на беларускіх землях і стан развіцця гаспадаркі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.); мемуарная літаратура і дзённікі (звесткі аб настроях, якія панавалі ў грамадстве, аб спосабах вядзення гаспадаркі); статыстычныя даведнікі; перыядычныя выданні (часопісы і газеты) і інш. Першая публікацыя крыніц па гісторыі Беларусі – выданне “Белорусского архива древних грамот. 1507–1768 гг.”, здзейсненае І. Грыгаровічам у 1824 г.

Беларусы ганарацца і шануюць *асобаў*, якія праславілі нашу зямлю ў перыяд ад сярэднявечча да нашага часу. Сярод іх: Рагвалод – першы вядомы кіраўнік самай старажытнай дзяржавы (Полацкае княства) на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь; Торвальд Вандроўнік, Ефрасіння

Полацкая, Кірыла Тураўскі – асветнікі і пашыральнікі хрысціянства; Ф. Скарына – усходнеславянскі першадрукар; Усеслаў (Чарадзея), Альгерд, Вітаўт, Радзівілы, Л. Сапега, К.А строжскі – ваяры і дзяржаўна-палітычныя дзеячы; Т. Касцюшка, К. Каліноўскі, Лявон і Антон Луцкевічы, Б. Тарашкевіч – змагары за волю і незалежнасць беларускага народу; М. Гусоўскі, Ф. Багушэвіч, Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Л. Геніюш, Н. Арсеннева, У. Караткевіч, В. Быкаў – вядомыя паэты і пісьменнікі; вучоныя – К. Семяновіч, М. Ястрэбскі, У. Ігнатоўскі, Б. Кіт, В. Кіпель; нобелеўскія лаўрэаты – І. Прыгожын і Ж. Алфёраў; касманаўт П. Клімук, алімпійскія чэмпіёны А. Мядзведзь, В. Азаранка і інш.

Славутыя *помнікі мінуўшчыны*: Барысавы камяні, Сафійскі сабор і Спаса-Еўфрасіннеўская царква ў Полацку, Барысаглебская (Каложская) царква ў Гродна, Камянецкая вежа, Крэўскі, Лідскі, Навагрудскі, Гродзенскі, Мірскі і Гальшанскі замкі, Мураванкаўская і Сынкавіцкая цэрквы-крэпасці, Траецкі касцёл у Ішкалдзі, кальвінскі збор у Заслаўі, замак у Любчы, Нясвіжскія езуіцкі калегіум і касцёл Божага Цела, Ружанскі і Нясвіжскі замкі-палацы, Гомельскі палац графа М. Румянцава, палацава-паркавы комплекс Булгакаў у Жылічах, Бабруйская і Брэсцкая крэпасці, Белавежская пушча і інш.

Лекцыя 1. Фарміраванне беларускага этнасу (VI ст. – пачатак XX ст.)

1 Насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў эпоху каменнага, бронзавага і ранняга жалезнага веку. Рассяленне славян.

2 Увядзенне хрысціянства. Культура Беларусі ў X – першай палове XVI стст.

3 Асноўныя канцэпцыі паходжання беларускага народа і назвы “Белая Русь”. Фарміраванне беларускай народнасці.

4 Асаблівасці фарміравання канфесійных адносін на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVII стст. Рэфармацыя і Контррэфармацыя.

5 Асноўныя тэндэнцыі і дасягненні ў развіцці культуры Беларусі ў эпохі Адраджэння і Асветніцтва.

6 Асноўныя кірункі развіцця культуры Беларусі ў XIX ст. Беларускае нацыянальна-культурнае адраджэнне пачатку XX ст.

1 Насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў эпоху каменнага, бронзавага і ранняга жалезнага веку. Рассяленне славян

Першыя людзі на тэрыторыю сучаснай Беларусі прыйшлі ў перыяд, калі на Еўропу то наступаў, то адыходзіў назад велізарны ледавік. Гэты перыяд супадае па часе з перыядам гістарычнай перыядызацыі – *палеалітам* (100–9 тыс. г. да н.э.). Жыхары Беларусі на той час – гэта неандэртальцы. Іх асноўнымі заняткамі былі паляванне на буйных жывёл – мамантаў і шарсцістага насарога, збіральніцтва і рыбалоўства. Яны здольны былі будаваць жылло і здабываць агонь. Прысвайваючая гаспадарка першабытных людзей не спрыяла аседламу ладу жыцця, таму яны не засноўвалі больш-менш трывалых паселішчаў.

Праз некаторы час пасля з’яўлення людзей на сучаснай тэрыторыі Беларусі пачалося чарговае наступленне ледавіка (каля 70 тысяч год назад) і першабытныя людзі адышлі ў паўднёвыя раёны. Паўторнае засяленне Беларусі адбылося каля 30–25 тыс. г. да н.э., калі ледавік адступіў на поўнач. Гэта ўжо былі не неандэртальцы, а людзі сучаснага выгляду – крананьёнцы.

Іх першыя паселішчы знойдзены археолагамі каля сучасных паўднёвых беларускіх вёсак *Юравічы* (узрост *стаянкі* каля 26 тыс. гг.) і *Бердыж* (узрост *стаянкі* каля 23 тыс. гг.).

Прылады працы першабытных людзей былі самымі простымі, іх было каля 100 відаў. Асноўныя матэрыялы, з якіх яны вырабляліся – косткі жывёл, дрэва і, вядома, камяні і крэмень. Акрамя палявання дапаможнымі заняткамі было збіральніцтва і рыбалоўства.

Першая форма родавай арганізацыі людзей – гэта мацярынскі род, які аб’ядноўваў усіх жанчын і іншых асоб, што вялі сваё паходжанне ад маці-родазаснавальніцы. Узнікаюць зачаткі рэлігійных вераванняў.

Пасля палеаліту надыходзіць эпоха *мезаліту* (9–5 тыс. г. да н.э.), пачатак якой азнаменаваўся карэннымі змяненнямі клімату і прыродных умоў. Ледавік адступіў далёка на поўнач. Кліматычныя ўмовы на цяперашняй тэрыторыі Беларусі сталі нагадваць сучасныя. Змены прыродных умоў адбіліся на гаспадарчых занятках насельніцтва і вызвалі з’яўленне новых прылад працы. Значна ўзрасла роля палявання, яно ўжо не патрабавала ўдзелу ў працэсе значнай колькасці людзей, а атрымала індывідуальны характар. Больш таго, у паляўнічага з’явіўся памочнік – сабака. Новыя прылады – лук і стрэлы значна палегчылі паляванне на дробных жывёл і птушку.

У эпоху *неаліта* (5–3 тыс. г. да н.э.) асаблівых змен у клімаце не адбылося, асноўныя змяненні адбыліся ў гаспадарцы. У гэты перыяд з’явіўся першы штучны матэрыял, выраблены чалавекам – гэта абпаленая гліна. Асноўнымі заняткамі заставаліся паляванне, рыбалоўства і збіральніцтва. Сталі выкарыстоўвацца новыя прыёмы па апрацоўцы каменя – шліфаванне, паліраванне і свідраванне. На поўдні Беларусі пад канец неаліту з’вілася земляробства ў першай, самай простае форме – матычнай (галоўная прылада апрацоўкі глебы – матыка).

Усе гэтыя зрухі ў гаспадарцы дазволілі даследчыкам гаварыць аб здзяйсненні так званай “*неалітычнай рэвалюцыі*”. І хаця яна доўжылася стагоддзі і тысячагоддзі, тым не менш: 1) пачаўся пераход ад прысвайваючай гаспадаркі да вытворчай (земляробства); 2) беларускія землі ўключыліся ў міжрэгіянальны абмен таварам; 3) з’явіліся зачаткі рамёстваў, пакуль яшчэ ў выглядзе хатняй вытворчасці – выраб керамічнага посуду і тканіны.

У *бронзавым веку* (II – пачатак I тыс. да н.э.) адбылося хуткае распаўсюджанне новых вытворчых форм гаспадаркі: выкарыстоўванне прылад працы і зброі з металаў (бронзы), развіццё земляробства і жывёлагадоўлі. Гэта было звязана не толькі з відавочнымі іх перавагамі над прысвайваючай гаспадаркай, а яшчэ і са з’яўленнем на тэрыторыі Беларусі новага насельніцтва – індаеўрапейцаў, якія па ступені гаспадарчага і грамадскага развіцця значна пайшлі наперад у параўнанні з мясцовым (аўтахтонным) насельніцтвам.

Жалезны век (пачатак I тысячагоддзя да н.э. – V ст. н.э.). Асноўная прыкмета гэтага перыяду – пачатак здабычы і апрацоўкі жалеза. Змяніўся тып паселішчаў. З’явіліся гарадзішчы – размешчаныя ў спрыяльнай для абароны мясцовасці, умацаваныя валамі і драўляным частаколам пасёлкі. Крыху пазней (пачатак нашага часу) з’явіліся селішчы – неўмацаваныя пасёлкі земляробаў.

Пачатак рассялення славян на тэрыторыі Беларусі. Масавы прыход славян на тэрыторыю Беларусі і іх канчатковае замацаванне на ёй адбылося на мяжы VI–VII стст. Засяленне славянамі тэрыторыі Беларусі не было адначасовай з’явай, яно працягвалася на працягу некалькіх

стагоддзяў. Славяне пражывалі кампактна толькі на самым поўдні сучаснай Беларусі, у басейне р. Прыпяць. У VIII–IX стст. пачынаецца масавае рассяленне славян на землях балтаў. Вялікімі групоўкамі яны сяліліся на правабярэжжы Дняпра і Бярэзіне, у басейне Сожа. Яны ўступілі ў цесны кантакт з балцкім насельніцтвам, якое пражывала ў гэтых рэгіёнах. Наперадзе ішлі ўзброеныя дружыны, услед за імі – земляробчае насельніцтва, якое асімілявала мясцовыя плямёны. Тэрыторыю Беларусі пераважна засялілі тры племені – крывічы, дрыгавічы і радзімічы.

Крывічы займалі не толькі поўнач Беларусі, але і суседнія раёны Падзвіння і Падняпроўя (Пскоўшчыну і Смаленшчыну). Утварылі два буйнейшыя “княжанні” ў Полацку і Смаленску. Крывічы сфарміраваліся ў выніку асіміляцыі прышлымі славянамі мясцовых балцкіх і заходнефінскіх плямёнаў, паступова славянізаваных. Аб гэтым яскрава сведчаць даныя археалогіі. Назва “крывічы” рознымі гісторыкамі тлумачыцца па-рознаму. Верагодна, змешанае славяна-балцкае паходжанне крывічоў адлюстравана і ў назве гэтай этнічнай супольнасці, бо вельмі блізкае да мовы балтаў. Паводле адной з версій назва паходзіць ад прозвішча старэйшага роду Крыў, паводле іншых – ад імя язычніцкага бога балтаў Крыва-Крывейтэ, ад слова “крэўныя” (блізкія па крыві), ад характара “крывой”, халмістай мясцовасці.

Дрыгавічы пражывалі на большай частцы паўднёвай і значнай частцы сярэдняй Беларусі. Дрыгавічы шмат рыс успрынялі ад балцкага насельніцтва. Тэрмін “дрыгавічы” ўяўляе сабой славянізаваную назву ранейшай, балцкай супольнасці. Аб высокім узроўні сацыяльнага развіцця дрыгавічоў сведчыць існаванне свайго “княжання” яшчэ да ўключэння ў склад Кіеўскай Русі.

Радзімічы пражывалі на ўсход ад дрыгавічоў і на поўдзень ад крывічоў, паміж Дняпром і Дзясной. Асноўны арэал рассялення радзімічаў – басейн рэк Сож і Іпуць. Заўважана роднасць радзімічаў з заходнімі славянамі. Разам з тым у археалагічных помніках радзімічаў прысутнічае балцкіх элементаў больш, чым у дрыгавічоў. У радзімічаў існавала сваё кіраўніцтва і племянная арганізацыя, аднак летапіс падкрэслівае, што ў іх захавалася больш перажыткаў родаплемянных адносін у параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі.

Крывічы, дрыгавічы і радзімічы ўяўлялі буйныя племянныя саюзы, аб’яднаныя не столькі родаплемяннымі адносінамі, колькі адзінымі тэрытарыяльнымі, эканамічнымі і палітычнымі сувязямі. Гэтыя племянныя саюзы былі ўжо пачатковымі дзяржаўнымі ўтварэннямі, якія ў летапісе азначаюцца як “княжанні”.

2 Увядзенне хрысціянства. Культура Беларусі ў X – першай палове XVI стст.

Да прыняцця хрысціянства ўсходнія славяне з'яўляліся язычнікамі ці паганцамі. Яны пакланяліся розным з'явам прыроды – агню, сонцу, месяцу, вадзе і г.д. Існаваў пантэон багоў славян. Галоўныя багі: Пярун – бог грому, маланкі і вайны, Сварог – бог неба, Ярыла – бог сонца, Велес – бог-абаронца хатняй жывёлы. У той час склаліся галоўныя святы славян, звязаныя з сельскагаспадарчым і каляндарным цыкламі, шанаваннем продкаў. Некаторыя з іх дайшлі да нашых дзён. Гэта зажынкі – пачатак уборкі ўраджаю, звязанне першага снапа і дажынкі – свята апошняга снапа; гуканне вясны і масленіца – свята адраджэння сонца ў пачатку вясны, калі пякліся бліны – сімвалы нябеснага свяціла. Культ шанавання продкаў увасабляецца ў святах Дзяды і Радаўніца.

Паганства не адпавядала патрэбам кіруючай вярхушкі першых дзяржаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Суседнія дзяржавы і дзяржавы, з якімі ўсходнія славяне былі звязаны гандлёвымі сувязямі, адмовіліся ад паганства на карысць хрысціянства (Еўропа), ці мусульманства (Азія).

На Полаччыне былі свае прыклады знаёмства мясцовых жыхароў з *хрысціянствам*, якое пачало пранікаць у IX ст. Ісландскі помнік пісьменнасці “Сага аб хрышчэнні” распавядае пра Торвальда Вандроўніка (ён ахрысціў Ісландыю), які вяртаўся на радзіму пасля паломніцтва ў Палесціну. Яго шлях пралягаў праз Полацк, дзе місіянер заснаваў манастыр Іаана Прадцечы, але неўзабаве і сам памёр (пахаваны ў гэтым манастыры). Былі знаёмы з хрысціянствам у сям’і полацкага князя Рагвалода.

У 992 г. у Полацку была заснавана епархія – царкоўная тэрытарыяльная адзінка, што кіравалася епіскапам. Была пабудавана царква ў імя Багародзіцы. Першымі епіскапамі былі грэкі з Візантыі ці балгары. У 1005 г. была заснавана Тураўская епархія. Абедзве епархіі ўваходзілі ў склад Кіеўскай мітраполіі. Самым вядомым тураўскім епіскапам быў наш славуты культурны дзеяч Кірыла Тураўскі, які жыў у XII стагоддзі.

Распаўсюджванне хрысціянства ішло досыць марудна, яно хутка пранікала ў сем’і феадалаў і знаці, купецкага люду, але амаль не мела ўплыву ў сельскай мясцовасці, дзе па-ранейшаму шанавалі старых паганскіх багоў. Гэтаму спрыяла суседства беларускіх зямель з балцкімі плямёнамі, што веравызнавалі язычніцтва. Адначасова тут спрабавала распаўсюдзіць свой уплыў хрысціянства заходняга абраду.

На момант прыняцця хрысціянства на беларускіх землях хрысціянская царква юрыдычна была адзінай, але паміж заходняй і ўсходняй часткай яе існавалі вельмі напружаныя адносіны. У 1054 г. хрысціянская царква канчаткова падзялілася на праваслаўе і каталіцтва, што дало ідэалагічную падставу ў XIII ст. нямецкім рыцарам рабіць

напады на славянскія землі – яны ваявалі супраць “схізматыкаў”, ератыкоў і неслі разам з агнём і крыжом “сапраўдную” веру – каталіцтва.

З прыняццем хрысціянства і развіццём феадальных адносін *культура Беларусі ў X – першай палове XVI стст.* падзяляецца па саслоўным прынцыпе на два кірункі – традыцыйную (ці народную) культуру і культуру пануючага класа. Культура пануючага класа была амаль аднолькавай на ўсёй тэрыторыі Кіеўскай Русі, бо яе фундамент – візантыйскае праваслаўе, агульная пісьменнасць, агульныя палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя інтарэсы. Традыцыйная культура ў кожнай мясцовасці мела свае асаблівасці, значныя адрозненні, характэрныя для плямёнаў, ад якіх пайшло мясцовае насельніцтва.

Вусная народная творчасць – самая развітая галіна традыцыйнай культуры. Бытавалі каляндарна-абрадавыя песенныя цыклы (прысвечаныя язычніцкім святам і сельскагаспадарчым работам – Масленіцы, Русальнаму тыдню, Купаллю, Дажынкам), сямейна-абрадавыя песні (цыклы для вяселля, пахаванняў). Шырока распаўсюдзіліся казкі-быліны, паданні, легенды, прыказкі, загадкі, замовы. Але быліна распавядала пра станаўленне феадальных адносін, а таму характэрна была і для культуры пануючага класа.

Пачынаючы з IX ст., шырока распаўсюджваецца пісьменнасць на базе кірылічнага алфавіта. Кірыліца была складзена ў 863 г. братамі Кірылам і Мяфодзіем для старабалгарскай мовы, але распаўсюдзілася амаль сярод усіх славянскіх народаў. Спрыяла гэтаму прыняцце славянамі хрысціянства і пераклад святых тэкстаў на славянскія мовы.

Першы датаваны надпіс ва Усходняй Еўропе – пячатка князя Ізяслава (княжыў да 1001 г.). Выдатным помнікам пісьменнасці з’яўляюцца “Барысавы камяні”, якія размяшчаліся ўздоўж Заходняй Дзвіны. У Віцебску і Мсціслаўлі знойдзены берасцяныя граматы XI–XV стст. Яны выкананы на берасцяной кары – бяросце. У Бярэсці археолагі знайшлі драўляны грэбень з паслядоўна размешчанымі літарамі кірыліцы – “букваром”, адносіцца ён да XIII ст.

Найбольш каштоўныя помнікі пісьменнасці – гэта *рукапісныя кнігі*. Самая ранняя рукапісная кніга на Беларусі – гэта Тураўскае евангелле XI ст. Яшчэ вядомы Полацкія евангеллі XII–XIV стст., Аршанскае евангелле XIII ст.

Вялікую спадчыну пакінуў *Кірыла Тураўскі* (жыў каля 1130–1182 гг.). Вядомы яго 8 “слоў” – пропаведзяў, 2 каноны, некалькі аповесцяў, каля 30 малітваў-споведзяў. Асноўная тэма, якая турбавала “Златавуста” – духоўная дасканаласць чалавека.

Вялікае месца ў гісторыі культуры Беларусі займае *Еўфрасіння Полацкая* (1110–1173 гг.), дачка малодшага сына Ёсяслава Чарадзея. Яна перапісвала і перакладала кнігі, засноўвала манастыры (Спаскі жаночы і прсв. Багародзіцы мужчынскі) і школы для дзяцей, была фундатарам

цэркваў і выдатных помнікаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Па яе загадзе полацкі дойдзі Іаан пабудаваў Спаскую царкву (каля 1132–1159 гг.), а полацкі майстар-залатар *Лазар Богша* ў 1161 г. выканаў шасціканцовы крыж – святыню Беларусі.

Аб высокім узроўні дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва ў старажытных беларускіх княствах гавораць знаходкі прадметаў рамесніцкай вытворчасці – разных з косці і дрэва гронкаў нажоў, грабянёў, лыжак, шахматных фігурак (знойдзены ў Ваўкавыску, Лукомлі, Гародні). Майстры-залатары авалодалі складанай тэхнікай філіграні, гравіроўкі, залачэння, чэрні, зярнення.

Важнае месца ў шматграннай культуры старажытнай Беларусі займае *архітэктура*. Выдатнымі помнікамі Полацкай будаўнічай школы з’яўляецца Сафійскі сабор (1050-я гг.), Спаская (Спаса-Еўфрасіньеўская) царква (1132–1159 гг.), храмы ў Бельчыцах (XII ст.), Дабравешчанская царква ў Віцебску – ці Царква Звеставання (1-ая палова – сярэдзіна XII ст.) а так сама храмы ў Мінску, Ноўгарадзе, Смаленску. Гарадзенская архітэктурная школа прадстаўлена помнікамі – Барысаглебскай царквой на Каложы (Каложская царква) ў Гродне, пабудаванай ў апошнюю чвэрць XII ст., а таксама храмамі ў Тураве, Новаградку, Мінску і інш. Для іх аздаблення выкарыстоўваліся фрэскі і мазаіка. Выдатным прыкладам ваеннага дойдзіства на Беларусі з’яўляецца Камянецкая ці Белая вежа, пабудаваная ў Камянцы сучаснай Брэсцкай вобласці дойдзідам Алексай у XIII ст. Рэшткі падобных вежаў знойдзены ў Полацку, Гародні.

У XIV–пачатку XVI стст. (эпоху ВКЛ) асноўным тыпам манументальных мураваных пабудоў стаў замак. Менавіта ў XIV ст. з’явіліся цалкам мураваныя замкі-кастэлі, квадратныя ў плане з башняй-данжонам (Крэва, Ліда, Трокі, Меднікі). Да ліку найбольш вядомых кultaвых збудаванняў гэтага часу адносяцца гатычныя царква св. Міхаіла ў Сынкавічах Зэльвенскага раёна Гродзенскай вобласці і Троіцкі касцёл у Ішкалдзі Баранавіцкага раёна Брэсцкай вобласці. Пад уплывам каталіцызму атрымала распаўсюджванне і развіццё скульптура – захавалася распяцце XIV ст. з Глубокскага раёна Віцебскай вобласці. Да XV–XVI ст. адносіцца станаўленне самастойнай беларускай школы іканапісу. Найбольш распаўсюджаным сюжэтам у іканаграфіі з’яўляліся абразы з малюнкам Багародзіцы. Вялікая частка абразаў захавалася на тэрыторыі Палесся. З XIV ст. з’явілася летапісанне ВКЛ. У летапісах абгрунтоўвалася неабходнасць стварэння ВКЛ, абаранялася цэнтралізатарская палітыка вялікіх князёў. Помнікі – “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” (прыкладна 1396 г.), “Пахвала Вітаўту”(канец 1420-х гг.), “Беларуска-літоўскі летапіс” (1446 г.). У XIV–XVI стст. шырокую папулярнасць у народзе атрымаў лялечны тэатр – батлейка. Прадстаўленні даваліся пад час ярмарак, на рынках, запрашалі лялечнікаў і да двароў феодалаў.

3 Асноўныя канцэпцыі паходжання беларускага народа і назвы “Белая Русь”. Фарміраванне беларускай народнасці

З развіццём гістарычнай навукі (беларускай і суседніх дзяржаў) былі распрацаваны *канцэпцыі паходжання беларусаў*.

Старажытнаруская канцэпцыя распрацавана на прыканцы XIX – пачатку XX стст. рускімі і беларускімі гісторыкамі А. Шахматавым, М. Токаравым, Я. Карнейчыкам. Асноўным палажэннем гэтай канцэпцыі было існаванне так званай старажытнарускай народнасці ў межах адзінай старажытнарускай дзяржавы – Кіеўскай Русі. Менавіта са старажытнарускай народнасці (існаванне якой пераканаўча не даказана) растуць карані трох усходнеславянскіх народаў – рускіх, украінцаў і беларусаў.

Існуе таксама дзве выключачыя адна адну тэорыі паходжання беларусаў – *вялікаруская і вялікапольская*, складзеныя на хвалі супрацьстаяння польскай і рускай нацыянальнай ідэй у барацьбе за беларускія землі (канец XIX – пачатак XX стст.). Пастулаты гэтых тэорый вельмі падобныя. Адны сцвярджалі, што беларусы – гэта рускія, а беларуская мова – гэта дыялект мовы рускай, але “пашкоджанай” польскім уплывам, другія – наадварот.

Аўтары *крывіцкай тэорыі* – В. Пагодзін, В. Ластоўскі, М. Кастамараў – сцвярджалі, што продкі сучасных беларусаў – гэта крывічы-палачане, якія ўтварылі самую старажытную дзяржаву на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Аднак аўтары праігнаравалі ўдзел у станаўленні беларускага этнасу дрыгавічоў і радзімічаў, не ўлічылі ўплыву суседзяў-балтаў у фармаванні беларусаў.

Крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая тэорыя (Я. Карскі, В. Пічэта, М. Доўнар-Запольскі, М. Грынблат).

Аўтары *балуцкай канцэпцыі* Г. Штыхаў і В. Сядоў сцвярджалі, што беларусы з’явіліся шляхам змяшэння славян і балтаў.

Вельмі фантастычная *фінская тэорыя* паходжання беларусаў. На падставе існавання ў Беларусі фінскай тапанімікі (геаграфічныя назвы) аўтар – І. Ласкоў сцвярджаў, што беларусы пайшлі ад змяшэння славян і фіна-уграў. Аднак, усё, што засталася ад іх – гэта назвы некаторых географічных аб’ектаў.

Канцэпцыя Міколы Ермаловіча ўлічвае месцазнаходжанне старажытнай Літвы, адзначае значную ролю славян пры асіміляцыі балтаў, сцвярджае, што агульнарускай народнасці не было, а беларускі этнас – прадукт эвалюцыі мясцовага насельніцтва.

Сучасная канцэпцыя, якая ўлічвае амаль усе акалічнасці этнічных працэсаў у Беларусі, распрацавана М. Піліпенкам. На першым этапе, калі ішло рассяленне славян, у выніку дыфузійных працэсаў (асіміляцыя балцкіх плямёнаў) узніклі крывічы, дрыгавічы і радзімічы. На другім этапе (X–XI стст.) у выніку эвалюцыйнага працэсу адбылася кансалідацыя насель-

ніцтва ў адзіную славянскую этнічную супольнасць. На трэцім этапе адбываліся працэсы ўзаемадзеяння і кансалідацыі з заходнімі славянамі, балцкімі і цюркскімі элементамі. У выніку да сярэдзіны XVI ст. узнік беларускі этнас. Менавіта ў гэты час з’яўляецца назва тэрыторыі “Белая Русь”.

Белая Русь – пачаткова штучная геаграфічная назва, ужываная пераважна ў заходнееўрапейскім навуковым асяроддзі ў дачыненні да розных рэгіёнаў Усходняй Еўропы. Ад XVII ст. гэта найчасцей назва сучаснага беларускага Падняпроўя ды Падзвіння (адпавядала рэгіёну “Русь” у ВКЛ). Пачынаючы з XIX ст. – агульнапрынятая назва ўсіх тэрыторый, якія тагачасная этнаграфія адносіла да беларускіх. У форме Беларусь – нацыянальная саманазва, прынятая ідэолагамі беларускага нацыянальнага руху ў канцы XIX ст. Паходжанне назвы “Белая Русь” тлумачыцца рознымі значэннямі слова “белы” і *фактарамі*: геаграфічнымі (усход), рэлігійнымі (прыняцце хрысціянства), палітычнымі (свабодная), антрапалагічнымі і этнаграфічнымі (колер валасоў, адзення жыхароў), прыроднымі (белы колер снегу і падобнае) і інш.

Народнасць – форма моўнай, тэрытарыяльнай, эканамічнай і культурнай супольнасці людзей, якая ўтвараецца гістарычна ў выніку кансалідацыі, зліцця плямён і папярэднічае ўтварэнню нацыі. Асноўнымі прыкметамі народнасці з’яўляюцца: адносная агульнасць мовы, агульнасць тэрыторыі, агульнасць культуры, пэўныя гаспадарчыя сувязі, этнічная самасвядомасць і саманазва.

На фарміраванне беларускай народнасці ў IX–XVI стст. паўплывалі палітычныя ўмовы (адзіныя законы, моцная цэнтралізаваная дзяржава ВКЛ, Магдэбургскае права), эканамічныя (моцныя гандлёва-грашовыя сувязі паміж гарадамі, фарміраванне эканамічных рэгіёнаў, звязаных гандлем, адзіная матэрыяльная культура), духоўныя (адзіная рэлігія, адзіныя традыцыі, адзіныя святы) і інш.

4 Асаблівасці фарміравання канфесійных адносін на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVII стст. Рэфармацыя і Контррэфармацыя

У Беларусі на працягу стагоддзяў мірна суіснавалі хрысціяне (праваслаўныя, католікі, вуніяты, пратэстанты), мусульмане (беларускія татары), іудзеі. Гістарычна склалася, што беларускія землі знаходзяцца на памежжы дзвюх хрысціянскіх канфесій – праваслаўя і каталіцтва, гэта адбілася на рэлігійнай гісторыі краіны, культуры і менталітэце народа.

На працягу XI–XIII стст. тэрыторыя сучаснай Беларусі была выключна праваслаўнай. Пасля Крэўскай уніі 1385 г. каталіцтва стала дзяржаўнай рэлігіяй ВКЛ, хаця свабода веравызнання была захавана. Пашырэнню каталіцтва спрыяла падзенне Канстантынопаля ў 1453 г. і рост канфрантацыі з Масквой. ВКЛ усё болей арыентавалася на каталіцкі Захад. Тым не менш, на працягу XV – сяр. XVI стст. праваслаўе заставалася галоўнай рэлігіяй княства. У 1563 г. Жыгімонт II Аўгуст спецыяльнай

пастановай аб'явіў аб роўнасці ў правах праваслаўнай і каталіцкай шляхты, чым прызнаў роўны статус дзвюх рэлігій. XVI ст. вызначаецца значнай ступенню верацярпімасці ва ўнутранай палітыцы, што стала добрай глебай для распаўсюджання ідэй Рэфармацыі ў княстве.

Рэфармацыя – гэта шырокі грамадска-палітычны і ідэалагічны рух, узнік у пачатку XVI ст. у Заходняй Еўропе з мэтай паслабіць уладу каталіцкай царквы і асабіста Папы Рымскага. Ініцыятарам яе была буржуазія – новы клас, што ў працэсе нараджэння пачаў барацьбу з найбольш адыёзнымі праявамі феадалізму. Асноўныя патрабаванні: дэцэнтралізаваць, зрабіць больш таннай царкву; ліквідаваць манастыры, культ, абраднасць, духавенства як замкнёную касту; секулярызаваць (канфіскаваць на карысць дзяржавы) царкоўную маёмасць, былі распрацаваныя ў працах М. Лютэра, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі.

У ВКЛ ідэй рэфармацыі праніклі да 1540 гг., але рэфармацыйны рух меў тут значныя асаблівасці ў развіцці. Развівалася рэфармацыя на феадальнай аснове, галоўнай двіжучай сілай былі буйныя феадалы і шляхта, галоўны рэлігійны кірунак – *кальвінізм*.

Рэфармацыя ў Беларусі мела тры этапы. Першы этап ахопліваў час з 1553 па 1570 гг., да з'яўлення ў ВКЛ езуітаў. Гэта быў перыяд хуткага росту колькасці пратэстантаў, фарміравалася іх царкоўная арганізацыя. Галоўным дзеячам Рэфармацыі ў ВКЛ быў Мікалай Радзівіл Чорны, канцлер, самы ўплывовы чалавек у дзяржаве. У 1560-я гг., пад час найвышэйшага ўздыму Рэфармацыі, у Беларусі дзейнічала каля 90 кальвінісцкіх збораў (культавых устаноў), а таксама школы, друкарні, шпіталі. У кальвінізм перайшла большасць магнатаў і шляхты. У другі перыяд – з 1570 па 1596 гг. пачалі ўзмацняцца пазіцыі каталіцкай царквы, узмацнілася *контррэфармацыя* (рух на аднаўленне ўплыву і ўмацаванне каталіцкай царквы). Пачала звужацца сацыяльная база Рэфармацыі – шляхта і магнаты, што дасягнулі сваіх мэт, пакідалі рады кальвіністаў. Пасля Люблінскай уніі выгадней было перайсці ў каталіцтва. У 1570 г. у ВКЛ з'явіліся езуіты (Таварыства Ісуса), якія пачалі праводзіць актыўную палітыку контррэфармацыі. Тым не менш, у 1573 г. на Варшаўскім сейме быў абвешчаны “рэлігійны мір”, палажэнні аб ім былі ўключаны ў Статут ВКЛ 1588 г. Трэці перыяд – наступ на прыхільнікаў рэфармацыі, масавы пераход шляхты ў каталіцтва.

Значэнне *Рэфармацыі* ў гісторыі беларуска-літоўскай дзяржавы:

- а) яна садзейнічала фарміраванню грамадзянскай самасвядомасці;
- б) спрыяла пранікненню і распаўсюджванню гуманістычных, рэнесансных ідэй;
- в) актывізавала духоўнае жыццё ў княстве, садзейнічала развіццю асветы і кнігадрукавання;
- г) пашырыла міжнародныя сувязі княства, садзейнічала больш шырокаму ўключэнню ВКЛ у еўрапейскі гістарычны працэс;
- д) садзейнічала культурнай і палітычнай паланізацыі беларускіх

магнатаў і шляхты, што неспрыяльна адбілася на развіцці беларускай мовы і культуры.

Контррэфармацыя ў Беларусі шчыльна злучана з дзейнасцю езуітаў (каталіцкі ордэн, створаны Ігнацем Лайолай у 1534 г.). Яны дасканалы ведалі беларускую мову і карысталіся ёю ў набажэнствах, іх пропаведзі ўзрушвалі. На беларускую мову імі былі перакладзены святыя кнігі і багаслоўская літаратура. Для простага народа адчынялі дабрачынныя ўстановы, у 1687 г. езуіты адчынілі аптэку ў Гродне. Заснавалі ў Беларусі тэатр, оперу, балет. Езуітамі будаваліся велічныя культавыя храмы, мастацкае ўбранне якіх і органы ўражвалі – насельніцтва пацягнулася ў касцёлы.

Асаблівасці контррэфармацыі ў ВКЛ: а) пачатак контррэфармацыі ў княстве супаў па часе з найвышэйшым уздымам Рэфармацыі, што парадзіла высокую ступень напружанасці ў грамадстве, але праявілася гэта ў ідэалагічнай барацьбе (палемічная літаратура), жудасных форм супрацьстаяння ў ВКЛ не было; б) пратэстанты ў ВКЛ не здолелі заснаваць сваю нацыянальную пратэстанцкую царкву (лютэранства ў Германіі, англіканства ў Англіі, кальвінізм у Швейцарыі і Францыі); в) асноўная частка феадалаў перайшла ў каталіцтва, а Берасцейская ўнія наблізіла да каталіцтва “просты люд”; г) асаблівая ўвага ВКЛ з боку Рыма, княства разглядалася як плацдарм да акаталічвання Масквы; д) не ўдалося дасягнуць галоўнай мэты – ліквідаваць шматканфесійнасць у ВКЛ; е) у перыяд контррэфармацыі зблізіліся пазіцыі пратэстантаў і праваслаўных – у 1599 г. у Вільне была дасягнута дамоўленасць аб сумесных дзеяннях супраць праяў ваяўнічага каталіцызма; ж) была скасавана талерантнасць у княстве, у 1658 г. з ВКЛ выганяліся арыяне.

Берасцейская царкоўная ўнія. У 1054 г. адбыўся канчатковы раскол хрысціянскай царквы на заходнюю – каталіцтва і ўсходнюю – праваслаўе. ВКЛ геапалітычна знаходзілася на мяжы двух рэлігій, таму абедзве канфесіі былі шырока прадстаўлены ў дзяржаве. Гэта дала падставы праваслаўнай Маскве і каталіцкаму Захаду для ўмяшання ва ўнутраныя справы княства. Каб абараніць незалежнасць ВКЛ, трэба было нешта іншае – не каталіцтва і не праваслаўе.

Неабходнасць рэфармавання царквы разумелі і беларускія праваслаўныя іерархі. Супадзенне такіх фактараў, як культурная дэградацыя праваслаўя, узвышэнне праваслаўнай Масквы, імкненне дзяржаўных кіраўнікоў ВКЛ на ўмацаванне незалежнасці і памкненні Ватыкана на акаталічванне княства, паспрыяла хуткаму правядзенню царкоўнай рэформы – увядзенню ўніяцтва.

У першай палове 1590-х гг. на шматлікіх сустрэчах з прадстаўнікамі Ватыкана праваслаўныя іерархі выпрацоўвалі ўмовы аб’яднання цэркваў у ВКЛ. Ініцыятарамі ўніі выступілі епіскап берасцейскі і ўладзімірскі Іпаці

Пацей і епіскап луцкі Кірыла Тарлецкі. Іх падтрымалі кіеўскі мітрапаліт Міхаіл Рагоза, кароль і князь Жыгімонт III Ваза і канцлер ВКЛ Леў Сапега.

6–9 кастрычніка 1596 г. ў Брэсце на царкоўным саборы, куды з'ехаліся прыхільнікі ўніі, уніяцтва было канчаткова аформлена як рэлігійны накірунак. Сутнасць вуніі. Былі выпрацаваны “33 артыкула” – умовы аб'яднання, згодна з якімі: захоўваліся ўсе царкоўныя святы згодна з праваслаўным каляндаром; на царкоўныя пасады прызначаюцца толькі “рускія” людзі; манастыры і цэрквы не пераўтвараюцца ў касцёлы; забараняецца пераманьваць у каталіцтва ўніятаў; Папа Рымскі з'яўляецца галавой царквы ў пытаннях веры; уніаты прымаюць некаторыя дагматы каталіцкай царквы (сімвал веры і інш.).

Але не ўсе былі з гэтым згодныя. Адначасова ў Бярэці на свой сабор сабраліся прыхільнікі захавання чысціні праваслаўя, лідэрам іх быў епіскап львоўскі. Наклаўшы ўзаемныя праклёны, іерархі раз'ехаліся па епархіям, сеючы зерне варожасці і напружанасці ў грамадстве.

15.10.1596 каралеўскім універсалам акт уніі быў зацверджаны на дзяржаўным узроўні. Афіцыйна праваслаўная царква ў ВКЛ перастала існаваць, была створана грэка-уніяцкая царква.

Значэнне стварэння уніяцкай царквы. Уніяцтва праз падтрымку дзяржавы і культурна-асветніцкую дзейнасць паступова пашыралася сярод сельскага насельніцтва і гараджан, дробнай шляхты. Да пачатку XVIII ст. яно стала самай масавай рэлігіяй у княстве. Грэка-каталіцтва (уніяцтва) дапамагло захаваць нацыянальныя адметнасці беларускага народа, стрымала апалячванне беларускіх зямель.

Аднаўленне праваслаўя ў Беларусі. Прыхільнікі праваслаўя не зніклі з гістарычнай сцэны. У 1620 г. яны тайна пасвяцілі новую іерархію ў Кіеве, якая кантралявалася праваслаўнымі. Так канчаткова адбыўся раскол былых праваслаўных княства на дзве царквы. Ва ўсходніх раёнах ВКЛ праваслаўныя карысталіся значнай падтрымкай, асабліва ў буйных гарадах. Таму кіраўнікі дзяржавы з цягам часу вымушаны былі афіцыйна прызнаць адраджэнне праваслаўя. У 1632 і 1633 гг. Уладзіслаў IV Ваза прызнаў існаванне праваслаўных цэркваў ВКЛ і надаў ім некаторыя прывілеі, у 1650 г. гэтыя прывілеі падцвердзіў Ян Казімір. У Рэчы Паспалітай дзейнічала адна праваслаўная епархія – Магілёўская.

5 Асноўныя тэндэнцыі і дасягненні ў развіцці культуры Беларусі ў эпохі Адраджэння і Асветніцтва

XV – першая палова XVII стст. – перыяд развіцця культуры, які атрымаў у Еўропе назву *Адраджэнне*. Ён характарызаваўся ўздымам свецкай навукі і мастацтва, станаўленнем нацыянальных моў, літаратур і нацыянальнай самасвядомасці, гуманістычным светапоглядам. Рысы Рэнесанса назіраліся ў архітэктуры, графіке, асвеце і свецкіх відах мастацтва.

На тэрыторыю Беларусі Адраджэнне прыйшло ў XVI ст. і панавала да першай паловы XVII ст. Перадумовамі станаўлення і развіцця культуры Адраджэння на беларускіх землях сталі ўзаемасувязі ВКЛ з краінамі Заходняй Еўропы, адносна дэмакратычны лад жыцця, рост гарадоў, завяршэнне працэсу фармавання беларускага этнасу і старабеларускай мовы. Тыповыя рысы рэнесанснай культуры (гуманізм, свабодалюбства, патрыятызм, антыдагматычнасць) выразна праявіліся ў культурна-асветніцкай, творчай дзейнасці Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, М. Гусоўскага, С. Полацкага і інш. *Францыск Скарына* ў 1517–1519 гг. у Празе пераклаў і выдаў (з каментарыямі) Псалтыр і 22 кнігі Старога завету Бібліі. У 1522 г. ён пераехаў у Вільню, дзе заснаваў першую на тэрыторыі ўсходніх славян друкарню, з якой вышлі “Малая падарожная кніжыца” (1522 г.) і “Апостал” (1525 г.). Першую кірылічную кнігу (на старажытнабеларускай мове) – “Катэхізіс” выдалі *Сымон Будны* і *Лаўрэнці Крышкоўскі* ў Нясвіжскай друкарні ў 1562 г. У 1570-я гг. у маёнтку Цяпіна на Полаччыне заснаваў друкарню *Васіль Цяпінскі*. Ён выдаў “Евангелле” на царкоўна-славянскай мове з паралельным перакладам на беларускую мову. Урадженцы Беларускіх зямель – Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец сталі рускімі першадрукарамі ў Маскве.

У Беларусі расквітнела летапісанне, былі створаны хронікі, гістарыяграфічныя творы, на старабеларускую мову перакладаліся ўзоры свецкай прозы. Пашырэнню рэнесансных ідэй паспрыяла ўзнікненне і хуткае развіццё мясцовага кнігадрукавання (друкарні ў Бярэсці, Нясвіжы, Лоску, Любчы, Бялынічах, Магілёве, Ашмянах, Цяпіне).

Літаратура пераставала быць ананімнай, цэлая плеяда літаратараў, публіцыстаў (М. Смятрыцкі, А. Волан, А. Філіповіч, А. Рымша, Л. і С. Зізаній, І. Пацей) гучна заявіла пра сябе творамі высокага мастацкага і эстэтычнага ўзроўню, напісанымі на старабеларускай, лацінскай і польскай мовах. З’явіліся прафесійныя паэты, атрымала развіццё гістарычная і мемуарная літаратура: “Баркулабаўскі летапіс”, “Дзённік” Ф. Еўлашоўскага, “Павала гетману Канстанціну Астрожскаму” (пасля 1514 г.).

Паспяхова развівалася архітэктура, што знайшло адлюстраванне ў будаўніцтве шматлікіх ратуш, храмаў, палацаў, шпіталяў, дамоў цэхавых брацтваў і інш. Спачатку рэнесансныя рысы спалучаліся з элементамі готыкі (Мірскі замак, Мураванкаўская царква-крэпасць). У XVI–XVII стст. у Беларусі склаўся новы архітэктурны стыль – барока. Першы ўзор архітэктуры барока – гэта Нясвіжскі езуіцкі касцёл, які ў 1587–1593 гг. будаваў выдатны архітэктар Джаванні Бернардоні. Для барока характэрны пабудовы ў форме базілікі з плоскім фасадам. Пабудовы вызначаліся плаўнасцю ліній і багатым знешнім і ўнутраным дэкорам. У гарадах узнікла грамадзянская архітэктура – будынкі ратуш (Нясвіж, Магілёў, Віцебск і інш.).

У XVI ст. – сярэдзіне XVII ст. рысы Адраджэння праявіліся і ў выяўленчым мастацтве, якое спалучала заходнееўрапейскія традыцыі, асаблівасці візантыйскай мастацкай спадчыны і адметныя рысы творчасці мясцовых мастакоў. Пашырыўся жанр партрэта, у якім праявілася рэнесансавы разумежны асобы чалавека. Фарміраваўся жанравы і батальны жывапіс. У беларускім іканапісе ўзнікла наватарская плынь, што выявілася ва ўвядзенні ў сюжэтную канву бытавых і этнаграфічных дэталей.

Адукацыя захоўвала рэлігійны характар. Пры праваслаўных цэрквах і манастырах існавалі школы, у іх праграму навучання ўваходзілі: царкоўна-славянская граматыка, матэматыка, філасофія, тэалогія. Разам з тым, пры праваслаўных брацтвах (гэта грамадскія аб'яднанні прыхажан) у Вільні, Магілёве, Слуцку, Бярэсце, Полацку і інш. дзейнічалі брацкія школы з больш шырокай праграмай, што ўключала вывучэнне замежных і класічных (лацінскай і грэчаскай) моў, гісторыі, рыторыкі.

Пашырэнне агульнага ўзроўня адукаванасці абумовіла ўзнікненне попыту на кнігі. Ствараліся значныя кнігазборы – бібліятэкі. Найбольш вядомымі былі: бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора; бібліятэкі манастыроў у Супраслі, Вільне, Слуцку, Пінску; а таксама кнігазборы навучальных устаноў (езуіцкіх калегіумаў і акадэміі) і прыватныя зборы магнатаў (Раздзівілаў, Сапегаў).

Эпоха Асветніцтва ў Еўропе і ў Беларусі. Мэта Асветніцтва састаяла ў крытыцы рэлігійных забабонаў, у барацьбе за верацярплівасць, свабоду навуковай думкі, за розум супраць веры, за даследаванні супраць аўтарытэта. XVIII ст. у Еўропе называюць таксама эпохай Асветніцтва. Найбольш яскрава, у класічнай форме, ідэалогія Асветніцтва развівалася ў Францыі. Прапагандавала прыярытэты асветы, навукі і розуму ў жыцці асобы, грамадства і дзяржавы. Яе носьбіты выступалі за натуральную і грамадзянскую роўнасць, палітычную свабоду. Найбольш значныя праявы Асветніцтва ў Еўропе: навуковыя адкрыцці Дыдро, А. Сміта, І. Ньютана, К. Лінея, М. Ламаносава; прамысловая рэвалюцыя (да машынай вытворчасці).

Беларусь, як частка Еўропы, зрабіла свой уклад ў развіццё асветніцкіх ідэй. Дзейнічалі прыватныя бібліятэкі (Раздзівілаў у Нясвіжы, Храптовічаў у Шчорсах), ствараліся тэатры, аркестры (Раздзівілы, Агінскія, Сапегі, Тызенгауз), развівалася гуманістычная літаратура (А. Філіповіч, Г. Каніскі, С. Полацкі і інш.), ствараліся мануфактуры і адбывалася развіццё прамысловасці. У сярэдзіне XVIII ст. моладзь Беларусі магла атрымаць больш свецкую, чым раней, адукацыю. Гэтаму садзейнічала дзейнасць педагога, асветніка С. Канарскага. Пад яго кіраўніцтвам ў царкоўных каталіцкіх школах пашыраецца выкладанне прыродазнаўства, грамадска-эстэтычных дысцыплін. У 1773 г. была створана адукацыйная камісія – першае ў Еўропе міністэрства народнай асветы. Значную ролю ў распаўсюджванні навуковых ведаў адыграла Гродзенская медыцынская

школа, заснаваная А. Тызенгаўзам. Узначальваў яе ў 1775 г. французскі ўрач і натураліст Ж. Жылібер. Ён стварыў пры школе прыродазнаўчы кабінет, аптэку, анатамічны тэатр і батанічны сад. Беларусь эпохі Асветніцтва вылучыла асоб, якія ўнеслі значны ўклад ў еўрапейскую навуку: астраном Марцін Пачобут-Адлянцікі, філосаф Казімір Нарбут, кампазітар і пісьменнік Міхаіл Клеафас Агінскі, філосаф, логік, псіхолаг Анёл Доўгірд.

6 Асноўныя кірункі развіцця культуры Беларусі ў XIX ст. Беларускае нацыянальна-культурнае адраджэнне пачатку XX ст.

Развіццё культуры Беларусі XIX ст. характарызуецца *свецкасцю* і *рацыяналізмам* ў развіцці грамадскай свядомасці. Пачынаўся працэс дыферэнцыяцыі культуры, з'яўленне яе новых кірункаў (навука, мастацкая літаратура, свецкі жывапіс, тэатр і інш.). У грамадстве пашыраецца новая сістэма перадачы культурных каштоўнасцей (свецкая школа, выдавецтва кніг, газет, часопісаў, развіццё тэатра і інш.). Духоўнае жыццё беларускага грамадства становіцца больш багатым. Павялічылася магчымасць далучэння да культуры розных сацыяльных груп. Асабліваецца развіцця культуры першай паловы XIX ст. быў працэс яе паланізацыі, а другой паловы стагоддзя – русіфікацыі Беларусі.

Культура Беларусі разглядаемага перыяду адлюстроўвала сацыяльную структуру тагачаснага грамадства. Яе складанымі часткамі былі: магнацкая культура, памесна-дваранская культура сярэдняй і дробнай шляхты, культура мяшчан і нерадавітага насельніцтва гарадоў і мястэчак, сялянская культура. Па ўзроўню развіцця культуры розныя рэгіёны Беларусі істотна адрозніваліся паміж сабою. Ролю галоўных культурных цэнтраў адыгрывалі буйныя гарады Беларусі: Вільня, Магілёў, Віцебск, Мінск, Слонім. Вельмі значны ўклад у развіццё культуры Беларусі ўносілі магнацкія цэнтры: рэзідэнцыя Храптовічаў у Шчорсах, маёнтак М. Агінскага ў Залессі, маёнтак Ваньковічаў у Мінску і інш.

Для *архітэктуры* XIX пачатку XX стст. характэрны пераходы ад класіцызму да эклектыкі і мадэрна. Сярод выдатных помнікаў *класіцызму* патрэбна назваць Іосіфскі сабор у Магілёве (не захаваўся), палац графа М. Румянцава (з 1830-х гадоў ён перайшоў да фельдмаршала І. Паскевіча) у Гомелі, палацы генерал-губернатара ў Віцебску і віцэ-губернатара ў Гродна. Да выдатных помнікаў гэтага архітэктурнага накірунку адносяцца культывыя забудовы: Петрапаўлаўскі сабор у Гомелі, Праабражэнская царква ў Чачэрску, Пакроўская царква ў Стрэшневе, касцёлы ў Лідзе і Шчучыне. З'явіліся такія стылі, як “неаготыка” і “псеўдарускі стыль”.

У *жывапісу* захоўваўся прыярытэт гістарычнага жывапісу, але набываў папулярнасць бытавы жанр, пейзаж, з'явіўся новы жанр – нацюрморт. Буйнымі майстрамі партрэтнага жанра ў Беларусі былі: І. Аляшкевіч, Ю. Пешка, В. Ваньковіч. Вядомымі гістарычнымі жывапіс-

цамі былі Я. Дамель, К. Альхімовіч. Вялікі ўклад у беларускі пейзажны жывапіс унеслі мастакі В. Садоўнікаў, І. Герасімовіч, В. Дмахоўскі, А. Гарайскі, Напалеон Орда. Выдатным прадстаўніком беларускага жывапісу быў І. Хруцкі. Блізка да жывапісу знаходзіцца мастацтва складання мазаічных пано. Выдатным беларускім мазаістам Н. Сілівановічам у Ісакіеўскім саборы Пецярбурга была выканана мазаічная кампазіцыя для галоўнага іканастанса “Тайная вячэра”, за якую ён атрымаў званне акадэміка Імператарскай Акадэміі мастацтваў.

Адной з форм выяўленчага мастацтва Беларусі першай паловы XIX ст. была *скульптура*. Сярод скульптараў таго часу найбольшую вядомасць набылі сям’я Ельскіх (Караль і яго сыны Казімір і Ян), Я. Астароўскі, Р. Слізень. Іх творчасць была разнастайна па жанру. Гэта былі партрэты-бюсты, медальёны і барэльефы гістарычных дзеячаў Беларусі, Літвы і Польшчы, родных, знаёмых. Вялікае месца ў іх творчасці займала *касцёльная скульптура*.

Пачынальнікамі беларускага *літаратурнага* адраджэння XIX ст. сталі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Францішак Багушэвіч, які адным з першых абгрунтаваў самастойнасць беларускай мовы (зборнікі вершаў “Дудка беларуская” і “Смык беларускі”). Паслядоўнікамі Ф. Багушэвіча былі Янка Лучына (Іван Неслухоўскі) і Адам Гурыновіч. У 1890-я гг. у беларускую літаратуру прыйшлі такія новыя імёны, як Карусь Каганец (Казімір Кастравіцкі), Цётка (Элаіза Пашкевіч), талент якіх яскрава раскрыецца ў пачатку XX ст.

Тэатральнае і музычнае жыццё беларускіх гарадоў было звязана галоўным чынам з паказам твораў рускай і сусветнай класікі лепшымі трупамі Расіі, якія гастралювалі па Беларусі. Разам з прафесійным тэатрам развіваўся аматарскі, які быў вельмі папулярны сярод шляхецтва, чыноўнікаў і афіцэраў. Падзеяй у тэатральным жыцці Беларусі стала ўзнікненні першай аматарскай трупы беларускага нацыянальнага тэатра В. Дуніна-Марцінкевіча. Асабліва актывізавалася тэатральнае жыццё Магілёва, Мінска пасля ўзвядзення асобных будынкаў тэатраў у 1888 і 1890 гг.

Першая палова XIX ст. – час пачатку збора і публікацыі беларускай народнай песні, спробы яе кампазітарскай і канцэртнай апрацоўкі (дзеяснасць ураджэнца Віцебшчыны А. Абрамовіча, асабліва яго паэма “Беларускае вяселле”). Шырокую вядомасць атрымалі творы М. Агінскага, Д. Стэфановіча, Ф. Міладоўскага і іншых таленавітых музыкантаў і выканаўцаў. Свой след у беларускай музычнай культуры пакінуў класік польскай музычнай культуры, ураджэнец Ігуменскага (цяпер Чэрвенскі р-н) павета Мінскай губерні Станіслаў Манюшка. З гастролі выдатных выканаўцаў была звязана актывізацыя музычнага жыцця ў беларускіх губернях ў другой палове XX ст. Беларусь у 1890-я гады наведалі Ф. Шаляпін, Л. Собінаў, А. Мазіні, С. Рахманінаў, Л. Скрабін, А. Зілоці і

інш. У 1871 г. было створана Мінскае музычнае вучылішча арганістаў, адзінае на Беларусі. Да таго, у буйных беларускіх гарадах дзейнічалі музычныя таварыствы, якія ставілі мэтай падняцце ўзроўню музычнай культуры насельніцтва. У 1898 г. у Мінску ўзнікла культурна-асветніцкая арганізацыя “Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў”.

Фарміраванне беларускай нацыі. Дзейнасць даследчыкаў і культурна-асветніцкіх гурткоў паспрыяла росту этнічнай самасвядомасці беларусаў у другой палове XIX стагоддзя. Аднак і саманазва “беларусы” яшчэ не была трывалай. Вялікую ролю адыгрывалі канфесіянізмы – калі этнічная прыналежнасць вызначалася ад канфесійнай прыналежнасці (католік – значыць “паляк”, а праваслаўны – гэта “рускі”). З апошняй чвэрці XIX ст. стаў пашырацца беларускі нацыянальны рух, які вялікую ўвагу надаваў фарміраванню этнічнай свядомасці і пашырэнню грамадскай актыўнасці. Ішоў працэс фарміравання беларускай нацыі.

Нацыя – гістарычная супольнасць людзей, якая характарызуецца: устойлівымі эканамічнымі і тэрытарыяльнымі сувязямі, агульнасцю мовы, культуры, характару, побыту, традыцый, звычайў, самасвядомасці. Нацыі ўзнікаюць у перыяд станаўлення капіталістычнага спосабу вытворчасці. Рашаючую ролю ў пераўтварэнні народнасцей у нацыі адыгрываюць капіталістычныя эканамічныя сувязі, фарміраванне ўнутранага рынку. Пры кансалідацыі нацыі непасрэдна звязаны з эканамічным фактарам – сацыяльны, палітычны, дэмаграфічны.

У другой палове 1880-х гг. у Мінску ўзнікла група ліберальнай інтэлігенцыі (М. Доўнар-Запольскі, У. Завітневіч, А. Слупскі, Я. Лучына), якія імкнуліся абудзіць нацыянальную самасвядомасць легальнымі сродкамі. Для гэтага выкарыстоўвалася першая прыватная (недзяржаўная) газета на Беларусі “Мінскі лісток” і календары. На іх старонках друкаваліся матэрыялы А. Багдановіча, І. Янчука, М. Доўнар-Запольскага пра гісторыю, мову, беларускі этнас, літаратурныя творы Я. Лучыны і В. Дуніна-Марцінкевіча. Гэтыя выданні, па сведчанні сучаснікаў, абудзілі беларускі нацыянальны рух. Вялікі ўплыў на фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці зрабіла прадмова Ф. Багушэвіча да “Дудкі беларускай”, якая з’яўляецца маніфэстам нацыянальнага адраджэння.

Дзейнасць гісторыкаў і этнографіў І. Грыгаровіча, М. Баброўскага, З. Даленгі-Хадакоўскага, Т. Нарбута, А. Кіркора, І. Даніловіча, братаў Я. і К. Тышкевічаў і іншых сведчыла аб развіцці працэсу духоўнага адраджэння Беларусі і паспрыяла росту этнічнай самасвядомасці беларусаў у другой палове XIX стагоддзя і фарміраванню беларускай нацыі. Так, згодна з дадзенымі ўсерасійскага перапісу 1897 г. (нацыянальная прыналежнасць вызначалася па роднай мове) 74 % насельніцтва беларускіх губерняў лічылі роднай мовай беларускую, у тым ліку амаль 52 % патомнай шляхты палічыла сябе беларусамі.

У маі 1907 г. прайшоў настаўніцкі з’езд у Вільне, які выказаўся за навучанне на беларускай мове. 10.11.1906 г. пачала выдавацца газета на беларускай мове – “*Наша ніва*”. З 1912 г. быў наладжаны выпуск грамадска-палітычнага і літаратурнага альманаха “Маладая Беларусь”. У выдавецтве “Загляне сонца і ў наша ваконца” (1908–1914 гг.) выходзілі дзесяткі беларускіх кніжак.

Перашкіджалі развіццю культуры ў Беларусі – палітыка ўладаў Расійскай імперыі, адсутнасць ВНУ (у 1864 г. быў зачынены земляробчы інстытут – апошняя вышэйшая навучальная ўстанова ў Беларусі часоў імперыі, з таго часу вышэйшую адукацыю беларусы атрымлівалі за межамі Радзімы), нешматлікасць і неўплывовасць беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі і тое, што эканамічная эліта краю складалася з небеларусаў. Па сутнасці, не існавалі ні беларускай прамысловай буржуазіі (яна яўрэйская і польская), ні беларускага прамысловага пралетарыята (ён пераважна яўрэйскі, рускі і польскі). Толькі сельская буржуазія была амаль выключна беларускай (але яшчэ не ўсведамляла нацыянальнага адзінства, бо была падзелена па рэлігійных прыкметах) і сельскі пралетарыят (батракі) – таксама быў беларускім па складзе. Вядома, гэта вельмі адмоўна сказалася на тэмпах і характары культурнага адраджэння беларускай нацыі. Перашкіджала нацыянальнай кансалідацыі палітыка царскага ўрада на асіміляцыю беларусаў. Супрацьстаяла стварэнню беларускай нацыі і афіцыйная ідэалогія “заходнерусізму”. Распрацаваная ў сярэдзіне XIX стагоддзя праваслаўнымі дзеячамі І. Сямашкай і М. Каяловічам яна сцвярджала, што беларусы, як і ўкраінцы і вялікарусы – частка адзінай рускай нацыі. Беларусы маюць толькі нязначныя лакальна-дыялектныя адрозненні ад рускіх.

Насуперак неспрыяльным умовам, супрацьдзеянню дзяржаўнага апарата імперыі, спецыфічнай, вельмі складанай этна-канфесійнай сітуацыі, фарміраванне беларускай нацыі ў агульных рысах на пачатку XX стагоддзя завяршылася.

Лекцыя 2. Дзяржаўныя ўтварэнні на беларускіх землях у IX–XVIII стст.

1 Станаўленне раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў усходніх славян на тэрыторыі Беларусі. Полацкае і Тураўскае княствы ў IX–XIII стст.

2 Перадумовы і працэс фарміравання Вялікага Княства Літоўскага. Крэўская унія. Палітычны лад і органы дзяржаўнай улады ВКЛ.

3 Асноўныя напрамкі знешняй палітыкі ВКЛ у XIII–XVI стст. Барацьба супраць крыжакоў і татара-манголаў.

4 Эканамічнае развіццё і сацыяльныя адносіны на беларускіх землях у XIV–XVI стст. Аграрная рэформа 1557 г.

5 Люблінская унія і ўтварэнне Рэчы Паспалітай.

6 Знешняя палітыка Рэчы Паспалітай. Войны XVII–XVIII стст. і іх наступствы для Беларусі.

7 Эканамічны і палітычны стан беларускіх зямель у XVII–XVIII стст. Прычыны крызісу і тры падзелы Рэчы Паспалітай. Паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі.

1 Станаўленне раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў усходніх славян на тэрыторыі Беларусі. Полацкае і Тураўскае княствы ў IX–XIII стст.

Характэрныя *рысы* сярэднявечча: а) аграрнае грамадства, якое грунтуецца на ручной працы і феадальных грамадска-эканамічных адносінах; б) характэрна ўстойлівая і маларухомая сістэма каштоўнасцей, заснаваная на рэлігійных заповедзях і вучэннях царквы; в) для грамадства характэрна ўнутранае адзінства і знешняе абасабленне, карпаратыўная замкнёнасць саслоўяў; г) час стварэння першых дзяржаў і пачатак зараджэння і фарміравання сучасных народаў.

Протадыржавы крывічоў і дрыгавічоў утварыліся дзякуючы поспехам у гаспадарчым развіцці гэтых протанародаў, развіццю раннекласавага грамадства, фарміраванню гарадоў, феадальнага ладу, культуры.

Першая дзяржава, што ўтварылася на тэрыторыі сучаснай Беларусі – гэта *Полацкае княства* (IX–XIV стст.). Яна ўяўляла сабой адзіны геаграфічны рэгіён, што ляжаў у басейне галоўнай ракі Заходняй Дзвіны, насяляў княства адзіны народ – крывічы-палачане, ступень эканамічнага развіцця якога была роўнай і гаспадарчыя заняткі сходныя.

Упершыню Полацк узгадваецца пад 862 г. У 882 г. сталіцу крывічоў падпарадкаваў Кіеву вядомы старажытнарускі князь Алег. У 907 г. Полацк, як саюзнік Кіева, прымаў удзел у сумесным паходзе рускіх князёў на сталіцу Візантыйскай імперыі – Царград (Канстантынопаль).

Першым нам вядомым полацкім князем быў *Рагвалод*. У 978 г. адзін з сыноў кіеўскага князя Святаслава – Уладзімір забіў Рагвалода і яго

сыноў, гвалтам прымусіў Рагнеду, дачку Рагвалода, стаць яго жонкай і далучыў Полаччыну ў склад Кіеўскага княства. Уладзімір стаў адзіным кіраўніком вялікай дзяржавы, якая аб'яднала Ноўгарад Вялікі, Полацк і Кіеў – тры галоўныя палітычныя цэнтры ўсходніх славян. Ад Рагнеды ён меў сыноў – Ізяслава Полацкага, Яраслава Мудрага, Мсціслава Чарнігаўскага і Усевалада Ўладзіміра-Валынскага (усе яны былі выключнымі асобамі, пакінулі вялікі след у гісторыі Кіеўскай Русі).

У XI ст. Полацкае княства сфармавалася як моцная дзяржава ва Усходняй Эўропе. Яно мела сваю княскую дынастыю, моцнае войска, даволі развітую гаспадарку і значныя дасягненні ў галіне культуры. Пры князе *Брачыславе Ізяславічу* (1003–1044 гг.) дасягнула найвялікшай палітычнай вагі. У 1021 г. Брачыслаў выступае супраць свайго роднага дзядзькі, наўгародскага князя Яраслава Уладзіміравіча (Мудрага), захоплівае Ноўгарад і выводзіць у Полацк мноства палонных з маёмасцю. Полацк ажыццяўляў кантроль над галоўнай гандлёвай артэрыяй (Заходняй Дзвіной) і менавіта гэтак вызначала вядучае становішча Полацкай дзяржавы ў той час сярод усходніх славян. Брачыслаў актыўна пашыраў межы княства ў паўднёвым і заходнім напрамках.

Найвышэйшы ўздым і тэрытарыяльнае пашырэнне Полацкага княства адбылося пры князі *Усяславе Брачыславічу* (Чарадзеі). Гады жыцця: 1018(?) г. – 1101 г. Князь полацкі (1044–1101 гг.), вялікі князь кіеўскі (1068–1069 гг.). Сын Брачыслава, унука Рагнеды, і невядомай (імя маці гісторыя не захавала). Паводле легендаў, паходжанне князя прыпісвалася чарадзеіным сілам (імаверна, таму яго і празвалі “Чарадзеём”). Пры Усяславе ў сярэдзіне XI ст. завяршыўся працэс пераносу адміністрацыйнага цэнтру Полацку з “гарадзішча Рагвалода” на Верхні замак. Тут ён будзе новы замак-дзядзінец, славыты Полацкі Сафійскі сабор. Усяслаў будаваў і ўмацоўваў не толькі сваю сталіцу, але і іншыя гарады Полацкай зямлі: Браслаў, Друцк, Заслаўе, Лагойск, Копысь, Воршу, Менск. Да 1084 г. кіеўскія князі неаднаразова спрабавалі захапіць Полацк і скінуць Усяслава з пасады. Але полацкі князь адстаяў свае землі і трывала трымаўся на стальцы сваіх бацькоў.

Узначальваў дзяржаву – князь, існавала Рада князя. Значную ролю адыгрываў агульны сход гараджан – веча. Асабліва яго роля ўзрастае ў XII ст. Да ягоных прэрагатываў адносілі абранне і выгнанне князя, заключэнне міра і абвяшчэнне вайны. За князем застаецца судовая і вайсковая ўлада. Войска князя складалася з дружыны і земскага апалчэння. У канцы XII–пач. XIII стст. у Полацку фарміруецца рэспубліка. Яе можна называць Вечава-тэакратычнай.

Полацкае княства ўзнікла і развівалася на шляху з варагаў у грэкі, гандлявала прадукцыяй сельскай гаспадаркі. Да Балтыйскага мора хадзілі гандлёвыя караблі. У Полацку і іншых гарадах княства канцэнтраваліся

рамесніцкія майстэрні. Полацк быў адным з найважнейшых культурных і рэлігійных (хрысціянскіх) цэнтраў у рэгіёне.

Калі на поўначы сучаснай Беларусі месцілася Полацкае княства, то паўднёвыя землі займала другое дзяржаўнае ўтварэнне – *Тураўскае княства*. Яно месцілася на землях дрыгавічоў, у басейне ракі Прыпяць. Калі Заходняя Дзвіна – вялікі гандлёвы шлях з Балтыкі на поўдзень, то Прыпяць – бойкі гандлёвы шлях паміж Кіевам і Заходняй Еўропай. Тураў упершыню ўзгадваецца пад 980 г. Ён быў падпарадкаваны суседняму Кіеву, і тут склалася традыцыя – Тураў атрымліваў старэйшы сын Вялікага кіеўскага князя, які займаў потым бацькава месца ў Кіеве, а Тураў зноў атрымліваў старэйшы сын новага кіеўскага князя. Вялікую ролю ў Тураве адыгрывала веча. Існавала некалькі адміністрацыйных пасадаў, што выконвалі функцыі, блізкія да некаторых княжаскіх функцый. Так, *тысяцкі* ўзначальваў гарадское апалчэнне. У Тураве дзейнічаў *пасаднік* – галоўны кіраўнік цывільнай адміністрацыі княства.

Крыху пазней за Полацкае і Тураўскае княствы, на захадзе сучаснай Беларусі ўтвараліся іншыя ўдзельныя славянскія княствы. Сярод княстваў Верхняга Панёмання трэба адзначыць найбольш старажытныя і важныя – *Наваградскае*, *Ваўкавыскае* і *Гродзенскае*. З 60-х гг. XIII ст. узмацніліся сувязі Полацка з Наваградкам (сучасны Навагрудак), на полацкае княжэнне сталі запрашаць літоўскіх князёў, наладжваліся сумесныя паходы літоўскіх, наваградскіх і полацкіх дружын супраць крыжакоў.

Полацкае княства разглядаецца ў якасці вытоку беларускай дзяржаўнасці, увасаблення ідэі незалежнасці беларускага народу.

2 Перадумовы і працэс фарміравання Вялікага Княства Літоўскага. Палітычны лад і органы дзяржаўнай улады

Да пачатку XIII ст. тэрыторыя сучаснай Беларусі была падзелена на шматлікія ўдзельныя княствы – шматкі былога магутнага Полацкага і Тураўскага княстваў. Невялікія самастойныя княствы сталі лёгкай здабычай для знешніх ворагаў. У гэтых абставінах наспела неабходнасць кансалідацыі княстваў у адзіную дзяржаву. Яна стала вядома ў гісторыі пад назвай Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае (ВКЛ).

Прычыны стварэння ВКЛ: 1) Пагроза фізічнага вынішчэння раз’яднаных княстваў. Невялікія самастойныя княствы сталі лёгкай здабычай для знешніх ворагаў. У самым пачатку XIII ст. актыўнае наступленне з захаду павялі крыжакі, з поўдня неслі смерць набегі манголаў. Спакушаліся на беларускія землі польскія князі і ўладары больш магутных паўднёварускіх княстваў, асабліва Галіцка-Валынскага. 2) У інтарэсах развіцця феадальнай гаспадаркі патрабавалася моцная цэнтральная ўлада, якая павінна была абараняць інтарэсы феадалаў і давала магчымасць павялічыць узровень эксплуатацыі залежнага насельніцтва. 3) Інтарэсы розных груп насель-

ніцтва (сялян, купцоў, рамеснікаў і г.д.) у адзіных законах і развіцці агульнага рынку.

У сувязі з тым, што Полацк быў паслаблены няроўнай барацьбой з крыжакамі і не здолеў выступіць цэнтрам аб'яднання, як і Тураў, які падпаў у залежнасць ад паўднёварускіх князёў (да таго, у 1240-я гг., тэрыторыя княства была разрабавана манголамі), цэнтрам збірання беларускіх зямель стаў *Наваградка* (сучасны Навагрудак). Таму было некалькі перадумоў: вакол Наваградка былі самыя ўрадлівыя землі; горад меў шырокія гандлёвыя сувязі як з суседнімі гарадамі, так і з замежжам – Польшчай, Візантыяй, Прыбалтыкай, Блізкім Усходам; у горадзе існавала развітае рамяство (апрацоўка каляровых і каштоўных металаў, апрацоўка жалеза); Наваградская зямля была адносна небяспечнай – тут ратаваліся ад крыжакоў і манголаў бежанцы з іншых зямель, што значна павышала прадукцыйныя сілы княства.

Вызначальную ролю мела суседства з землямі гістарычнай “Літвы”, што знаходзіліся на сумежжы сучасных Гродзенскай, Віцебскай і Мінскай абласцей. У 1230-я гг. там пачаўся працэс утварэння дзяржавы. На чале аб'яднання плямёнаў стаў князь *Міндоўг*. Згодна адной з версій, ён накіраваўся на службу да Ізяслава ў Наваградка (сярэдзіна 1240-х гг.). Калі ў 1246 г. Ізяслаў памёр, наваградскае веча выбрала князем Міндоўга з улікам выканання апошнім некаторых умоў – прыняцця праваслаўя і далучэння да Наваградка Літвы. Дзякуючы аб'яднаным сілам Наваградка і сваіх паплечнікаў у Літве Міндоўг далучае землі верхняга Панямоння да Наваградка. Пачаўся працэс утварэння новай дзяржавы (ВКЛ).

Узмацненне Наваградка вызвала незадавальненне галіцкіх князёў, Лівонскага ордэна, Рыгі і жамойцкіх феодалаў. Пад час 50–70-х гг. XIII ст. ішла жорсткая барацьба як з суседзямі, так і з унутранымі ворагамі. Першыя вялікія князі паказамі выключныя палітычныя здольнасці, каб захаваць народжаную славяна-балцкую (беларуска-літоўскую) дзяржаву.

У першай палове XIV ст. большая частка сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Межы княства значна пашырыліся, роля Наваградчыны ў княстве знізілася, таму *Гедымін* у 1323 г. перанес сталіцу на новае месца – у крывіцкае пасяленне Крывы горад на Віліі, цэнтр адной з валасцей былога Полацкага княства. Новая сталіца – *Вільня* стала палітычным, культурным, эканамічным і рэлігійным цэнтрам беларускіх зямель і захоўвала гэты статус на працягу некалькіх стагоддзяў – да пачатку XX ст.

Шляхі далучэння славянскіх зямель да ВКЛ: а) дабравольна-дагаварны шлях, асноўны прыклад – далучэнне Полацкага княства згодна “ряда” – дагавора 1307 г., далучаная тэрыторыя атрымлівала значныя правы на самакіраванне; б) далучэнне праз шлюб, асноўны прыклад – Віцебскае княства. Далучана да ВКЛ як пасаг Марыі Віцебскай, жонкі Альгерда ў 1320 г. Княства таксама мела значныя правы на самакіраванне

згодна асобнага дагавора; в) далучэнне зямель праз адваяванне іх у іншаземных захопнікаў, прыклады – часткова Берасцейская зямля (1315 г.) і Валынь (1377 г.), адбітыя ў Польшчы і Кіеў з Падоллем (1362 г.), адваяваныя ў мангола-татар; г) вядома, выкарыстоўвалі і іншыя шляхі – згодна старажытнаму вымарачнаму праву – тэрыторыі адыходзілі да вялікага князя калі не заставалася прамых нашчадкаў у яе ўладальнікаў, не грэбавалі і прамым захопам. Але асноўнымі былі першыя тры шляхі. Беларuskія землі ўвайшлі ў склад ВКЛ пераважна мірным шляхам.

Палітычны лад і органы дзяржаўнай улады. ВКЛ у палітычным значэнні слова не было адзіным арганізмам. Яно складалася з цэнтральнай часткі, куды ўваходзілі амаль усе беларuskія, а таксама Віленская і Трокская землі. Гэта частка мела назву Літва. Другія землі ўваходзілі ў склад ВКЛ на правах пэўнай аўтаноміі. Гэта: Падляшша, Валынь, Падолія, Кіеўшчына і іншыя, з беларuskіх зямель – Полаччына і Віцебшчына. Дамінуючае становішча ў дзяржаве займалі паны цэнтральных зямель: Алелькавічы, Друцкія, Глябовічы, Радзівілы, Сапегі. Кіраўніком дзяржавы быў вялікі князь (пачынаючы з Казіміра 1447 г., адначасова з’яўляўся і каралём польскім). Ён валодаў шырокімі паўнамоцтвамі: камандаваў узброенымі сіламі, выдаваў заканадаўчыя акты, судзіў, кіраваў знешняй палітыкай. Вялікі князь выбіраўся з прадстаўнікоў дома Гедымінавічаў (пазней Ягайлавічаў) напачатку ў вузкім коле найважнейшых саноўнікаў, а з канца XV ст. – на Вальным сойме. Інаўгурацыя (каранацыя) у князі адбывалася ў Вільні, на галаву новаабранага гаспадара ўскладалася мітра Гедыміна, а потым маршалак земскі ўручаў яму меч і скіпетр. На мяжы XV–XVI стст. неабмежаваная княжацкая ўлада паступова адыходзіць у нябыт. Дзяржаўны лад ВКЛ можна вызначыць як парламенцкую манархію. Улада гаспадара была абмежавана вялікакняскай радай. Без яе згоды ён не мог самастойна вырашаць найбольш важныя дзяржаўныя пытанні.

Значную ролю ў стварэнні і развіцці ВКЛ, акрамя ўзгаданых Міндоўга і Гедыміна, адыгралі князі: Войшалк, Віцень, Кейстут, Альгерд, Вітаўт. Пры апошнім тэрыторыя ВКЛ ахоплівала прастору ад Балтыйскага да Чорнага мора.

Дзяржаўнай мовай ВКЛ з’яўлялася старабеларuskая. Аснова прававых нормаў – нормы старабеларускага права. *Дзяржаўны герб* “Пагоня” – сярэбраны вершнік на шчыце чырвонага колеру, які сімвалізаваў абарону дзяржавы ад заваёўнікаў.

Цэнтральныя органы ўлады: Вялікі князь (гаспадар, кароль), Рада ВКЛ (паны-рада), Сейм (сойм – прадстаўнічы орган, які складаўся з сенату і пасольскай ізбы). Вышэйшыя дзяржаўныя асобы (уваходзілі ў сенат сойма): маршалак земскі, гетман, канцлер, падскарбі. Існавала шэраг пасадавых асоб: кашталяны, войты, старасты, цівуны і г.д. У пасольскую ізбу на “сойміках” выбіраліся па 2 прадстаўнікі ад адміністрацыйнай адзінкі. На ўсе вышэйшыя пасады прызначаліся толькі буйныя феадалы і

толькі ўраджэнцы ВКЛ, якія мелі пэўную адукацыю і вопыт работы. Усе пасады даваліся пажыццёва, і ні гаспадар, ні Рада не мелі права без віны адабраць іх.

Мясцовае кіраванне было складаным. Найбольш буйныя старажытныя княствы (Полацкае, Віцебскае, Берасцейскае, Навагрудскае) у першай палове XVI ст. былі пераўтвораны ў ваяводства, іншыя – ў паветы, а такія як Слуцкае, Кобрынскае і іншыя заставаліся княствамі. Галоўнай асобай у ваяводстве быў ваявода, які ўзначальваў адміністрацыйныя, гаспадарчыя, ваенныя і судовыя органы. Ён прызначаўся вялікім князем і Радаю пажыццёва. Асноўныя абавязкі ваяводы: падтрыманне правапарадку на сваёй тэрыторыі, арганізацыя ўзброеных сіл, выкананне правасуддзя.

Ніжэйшым звяном у сістэме дзяржаўнага кіравання былі дзяржаўцы (цівуны), якім даваліся ў часовае кіраванне і ўладанне двары, замкі і фальваркі. Для ажыццяўлення нагляду над сялянамі старасты і дзяржаўцы прызначалі сельскіх войтаў, сотнікаў, сарочнікаў, дзесятнікаў, якія сачылі за падтрымкай парадку ў сёлах і выкананнем феадальных павіннасцей сялянамі.

Такім чынам, Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае ўзнікла ў сярэдзіне XIII ст. Афійная назва дзяржавы падкрэслівала шматнацыянальны характар дзяржавы. Стварэнне новай дзяржавы ў Еўропе працягвалася больш стагоддзя. Пачаўся гэты працэс у сярэдзіне XIII ст. і закончыўся ў другой палове XIV ст.

3 Асноўныя напрамкі знешняй палітыкі ВКЛ у XIII–XVI стст. Барацьба супраць татара-манголаў і крыжакоў

Асаблівасцю ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы, якая адрознівае гэты працэс ад аналагічнага ў Заходняй Еўропе, з'яўляецца перавага палітычных прычын над эканамічнымі. Аб'яднанне літоўцаў і беларусаў у адной дзяржаве было паскорана неабходнасцю барацьбы са знешняй небяспекай, якая зыходзіла з захаду ад нямецкіх рыцарскіх ордэнаў і з усходу ад Залатой Арды. Істотнымі перадумовамі ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы было існаванне беларускіх гарадоў, якія мелі вялікае значэнне як пункты абароны і месцы наакуплення і разгортвання сіл для баявых дзеянняў. Адсюль вынікае ключавая роля Наваградка ў пачатковы перыяд стварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.

Асноўныя *напрамкі знешняй палітыкі ВКЛ у XIII–XVI стст.*: а) барацьба супраць крыжакоў; б) змаганне з набегамі татараў (Залатой арды, Крымскага ханства); в) войны з Маскоўскім княствам.

Барацьба супраць татара-манголаў і крыжакоў. Беларускія землі працяглы час знаходзіліся пад пагрозай мангола-татарскага заняволення. У 40–50 гг. XIII ст. практычна ўся Усходняя Еўропа была падначалена ім. Але гераічная барацьба насельніцтва Смаленскага княства затрымала іх прасоўванне на захад. У канцы 1240 г. татара-манголы ўварваліся

ў беларускія землі з поўдня. Тураўская і Пінская землі часова трапілі ў залежнасць ад Арды. У далейшым, татара-манголы не аднойчы спрабавалі захапіць беларускія і літоўскія землі. Летапісы паведамляюць аб спусташальных паходах у 1258, 1275, 1277, 1287, 1315, 1325 гг. Але заваяваць і падпарадкаваць іх не ўдалося. У той час, калі Усходняя Русь на 240 гадоў трапіла пад татара-мангольскае панаванне, а Паўднёвая Русь – ператворана ў бязлюдны стэп, Беларусь не зведала такога разбурэння вытворчых сіл, захавала свае культурныя цэнтры.

Польскі князь Конрад Мазавецкі, жадаючы пашырыць тэрыторыю свайго княства за кошт зямель балцкіх плямёнаў, прусаў, борцяў і яцвяг запрасіў і рассяліў на Хельмінскай зямлі выгнаны з Венгрыі “бяздомны” Тэўтонскі ордэн. Набраўшыся моцы, тэўтоны адваявалі ў мазавецкага князя Памор’е, а потым Хельмінскую зямлю. У 30-я гады XIII ст. тэўтоны захапілі зямлю прусаў, племя прусаў увогуле перастала існаваць, а яго назва перайшла да заваёўнікаў. У 1237 г. Ордэн мечаносцаў і Ордэн тэўтонаў аб’ядналіся ў адзіную канфедэрацыю – Лівонскі ордэн. Крыжакі імкнуліся да захопу беларуска-літоўскіх зямель.

У ВКЛ пасля смерці вялікага князя Гедыміна (1341 г.) дзяржаву ўзначаліў яго сын *Альгерд* (час княжання 1345–1377 гг.). Яго намаганнямі ўладанні Вялікага Княства Літоўскага значна пашырыліся. Пасля перамогі войск князя Альгерда над войскамі Залатой Арды ў *бітве на Сініх Водах* (1362 г.) да ВКЛ былі поўнаасцю далучаны землі паўднёва-ўсходніх раёнаў Беларусі, уладанні Тураўскага і Кіеўскага княстваў. У выніку ваенных дзеянняў з Маскоўскім княствам у 1368–1372 гг. да ВКЛ былі далучаны значныя раёны на паўночным усходзе да Мажайска і Каломны. Альгерд таксама паспяхова змагаўся з крыжакамі. У 1348 г. на рацэ Стрэва (прыток Нёмана) палкамі з Бярэсця, Віцебска, Полацка, Смаленска былі разгромлены крыжакі.

Пасля смерці Альгерда вялікім князем стаў яго сын Ягайла (1377 г.). У гады княжэння Ягайлы ўзмацніўся націск крыжакоў (Тэўтонскага ордэна) на ВКЛ. Гэта абумовіла заключэнне ў 1385 г. у замку Крэва (Смаргонскі раён) вуніі ВКЛ і Польшчы пад уладай Ягайлы, які абавязваўся разам з падданымі прыняць каталіцтва. Ягайла быў абраны польскім каралём і атрымаў новае імя Уладзіслаў I. Пасля шлюбу з польскай каралевай Ядвігай ён павінен быў далучыць да Польшчы Вялікае Княства і ўвесці ў ім каталіцкую рэлігію. Гэта паслужыла пачаткам вострай унутрыдзяржаўнай барацьбы, якую ўзначаліў гродзенскі князь Вітаўт (брат Ягайлы). Ягайла і польскія магнаты вымушаны былі змяніць умовы Крэўскай уніі. 05.08.1392 было заключана Востраўскае пагадненне, паводле якога за ВКЛ захоўвалася самастойнасць (незалежны ўрад, казна, войска), а вялікім князем быў абвешчаны Вітаўт. Пагадненне таксама забараняла палякам набываць ці атрымліваць у спадчыну землі ў ВКЛ. Вітаўт, абапіраючыся на сваіх намеснікаў, імкнуўся да поўнай

незалежнасці дзяржавы. Вялікую ролю ў змаганні з крыжацкай агрэсіяй адыграла сумесная перамога Польшчы і ВКЛ над Тэўтонскім ордэнам у *Грунвальдскай бітве* 15.07.1410.

Ваенныя канфлікты паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Маскоўскім княствам (пазней царствам). У XIV–XVI стст. ішло напружанае змаганне з усходнім суседам – Маскоўскім княствам. Асабліва абвастраліся адносіны з XV ст., калі Маскоўская дзяржава, вызваліўшыся ад татара-мангольскага іга, стала на шлях захопу ўсходне-славянскіх зямель, што ўваходзілі ў склад ВКЛ. Маскоўскія князі лічылі Маскву правапераемніцай Кіева, які некалі, нібыта, валодаў гэтымі землямі, землямі Русі. Адпаведна беларускія землі павінны былі стаць часткай Маскоўскага княства. Спусташальнымі для беларускага народа сталі войны 1492–1494 гг. (Памежная вайна), 1500–1503 гг., 1507–1508 гг., 1512–1522 гг. (Дзесяцігадовая вайна), 1534–1537 гг. (Старадубская вайна), Лівонская вайна 1558–1582 гг. Найбольш вядомай падзеяй гэтых войнаў была *бітва пад Оршай*. 08.09.1514 г. у час гэтай бітвы гетман ВКЛ Канстанцін Астрожскі, маючы каля 20 тыс. жаўнераў, дашчэнт разбіў 80-тысячнае маскоўскае войска. Усходняя Беларусь была вызвалена ад непрыяцеля.

4 Эканамічнае развіццё і сацыяльныя адносіны на беларускіх землях у XIV – XVI стст. Аграрная рэформа 1557 г.

Сацыяльна-эканамічнай асновай развіцця беларускіх земляў у сярэднявечную эпоху з’яўлялася сельская гаспадарка. Вярхоўным уласнікам зямлі быў вялікі князь. Значным зямельным фундам валодалі былыя князі і сваякі князя, якіх звалі *магнатамі*. За ваенную і грамадзянскую службу князь надзяляў людзей зямлёй у часовае ці сталае карыстанне. Гэтых людзей звалі баярамі, а з XV ст. – *шляхтай* (паны). Землеўладальнікамі з’яўляліся таксама царкоўныя ўстановы і духоўныя іерархі.

Форма грамадскай арганізацыі з’яўлялася *суседская сельская абшчына*, якая ўваходзіла ў склад шырэйшай арганізацыі – воласці. Абшчына валодала правам разбору некаторых крымінальных спраў у копным судзе, размеркаваннем і зборам даніны і падаткаў. У грамадскім карыстанні абшчыны былі пашы, сенажаці, лясы і воды.

Сяляне адносіліся да нізкага саслоўя і звычайна зваліся “людзі”, “мужыкі”, “падданкі”. Яны ўласнай зямлі не мелі. Працавалі і жылі на зямлі магнатаў ці шляхцічаў. За гэта сяляне да канца XV ст. разлічваліся галоўным чынам прадуктамі – збожжам, мёдам, хатнім начыннем. У адпаведнасці з характарам зямельнай уласнасці, на якой пражывалі сяляне, яны падраздзяляліся на прыватнаўласніцкіх, дзяржаўных і царкоўных. У залежнасці ад колькасці зямлі, якой яны карысталіся, і характару павіннасцяў, сяляне падзяляліся на цяглых, агароднікаў, бабылёў,

каморнікаў, кутнікаў і інш. Ад ступені асабістай залежнасці ад феадалаў вылучалася “чэлядзь нявольная” (сяляне, якія не мелі сваёй гаспадаркі, жылі ў маёнтках феадалаў), чэлядзь прыдворная (прыслуга), “пахожыя людзі” (сяляне з правам пераходу з аднаго маёнтка ў іншы) і “непахожыя людзі” (сяляне, якія былі пазбаўлены такога права).

У сярэдзіне XV ст. у Заходняй Еўропе павялічыўся попыт на збожжа, гандаль якім давала панам (абшарнікам) вялікі прыбытак. Таму яны сталі пераходзіць да фальварачнай сістэмы гаспадаркі. Абшарнікі на лепшых землях (200–400 га) арганізоўвалі гаспадарку, у якой вырошчвалі збожжавыя культуры і разводзілі жывёлу. З гэтага часу сяляне за карыстанне зямлёй павінны былі адпрацоўваць вызначаную колькасць дзён на абшарніцкай зямлі (паншчына) сваім інвентаром ці плаціць грашыма (чынш). Спачатку паншчына адпрацоўвалася два дні ў тыдзень, але паступова яна павялічвалася.

З мэтай дакладнага ўліку зямель і павялічэння прыбыткаў у ВКЛ была праведзена *аграрная рэформа 1557 г.*, якая мела назву “валочная памера”. Вылучалася адзінка пазямельнай меры – валока (1 валока = 19,5 дзесяцін = 21,2 га). За карыстанне валокай вызначаліся пэўныя павіннасці і адпаведна прапарцыянальна занятай зямлі сяляне абкладаліся павіннасцямі.

Рэформа паскорыла працэс запрыгоньвання сялянства. Пачатак закандаўчага афармлення прыгоннага права ў ВКЛ быў пакладзены прывілеем 1447 г. “Валочная памера” 1557 г. распаўсюдзіла яго на тую частку сялян, якая яшчэ захоўвала права пераходу ад феадалаў. Гэта было зафіксавана Статутам 1566 г., які вызначыў 10-летні тэрмін вышуку збеглых сялян. Статутам 1588 г. гэты тэрмін быў падвоены. Такім чынам, юрыдычна было замацавана прыгоннае права. З гэтага часу сяляне страцілі асабістую волю, абшарнікі маглі іх прадаваць, змяняць, закладваць у заклад як усю сям’ю, так і асобных членаў сям’і. У заходняй і цэнтральнай Беларусі ажыццяўленне рэформы прывяло да замены абшчыннага землекарыстання падворным.

У XIV – першай палове XVI ст. прадукцыйныя сілы феадалізму абумовілі інтэнсіўны працэс аддзялення рамяства ад сельскай гаспадаркі, што суправаджалася ростам гарадоў і мястэчкаў гарадскога тыпу – мястэчкаў. Калі напачатку XV ст. у ВКЛ было вядома 83 гарады, то ў канцы XV ст. – 530. Найбольш буйнымі гарадамі (звыш 8 тыс. чалавек) былі Віцебск, Магілёў, Пінск, Полацк, Слуцк, Гародня, Брэст. Па сваім сацыяльна-эканамічным статусе гарады падпадзяляліся на дзяржаўныя (вялікакняжацкія) і прыватнаўласніцкія, якія належылі асобным феадалам. Гараджане імкнуліся пазбавіцца ад залежнасці феадалаў і атрымаць волю.

Асноўную масу насельніцтва гарадоў складалі рамеснікі, купцы (гандляры), якіх звалі гараджанамі. Большасць насельніцтва гарадоў займалася рамяством. У мэтах абароны сваіх эканамічных інтарэсаў

рамеснікі аб'ядноўваліся ў саюзы па прафесіях, якія зваліся цэхамі. Яны былі арганізацыяй майстроў. Каб дамагчыся гэтага звання, неабходна было на працягу некалькіх гадоў прайсці школу вучнем і чэляднікам (падмайстрам). Хутка развіваўся гандаль як унутраны, так і знешні. У гарадах праводзіліся кірмашы па продажы тавараў. Купцы Беларусі гандлявалі з рускімі, украінскімі, польскімі гарадамі, а таксама з некаторымі гарадамі Усходу. На знешні рынак Беларусь пастаўляла жыта, сала, лес, паташ, футра, скуры, вырабы рамеснікаў. Імпартаваліся жалеза, медзь, волава, свінец, металічныя вырабы, фламандскае і англійскае сукно, галандскае палатно, віно, соль, селядзец, прадметы раскошы.

У XIV–XVIII стст. у Беларусі стала пашырацца так званае *Магдэбургскае права* – права на самакіраванне гарадоў. Пачатак самакіравання ў гарадах і мястэчках Беларусі быў характэрны для Еўропы. Самі жыхары ініцыявалі працэс надання свайму месту Магдэбургскага права. Гэта было вынікам развіцця гарадской гаспадаркі і жаданнем вялікіх князёў мець гарады ў саюзніках у супрацьстаянні з феодаламі княства. У прывілеях на Магдэбургскае права падкрэсліваўся клопат дзяржавы аб неабходнасці павелічэння дабрабыту жыхароў і адзначалася вернасць жыхароў сваёй Айчыне пад час абароны свайго месца ад маскоўскіх і іншых агрэсараў. Усе гэтыя прычыны прымушалі ўладара краіны рабіць месцічаў вольнымі і ўводзіць гарадское самакіраванне.

Атрымаўшы Магдэбургскае права, гарады ператвараліся ў самастойныя адміністрацыйныя адзінкі. Уся ўлада пераходзіла да органаў гарадскога самакіравання – магістрата. Першым з сённяшніх беларускіх гарадоў Магдэбургскае права атрымала ў 1390 г. Бярэсце (Брэст). За некалькі гадоў да гэтай падзеі, у 1387 годзе, Ягайла адпаведным прывілеем надаў Магдэбургскае права сталіцы ВКЛ – гораду Вільні. У XVI – першай палове XVII ст. яго мелі ўсе вялікія, сярэднія і бальшыня дробных беларускіх гарадоў: Гародня – 1391 і 1496 гг., Слуцк – 1441 г., Полацк – 1498 г., Менск – 1499 г., Браслаў – 1500 г., Наваградак – 1511 г., Слонім – 1531 г., Барысаў – 1563 г., Магілёў – 1577 г., Мазыр – 1577 г., Пінск – 1581 г., Нясвіж – 1586 г., Віцебск – 1597 г., Крычаў – 1633 г., Мсціслаў – 1634 г., Чавусы – 1634 г. і інш. Як сімвалы горада і самакіравання ў гарадах будаваліся *ратушы і надаваліся гербы*.

Кожны горад атрымліваў сваю грамату. Ступень свабод, што прадастаўляліся гарадам, была розная. Агульным было: мяшчане вызваліліся з-пад адміністрацыйнай і судовай улады ваявод і стараст, замест феадальных (паншчынных) павіннасцей на карысць феодала ўводзіўся адзіны дзяржаўны грашовы падатак на горад. Усе гараджане, што ўваходзілі ў гарадскую юрысдыкцыю, становіліся свабоднымі людзьмі. У горадзе ствараліся магістраты або рады і суды.

Гарадское кіраванне ўзначальваў вайт, прызначаны вялікім князем. Разам з ім дзейнічала гарадская рада, што складалася з месцічаў – радцаў

(райцаў). Дзейнасць рады ў фінансавай сферы кантралявалася выбарным органам з 12 месцічаў – мужоў паспалітых, або прысяглых. Існаваў уласны судовы орган па крымінальных справах – лава, куды ўваходзілі лаўнікі пад старшынствам войта. Штодзённымі справамі займаліся бурмістры, якія па сканчэнні паўнамоцтваў рабілі справаздачу перад радай, а пазней – на агульным сходзе месцічаў. Бурмістарскі суд, куды ўваходзілі бурмістры з радцамі, развязаў цывільныя справы. Гарадская рада і лава разам складалі магістрат. Месцам знаходжання ў гарадах былі спецыяльна пабудаваныя для гэтай мэты будынкі – Ратушы. Што ў перакладзе з нямецкай мовы азначае “дом сходаў”. Упершыню яны з’явіліся ў Заходняй Еўропе ў XII ст. і з часам набывалі больш манументальныя формы.

Залатым векам вольных беларускіх гарадоў з’яўляецца другая палова XVI і першая палова XVII стст. Магдэбургскае права забяспечыла гарадам развіццё рамяства і гандлю, вызначыла месца і стан гараджан у феадальным грамадстве, бараніла іх ад уціску шляхты і вялікакняскай адміністрацыі, спрыяла саслоўнаму адзінству гараджан на аснове паняцця – вольныя людзі.

Палітыка надання гарадам Магдэбургскага права – права на вольнасць і самакіраванне, прыводзіла да таго, што гарады Беларусі ў большасці заставаліся вернымі Вялікаму Княству Літоўскаму і Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Нягледзячы на частыя і моцныя пагромы з боку Маскоўскай, а затым Расійскай дзяржавы, гарады даволі хутка адбудоўваліся і нават працягвалі расці.

Такімі былі асноўныя асаблівасці сацыяльна-эканамічнага жыцця Беларусі ў XIV–XVI стст. Узмацнялася эканамічная залежнасць сялян ад феадалаў. Ішоў працэс іх масавага запрыгоньвання. Цэнтрамі культурнага жыцця, развіцця рамяства і гандлю станавіліся гарады. Гарады пашыраліся за кошт прытоку сельскага насельніцтва. Выявіліся сацыяльная і кіраўнічая структуры. Гарады змагаліся за права на самакіраванне (Магдэбургскае права), што пашырыла магчымасці развіцця рамяства і гандлю.

5 Люблінская унія і ўтварэнне Рэчы Паспалітай

У XVI ст. для ВКЛ было галоўным абараніць свае землі ад агрэсіі з боку Маскоўскай дзяржавы, якая была выклікана імкненнем усходняй суседкі завяршыць працэс аб’яднання усходнеславянскіх зямель вакол Масквы і здабыць выйсце да Балтыйскага мора. Пад час Лівонскай вайны (1558–1583 гг.) даволі значная тэрыторыя ВКЛ (усходне-беларускія землі) былі захоплены рускімі войскамі цара Івана IV Жалівага (Грознага). Гэта прымусіла ВКЛ шукаць саюзнікаў у барацьбе супраць Маскоўскага царства. Улічваючы паспяховы сумесны вопыт змагання супраць крыжакоў пачаліся перамовы з каралеўствам польскім (Каронай польскай) аб узаемадапамозе. Узмацнілася тэндэнцыя па стварэнню сумеснай дзяржавы.

Прычыны стварэння новай дзяржавы: а) у Польшчы, пачынаючы з

Крэўскай уніі 1385 г., шырылася ідэя паглынання ВКЛ, што давала польскім магнатам і шляхце магчымасць займаць новыя пасады, набываць новыя багацці, у сваю чаргу, каталіцкая царква магла больш рашуча распаўсюджваць свой уплыў; б) складаныя абставіны ў якія трапіла Вялікае Княства Літоўскае пад час Лівонскай вайны; в) шляхта ВКЛ горача падтрымлівала ідэю аб'яднання, бо ў выніку яе яна атрымлівала, як і ў Польшчы, роўныя з магнатамі правы, у тым ліку ў кіраванні дзяржавай.

Спачатку перамовы, якія вяліся ў Любліне, нічога не далі і паслы ад ВКЛ пачалі раз'язджацца, тады палякі пайшлі на прамую інкарпарацыю княства. Кароль Жыгімонт Аўгуст падараваў Польшчы на вечныя часы ўкраінскія тэрыторыі княства – Валынь, Падляшша, Падолле і Кіеўшчыну. Ва ўмовах Лівонскай вайны гэта было цяжкай стратай для дзяржавы.

Сутнасцю *Люблінскай уніі* (1569 г.) было стварэнне адзінай дзяржавы – Рэчы Паспалітай Абодвух народаў, якая мела федэратыўны характар. Па ўмовах падпісаных дакументаў у новай дзяржаве выбіраўся адзіны гаспадар (каранаванне ён толькі ў Кракаве); сабіраўся агульны сейм, яго рашэнні павінны былі выконвацца на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай; касаваліся законы ВКЛ (што супярэчыла дамоўленасцям); феодальны аб'яднаны дзяржавы маглі набываць маёмасць у любым рэгіёне новай дзяржавы; павінна была праводзіцца агульная знешняя палітыка; уведзілася агульная грашовая адзінка, ліквідавалася мяжа паміж дзяржавамі і мытні на ёй; страчаныя ВКЛ украінскія тэрыторыі наўвекі адыходзілі да Польшчы, а Лівонія знаходзілася ў сумесным валоданні ВКЛ і Польшчы. Усе перавагі атрымала Польшча. Прадугледжвалася, што яна дапаможа ў змаганні з Маскоўскай дзяржавай, але па добраахвотнаму жаданню польскай шляхты і на сродкі ВКЛ.

Тым не менш ВКЛ не перастала існаваць пасля Люблінскай уніі. Княства было пастаўлена ў залежнае ад Польшчы становішча, але пэўная *самастойнасць была захавана*. У ВКЛ засталіся: асобнае войска, дзейнічала сваё кананадаўства, свая судовая сістэма, адміністрацыя, пячатка і беларуская мова дзяржаўнага справаводства. Насуперак рашэнням Люблінскага сейма, засталася і свая грашовая сістэма, пры Стэфане Баторыі была адноўлена і мяжа.

У княстве праводзіліся мерапрыемствы, накіраваныя на аслабленне наступстваў аб'яднання. У 1588 г. у ВКЛ завяршыўся працэс кадыфікацыі уласнага кананадаўства (чаго не было ў Польшчы) і быў прыняты *Трэці Статут ВКЛ*, які быў падрыхтаваны канцлерам Л. Сапегаю на беларускай мове. У гэтым галоўным зводзе законаў княства Люблінская ўнія наогул не згадваецца. У княстве забаранялася прадаваць маёмасць інашаземцам (да іх адносіліся і палякі), дзяржаўныя пасады мелі права займаць толькі ўрадженцы ВКЛ. У Статуце была замацавана норма, згодна з якой гаспадар нес адказнасць за захаванне тэрытарыяльнай адзінасці дзяржавы. Прадугледжвалася роўнасць усіх перад законам.

Аднак унія засталася, яе вынікамі стала паступовая паланізацыя і акаталічванне пануючага саслоўя княства – шляхты і магнатаў. Узмацнілася запрыгоньванне сялянства, княства ўцягвалася ў новыя знішчальныя войны. Узмацніўся польскі культурны націск, рэзка пагоршыліся ўмовы для развіцця беларускай культуры. Але ўнія была меньшым злом для ВКЛ у параўнанні з перспекывай быць заваяванымі Іванам IV.

Са смерцю Жыгімонта Аўгуста (1572 г.) скончылася дынастыя Ягеллонаў, якая правіла ў ВКЛ і Польшчы на працягу амаль 200 год. З’явілася новая традыцыя – выбранне караля з-за мяжы, з іншых каралеўскіх дынастый. У Рэчы Паспалітай дасягнула піку развіцця магнацкая анархія. У 1655 г. упершыню было выкарыстана права “*liberum veto*” (аднагалоснае прыняцце рашэнняў). Войны спрыялі ўзвышэнню ролі магнатаў у вырашэнні дзяржаўных спраў. Мелкая і сярэдняя шляхта канчаткова збяднела і ў гаспадарчым плане поўнасьцю залежыла ад магнатаў, якія захавалі большую частку багаццяў і памесці якіх былі разбураны толькі часткова.

Трэці Статут ВКЛ (1588 г.) падоўжыў тэрмін пошуку беглых да 20 гадоў, канчаткова пазбавіў сялян права пераходу ад феадала і залічваў у стан непахожых людзей тых, хто пражываў на зямлі феадала 10 гадоў. У канцы XVI – першай палове XVII ст. у ВКЛ канчаткова фактычна і юрыдычна аформілася прыгоннае права.

Люблінская ўнія была ліквідавана 03.05.1791 г. з прыняццем Канстытуцыі Рэчы Паспалітай, згодна з якой дзяржава страчвала свой федэратыўны лад.

6 Знешняя палітыка Рэчы Паспалітай. Войны XVII–XVIII стст. і іх наступствы для Беларусі

Асноўныя кірункі знешняй палітыкі ў XVII–XVIII стст.: а) паўночны – барацьба за кантроль над Балтыйскім морам; б) усходні – превентыўнае і ваеннае стрымліванне агрэсіі з боку Маскоўскай (Расійскай) дзяржавы; в) паўднёвы – барацьба з агрэсіяй Турцыі (Асманскай імперыі). Сітуацыя вельмі часта ўскладнялася ўнутранымі праблемамі, напрыклад, грамадзянскай вайной 1605–1609 гг., падчас якой шляхта абараняла свае прывілеі.

Беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай не маглі весці самастойнай знешняй палітыкі. Але гэта не азначае, што насельніцтва Беларусі не ўздзейнічала на войны, якія вяла Рэч Паспалітая. Часцей за ўсё тэрыторыя Беларусі з’яўлялася тэатрам ваенных дзеянняў. Першай вайной Рэчы Паспалітай, атрыманай ёй у спадчыну ад ВКЛ, была *Лівонская* (1558–1583 гг.). У яе выніку аказалася спустошанай і зруйнаванай паўночнаўсходняя частка Беларусі, загінула шмат насельніцтва, знішчаны культурныя каштоўнасці.

Дынастычныя спрэчкі, а таксама барацьба за панаванне ў Прыбалтыцы, прывялі да *вайны са Швецыяй* (1600–1629 гг.). Вынікі вайны са Швецыяй былі для Рэчы Паспалітай несудыяльнымі. У 1629 г. у Альтмарке было заключана перамір’е, па якім да Швецыі пераходзілі Лівонія і Эльблонг, а таксама парты Усходняй Прусіі.

У той жа час шэраг магнатаў Рэчы Паспалітай (першым чынам Мнішкі) распачалі спробу арганізацыі ўзброенага ўмяшання ва ўнутраныя справы Расіі, падтрымаўшы Ілжэдзімітрыя I. У 1609 г. пачалася *вайна з Расіяй*, якая спачатку была паспяховай. У 1610 г. руска-шведскае войска было пабіта пад Клушыным, Васіль Шуйскі быў скінуты з прастола, на які баярамі быў запрошаны каралевіч Уладзіслаў. Летам 1611 г. над Расіяй навісла пагроза пазбаўлення яе нацыянальнай незалежнасці. Сталіца была ў руках жаўнераў Рэчы Паспалітай, на паўночным захадзе гаспадарнічалі шведы. 3 поўдня ўрываліся татары, англічане планавалі захоп рускай поўначы і Паволжа. У 1612 г. рускае апалчэнне, якое ўзначальвалі Мінін і Пажарскі, выгнала гарнізон Уладзіслава з Масквы, але вайна працягвалася. Скончылася яна падпісаннем Дэвулінскага перамір’я (1619 г.): Рэч Паспалітая ўтрымала за сабою вернутыя падчас вайны Смаленск, Ноўгарад-Северскі, Чарнігаў. У 1634 г. гэтыя ўмовы былі пацверджаныя, аднак Уладзіслаў адмовіўся ад расійскага царскага прастола.

Гады кіравання новага караля – Уладзіслава IV Вазы (1632–1648 гг.) былі даволі ўдалымі. Быў падпісаны мір з Расіяй, адбіты чарговы націск турэцка-крымскага войска, заключана 26-гадовае перамір’е са Швецыяй (1635 г.), па якім Польшчы вярталіся прускія гарады. Заключэнне дынастычнага шлюбу з Цэцыліяй Рэнатай умацавала саюз з Габсбургамі.

Аднак з другой паловы XVII ст. пачынаецца агульны заняпад Рэчы Паспалітай. У 1648 г. пачалося *паўстанне на Украіне*, узначаленае Багданам Хмяльніцкім, якое неўзабаве перакінулася на ВКЛ. Багдан Хмяльніцкі звярнуўся на дапамогу да Расіі і 01.10.1653 на Земскім саборы было прынята рашэнне прыняць Украіну ў склад Расіі і абвясціць вайну Рэчы Паспалітай. 18.01.1654 Пераяслаўская Рада абвясціла ўз’яднанне Украіны з Расіяй і ў тым жа годзе рускае войска пачало ваенныя дзеянні супраць Рэчы Паспалітай (пачалася *вайна 1654–1667 гг.*). Спачатку былі захоплены гарады ВКЛ (Гомель, Магілёў, Смаленск і інш.). Скарыстаўшыся сітуацыяй, вайну супраць Рэчы Паспалітай пачала і Швецыя (1655–1660 гг.). У кароткі тэрмін былі ўзяты Кракаў і Варшава і акупаваная вялікая частка Польшчы і ВКЛ. “Патоп”, як назвалі гэтае ўварванне, выклікаў уздым патрыятычных пачуццяў. Па ўсёй краіне пачалося ўсенароднае супраціўленне, партызанская вайна. У 1656 г. шведаў выбілі з Варшавы. У 1660 г. паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй у Аліве быў падпісаны мірны дагавор, паводле якога была прызнана страта Ліфляндый з Рыгай. Прусія стала самастойнай дзяржавай. У 1658 г. Расія аднавіла ваенныя дзеянні супраць Рэчы Паспалітай. Пералом у вайне

наступіў ў пачатку 1660-х гг., калі ў шэрагу беларускіх гарадоў адбыліся ўзброеныя паўстанні, у выніку якіх ад рускіх агрэсараў была вызвалена значная частка захопленай ворагам тэрыторыі ВКЛ. Прыклад падалі жыхары Магілёва, якія узнялі паўстанне 02.02.1661 і цалкам знішчылі рускі гарнізон. Зацяжная вайна скончылася толькі ў 1667 г., калі было падпісана Андрусаўскае перамір’е. Вынікі былі замацаваны ў 1686 г. Да Расіі адыходзілі Смаленшчына і Левабярэжная Украіна з Кіевам. Пад час гэтай вайны Беларусь страціла палову свайго насельніцтва.

У другой палове XVII ст. рэзка ўзрасла асманская небяспека – туркі захапілі Камянец-Падольскі і дайшлі да Кракаўшчыны. Польшча была змушана была аддаць туркам Падольскае, Брацлаўскае ваяводства і частку ваяводства Кіеўскага. Працягнуў вайну з *Асманскай імперыяй* таленавіты палкаводзец Ян Сабескі, абраны каралём Рэчы Паспалітай (1674–1696 гг.). У сакавіку 1683 г. ім быў заключаны саюз з Габсбургамі, а ў верасні дзякуючы Яну III была знята аблога з Вены. Асманскай экспансіі ў Заходнюю Еўропу быў пакладзены канец.

У пачатку XVIII ст. Рэч Паспалітая была ўцягнута ў *Паўночную вайну* (1700–1721 гг.). Краіна ў гэты час перажывала глыбокі ўнутрыпалітычны крызіс. Грамадства падзялілася на праціўнікаў і прыхільнікаў шведаў. У ВКЛ на бок шведаў перайшлі Сапегі і Патоцкія. Агінскія і Вішнявецкія шукалі падтрымкі ў рускай арміі. На тэрыторыю Беларусі ўступілі шведскія войскі Карла XII і расійскія пад камандаваннем А. Меншыкава і цара Пятра I. Тут адбыліся найбольш значныя бітвы паміж шведамі і рускімі: Галоўчынская бітва, бітва каля вёскі Лясная (1708 г.). Беларускі народ зведаў рэквізіцыі і рабаванні з боку шведскага і расійскага войскаў. Некаторыя гарады, напрыклад Магілёў (08.09.1708), былі цалкам спалены і зруйнаваны па загаду Пятра I. Генеральная бітва Паўночнай вайны адбылася 27.06.1709 г. каля Палтавы (Украіна), шведы пацярпелі паражэнне. Беларусь у выніку вайны страціла каля трэці жыхароў, многія паветы былі спустошаны і ўяўлялі сабой бязлюдны край.

Такім чынам, войны Рэчы Паспалітай у другой палове XVI–XVIII стст., якія ў той ці іншай ступені закраналі Беларусь, не прынеслі і не маглі прынесці ёй якіх небудзь здабыткаў. Наадварот, руйнаваліся гарады і вёскі, скарачалася насельніцтва.

7 Эканамічны і палітычны стан беларускіх зямель у XVII–XVIII стст. Прычыны крызісу і тры падзелы Рэчы Паспалітай. Паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі

Што прывяло Рэч Паспалітую да крызісу і падзелаў. *Прычын* было некалькі. Па першае, палітычны лад Рэчы Паспалітай. Найбольш небяспечным для дзяржаўнасці былі так званыя “шляхецкія залатыя вольнасці”: выбранне манарха, *liberum veto*, канфедэрацыі. Выбранне манарха вяло да такой з’явы, як падкуп. Карупцыя стала звычайнай

справай палітычнага жыцця краіны. Шляхта Рэчы Паспалітай карысталася яшчэ і такой вольнасцю, як права на стварэнне канфедэрацыі. Гэта значыць, што калі кароль дзейнічаў насуперэж шляхце, то апошняя мела права адмовіцца ад падпарадкавання каралю і выступіць супраць яго, нават са зброяй у руках (рокаш). Шляхецкія вольнасці вянчала “liberum veto” (аднагалоснае прыняцце рашэнняў), якое не толькі нараджала анархію, але магло наогул паралізаваць цэнтральную ўладу.

Па-другое, на аслабленне Рэчы Паспалітай паўплывала рэлігійная палітыка. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. паглыбіла існуючыя ў грамадстве супярэчнасці. Лацінізацыя уніяцкай царквы прывяла да расколу грамадства на яе прыхільнікаў і праціўнікаў. Адначасова адбылося спалучэнне рэлігійнага і нацыянальнага прыгнёту з феадальным. Невыносным было становішча сялян. Непамерна ўзрасла паншчына. Акрамя дзяржаўных падаткаў селянін павінен быў выконваць: фурманковую павіннасць, вартоўную службу, гвалты, талокі, рамонт дарог, мастоў і інш. Усё гэта вяло да ліквідацыі стымуляў да працы.

Паглыбіла палітычны і эканамічны крызіс Рэчы Паспалітай барацьба за ўладу паміж магнатамі (нават у выглядзе магнацкіх міжасобных войнаў). Кепска паўплывалі на стан дзяржавы шматлікія знешнія і ўнутраныя войны, якія вяла Рэч Паспалітая амаль з самага пачатку свайго існавання: 1558–1583 гг. – 25-гадовая Лівонская вайна з Масквою за балтыйскае ўзбярэжжа; 1648–1653 гг. – антыфеадальная вайна на тэрыторыі Беларусі; 1654–1667 гг. – вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай; 1700–1721 гг. – Паўночная вайна, у якой на баку Расіі разам з Даніяй, Саксоніяй удзельнічала Рэч Паспалітая.

Яшчэ адна прычына – знешнепалітычная (інтарэсы Прусіі, Расійскай і Аўстрыйскай імперый, якія былі зацікаўлены ў аслабленні, а затым і ліквідацыі Рэчы Паспалітай).

Такім чынам, палітычны лад Рэчы Паспалітай, неабмежаваныя шляхецкія вольнасці, рэлігійны фанатызм, неверагоднае падзенне нораваў шляхецкага саслоўя, знешнепалітычныя фактары з’явіліся галоўнымі прычынамі гібелі дзяржавы.

Жнівень 1772 г. – першы падзел Рэчы Паспалітай. Афіцыйная прычына (падстава) – абарона праў некатолікаў (праваслаўных, лютэран і г.д.). У склад Расіі была ўключана ўся ўсходняя частка сучаснай Беларусі. Страта тэрыторыі напалохала шляхту Рэчы Паспалітай. Рабіліся намаганні па пераадоленню палітычнага і эканамічнага крызісаў, умацаванню дзяржавы. Што знайшло сваё адлюстраванне ў распрацоўцы і прыняцці 03.05.1791 першай у Еўропе Канстытуцыі Рэчы Паспалітай.

Студзень 1793 г. – другі падзел Рэчы Паспалітай. Падстава – абарона шляхецкіх вольнасцей, парушаных Канстытуцыяй 1791 г. Да Расіі адышлі Правабярэжная Украіна, а таксама цэнтральная частка Беларусі з гарадамі Мінскам, Барысавам, Бабруйскам, Рэчыцай, Слуцкам, Навагрудкам,

Пінскам і Мазыром.

Пасля падаўлення паўстання 1794 г. адбыўся трэці падзел Рэчы Паспалітай (1795 г.). Расія далучыла Літву, заходнюю частку Беларусі і Заходнюю Валынь.

Паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам ураджэнца Беларусі, ганаровага грамадзяніна Францыі, нацыянальнага героя ЗША, Польшчы і Беларусі Тадэуша Касцюшкі. *Прычыны паўстання.* Другі падзел Рэчы Паспалітай значна ўскладніў палітычнае і эканамічнае становішча краіны. Парушаны былі эканамічныя сувязі, пустой была дзяржаўная скарбніца. Цяжкім грузам клалася на плечы насельніцтва неабходнасць выплочваць кантрыбуцыі. Падзел выклікаў абурэнне і рост патрыятычных настрояў шырокіх слаёў насельніцтва. Уздыму нацыянальна-вызваленчага і антыфеадальнага руху ў Рэчы Паспалітай садзейнічала абвастрэнне рэвалюцыйнай барацьбы, якая пад уплывам Французскай буржуазнай рэвалюцыі ахапіла ў той час Заходнюю Еўропу. Бліжэйшыя да Рэчы Паспалітай рэгіёны былі ахоплены рэвалюцыйнымі выступленнямі: у 1793 г. выбухнула паўстанне ткачоў у Сілезіі, на Рэйне разгортвалася барацьба сялян супраць уціску феадалаў, суседняя Венгрыя ўздымалася ў змаганні за незалежнасць ад Аўстрыйскай імперыі. Усе вышэйназваныя акалічнасці адыгралі сваю ролю ў выбуху паўстання, якое па свайму характару і рухаючых сілах было агульнанацыянальным і сумяшчала розныя плыні ў нацыянальна-вызваленчым руху.

Актыўны ўдзел у падрыхтоўцы паўстання прынялі: тайныя патрыятычныя арганізацыі, якія аб'ядноўвалі прагрэсіўных прадстаўнікоў шляхты і мяшчан; вядомыя палітычныя і культурныя дзеячы, ваенныя, навукоўцы, святары і прадстаўнікі іншых прафесій і сацыяльных груп. Галоўная мэта – вызваленне ад акупантаў і здрадніцкага ўрада тэрыторый Польшчы, Беларусі і Літвы і аднаўленне іх межаў, якімі яны былі да 1772 г. Цэнтр падрыхтоўкі паўстання знаходзіўся ў Варшаве.

24.03.1794 пачалося паўстанне. Атрымаўшы ўладу як вышэйшы і адзіны начальнік узброеных сіл, Т. Касцюшка даў абавязацельства, што будзе ўжываць гэтую ўладу толькі на карысць вяртання незалежнасці дзяржавы, абароны, цэласнасці граніц і ўсталявання грамадзянскіх свабод. У першы дзень паўстання Касцюшка выпусціў шэраг адозваў, у якіх заклікаў узяцца за зброю ўсіх жыхароў Рэчы Паспалітай ва ўзросце ад 18 да 28 гадоў, абвясціў ваенны стан усіх гарадоў і вёсак. У адозвах дэкларавалася свабода веравызнанняў. На працягу тыдня да атрада Касцюшкі далучылася каля 6 тыс. чалавек, з іх больш за 2 тыс. сялян, узброеных косамі і пікамі (касінераў). На чале гэтага войска Касцюшка выступіў на Варшаву. 04.04.1794 Касцюшка разбіў генерала Тармасаву пад Рацлавіцамі. Тут упершыню ў якасці ўдарнай сілы былі выкарыстаны сяляне-касінеры, якія нанеслі неспадзяваны моцны ўдар, захапілі рускія гарматы і такім чынам пазбавілі Тармасаву перавагі ў артылерыі. У знак удзячнасці сялянам за

мужныя паводзіны ў баі Касцюшка надаў афіцэрскі чын кіраўніку касінераў В. Главацкаму, а сам апрануў белую сялянскую кашулю.

Паўстанне пашыралася. 17–18 красавіка паўсталі гараджане Варшавы. Паўстанцы знішчылі расійскі гарнізон, захапілі арсенал. Узяцце Варшавы – гэта найвялікшы поспех паўстання. У канцы сакавіка 1794 г. да паўстання далучыліся землі ВКЛ. У ноч з 22 на 23 красавіка паўстанцы захапілі Вільню. З дапамогай гараджан невялікі гарнізон літоўскага войска (каля 500 чалавек) разбіў значна пераўзыходзячы атрад царскіх войскаў (3 тыс.). У сталіцы ВКЛ была створана Вышэйшая рада, якую ўзначаліў палкоўнік Я. Ясінскі. Паўстанне ў ВКЛ дасягнула ў маі 1794 г. найвышэншага ўздыму. Былі вызвалены ад царскіх войскаў Ашмяны, Браслаў, Наваградак, Ліда, Гародня, Ваўкавыск, Слонім, Бярэсце, Кобрын і іншыя гарады. Паўстанцкія атрады прабіліся нават на тэрыторыю, якая была далучана да Расійскай імперыі паводле другога падзелу. У канцы мая інсургенты ўзялі Пінск, а атрад пад кіраўніцтвам генерала Грабоўскага дайшоў да Бабруйска.

Аднак у пачатку чэрвеня палітычная і ваенная сітуацыя пачала складвацца не на карысць паўстанцаў. Рускія і прускія войскі аб'ядналі свае сілы. У сярэдзіне лета рускія войскі пачалі паступова выціскаць інсургенцкія атрады з тэрыторыі Беларусі. У жніўні пачаліся ваенныя дзеянні на подступах да Вільні. 12 жніўня сталіца ВКЛ была ўзята. Кацярыне II удалося перакінуць з турэцкай граніцы ў раён ваенных дзеянняў вайсковыя часці А. Суворова. Іх нечаканае з'яўленне ў раёне Палесся паставіла ў цяжкае становішча дывізію інсургентаў пад кіраўніцтвам генерала Серакоўскага, пры якой у той час знаходзіўся Касцюшка. 10.10.1794 паранены пад час бою Касцюшка трапіў у палон. Пазней ён пад канвоем быў адпраўлены па Дняпры з Кіева ў Маскву і некалькі дзён правёў у Магілёве.

Разгром значных сіл паўстанцаў войскамі А. Суворова, які ўвайшоў у гісторыю Беларусі менавіта як “душыцель” нацыянальна-вызваленчага паўстання, і выключэнне з кіраўніцтва паўстаннем найбольш таленавітага дзеяча, якім быў Касцюшка, прадвызначылі ход далейшых падзей. На паражэнне паўплывалі няўзгодненасць дзеянняў кіраўніцтва, хістанні ў найбольш важных пытаннях – вызваленні сялян, ліквідацыі феадальных перажыткаў і г.д. – звузілі яго сацыяльную базу. Слабай была буржуазія, асабліва ў ВКЛ, інертнымі заставаліся сотні тысяч сялян. Сілы паўстання падрывалі адкрытая здрада, перашкоды, якія чынілі дзеянням Касцюшкі многія памешчыкі і вышэйшае духавенства. Недакладна была разлічана і знешнепалітычная сітуацыя – кіраўнікі паўстання не змаглі знайсці саюзнікаў за мяжой.

Няўдача паўстання прадвызначыла ліквідаванне Рэчы Паспалітай як самастойнай дзяржавы. Па сутнасці, трэці падзел рыхтаваўся яшчэ напярэдадні паўстання і толькі яно магло, у выпадку перамогі, прадухіліць яго правядзенне.

Лекцыя 3. Становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай дзяржавы (канец XVIII ст. – кастрычнік 1917 г.)

1 Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі.

2 Падзеі вайны 1812 г. у Беларусі.

3 Буржуазныя рэформы 1860-80-х гг. у Расійскай імперыі і асабліва-васці іх правядзення ў Беларусі.

4 Нацыянальна-вызваленчае паўстанне 1863–1864 гг. пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага.

5 Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў XIX – пачатку XX стст. Стварэнне і дзейнасць агульнарасійскіх палітычных партый і арганізацый беларускай накіраванасці.

6 Прычыны і характар Першай сусветнай вайны. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. Падзеі ў Беларусі (1914–1917 гг.).

1 Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай Беларусь была далучана да Расійскай імперыі, урад якой праводзіў на новых тэрыторыях цэнтралісцкую аб'яднальную палітыку. Канчатковай мэтай было зліццё новых тэрыторый з рускімі рэгіёнамі. На тэрыторыі Беларусі з 1777 г. былі распаўсюджаны агульнарасійскія адміністрацыйныя органы кіравання і расійская сістэма адміністрацыйнага падзелу. Губерніі былі падзелены на паветы. Кіруючыя пасады займалі прысланыя з расійскіх губерній чыноўнікі. Беларуская шляхта атрымала ад расійскіх улад роўныя правы з расійскім дваранствам і абяцанне захаваць зямельную маёмасць.

Урад займаўся распаўсюджаннем рускага землеўладання на далучаных землях. Да пачатку XIX ст. было раздадзена рускім дваранам у прыватную ўласнасць 208 550 душ (1/4 частка дзяржаўных сялян Беларусі).

Адразу пасля далучэння сялянам была зроблена значная палёгка, але праз некалькі год падушны падатак быў уведзены ў поўным аб'ёме. Дзяржаўныя падаткі збіраліся ў Беларусі серабром (да 1811 г.), у той час як рускія сяляне плацілі асігнацыямі, курс якіх да сярэбраных грошаў быў у некалькі разоў меншы. У дачыненні сялян уводзілася рэкруцкая павіннасць, невядомая ў Рэчы Паспалітай. Што тычыцца гарадоў, то трэба адзначыць скасаванне Магдэбургскага права. Для яўрэйскага насельніцтва вызначалася “мяжа аседласці”, у якую ўваходзілі беларускія і частка ўкраінскіх губерняў. Ім дазвалялася жыць толькі ў гарадах гэтых губерній, займацца толькі рамёствамі і гандлем, забаранялася займацца земляробствам.

Далучэнне да Расіі спачатку значна паўплывала на паскарэнне эканамічнага развіцця Беларусі. Попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю

паспрыяў павялічэнню пасяўных плошчаў, асабліва пад тэхнічныя культуры. Пашыраліся гандлёвыя сувязі і развівалася мануфактурная прамысловасць. Такім чынам, можна вылучыць станоўчыя і адмоўныя бакі знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі.

Станоўчае (позітыўнае). Расія на той момант была больш моцнай у эканамічных і палітычных адносінах чым Рэч Паспалітая, гэта ў нейкай ступені спрыяла развіццю беларускіх зямель. Насельніцтва было выратавана ад міжусобных магнацкіх войнаў. Уваходжанне ў склад Расіі далучыла гаспадарку жыхароў Беларусі да агульнарасійскага рынку. Адбылася кансалідацыя беларускага народа, рост яго самасвядомасці, фармаванне беларускага характару. На гэты час прыпадае пачатак станаўлення беларускай нацыянальнай культуры, сучаснай літаратурнай мовы і літаратуры.

Адмоўнае (негатыўнае). Пасля ўваходжання ў склад Расіі было ліквідавана самакіраванне ў гарадах. Уводзілася падушная сістэма падаткаабкладання і рэкруцкая павіннасць. У выніку падараванняў рэзка скарацілася колькасць дзяржаўных сялян. На тэрыторыі Беларусі насаджаліся ваенныя пасяленні. Урадам праводзілася прадваранская палітыка, адбывалася русіфікацыя і паланізацыя мясцовага насельніцтва па прынцыпу: сяляне гэта рускія, шляхта гэта дваране. Была ліквідавана вуніацкая царква.

У выніку далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі яшчэ больш пашырылася і замацавалася прыгонніцтва, эканамічнае, палітычнае і культурнае жыццё пераарыентавалася ва ўсходнім кірунку.

2 Падзеі вайны 1812 г. у Беларусі

У чэрвені 1812 г. армія французскага імператара Напалеона Банапарта ўступіла ў межы Расійскай імперыі, распачаўшы баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі. Першапачаткова французскі бок планаваў разграміць рускія арміі ў прыгранічных баях, спыніцца ў Вільні і вымусіць расійскага імператара Аляксандра I пайсці на заключэнне міру. Аднак гэты план не ажыццявіўся. Рускія арміі, адступіўшы, аб'ядналіся пад Смаленскам. Разбіць іх на тэрыторыі Беларусі не ўдалося. Зразумеўшы, што план маланкавага разгрому расійскай арміі праваліўся, Напалеон схіляўся да думкі закончыць баявыя дзеянні ў Віцебску і пачаць тут мірныя перагаворы з Аляксандрам I. Аднак і гэтага не адбылося. Пасля дасягнення Віцебска Напалеон зрабіў прыпынак, каб даць адпачынак войскам, засмучаным пасля 400 км наступлення ў адсутнасці баз забеспячэння. Толькі 12 жніўня, пасля доўгіх ваганняў, Напалеон выступіў з Віцебска на Смаленск, а далей на Маскву.

У баях пад Полацкам вызначыўся адзін з лепшых кавалерыйскіх генералаў расійскай арміі Я. Кульнёў, атрад якога атрымаў перамогу над французскімі войскамі. Пад Магілёвам значныя сілы французскай арміі

скаваў корпус генерала М. Раеўскага (бітва пад Салтанаўкай 23.07.1812). Не ўдалося французскаму войску захапіць Бабруйскую крэпасць.

Становішча Беларусі ў час вайны характарызувалася з аднаго боку тым, што польская і апалячаная шляхта спадзявалася на аднаўленне Напалеонам Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага. Шляхціцы віталі прыход Напалеона, успрымалі яго як вызваліцеля ад расійскіх захопнікаў і паступалі на службу ў французскую армію. Гараджане арганізавалі ўрачыстыя сустрэчы французам. Каталіцкая царква таксама падтрымлівала Напалеона. З другога боку, войскі рускай арміі былі ўкамплектаваны рэкрутамі, набранымі таксама і з беларускіх губерняў. Іх колькасць была значна большай у параўнанні з тымі жыхарамі Беларусі, што знаходзіліся ў складзе войскаў Напалеона. У пачатку вайны сялянства Беларусі з прыходам Напалеона звязвала надзею на вызваленне з-пад прыгону, бо ў суседняй Польшчы асабістая залежнасць сялян ад памешчыкаў была ім ліквідавана. Аднак Напалеон не пайшоў на вызваленне беларускіх сялян. Асноўны цяжар вайны лёг на іх плечы. Новая ўлада не толькі захавала прыгоннае права, але і павялічыла паборы з сялян, чым выклікала ўзмоцненае супрацьдзеянне і варожасць апошніх. Жыхары многіх беларускіх вёсак пакідалі хаты, забіралі маёмасць і ўцякалі ў лясы, стваралі ў тыле акупантаў партызанскія атрады. Аднак партызан на беларускіх землях было значна менш, чым у расійскіх губернях. Летам шырока распаўсюдзіліся выступленні сялян супраць памешчыкаў. Неадназначныя адносіны насельніцтва (шляхты і сялян) да французскага нашэсця дазваляюць казаць яб элементах *грамадзянскай вайны ў 1812 г. на тэрыторыі Беларусі*.

Напалеон загадаў стварыць у захопленай Вільні *Часовы ўрад (Камісію) ВКЛ*, які займаўся, перш за ўсё, забеспячэннем французскай арміі прадуктамі і кормам для жывёлы. Паўнамоцтвы Камісіі распаўсюджваліся на Віленскую, Гродзенскую, Мінскую губерні і Беластоцкую вобласць, якія былі ў хуткім часе ператвораны ў дэпартаменты з двайной (мясцовай і французскай) адміністрацыяй. Галоўныя пасады ў іх занялі французскія военачальнікі. У склад Камісіі ВКЛ увайшлі мясцовыя землеўладальнікі. Для Віцебскай і Магілёўскай губерняў было вызначана асобнае, “польскае праўленне”. Расійскі герб быў заменены на польскага белага арла.

У кастрычніку 1812 г. французская армія пачала адступленне з Масквы. Восенню 1812 г. баявыя дзеянні другі раз пракаціліся па беларускай зямлі. Пры пераправе праз Бярэзіну, пад Барысавам каля вёскі Студзёнкі (26–29.11.1812 г.), адбылася бітва, у якой загінула шмат французай. Напалеону ўдалося захаваць толькі частку войска. Даручыўшы 23 лістапада ў Смаргоні камандаванне Мюрату, імператар кінуў армію і паехаў у Парыж.

Непасрэднымі *вынікамі вайны* для Беларусі былі велізарныя людскія, матэрыяльныя і культурныя страты. Гарадское насельніцтва зменшылася ў 2–3 разы. Прышла ў заняпад сельская гаспадарка – амаль напалову скараціліся пасяўныя плошчы і пагалоўе жывёлы. Страты Беларусі ад вайны склалі каля 52 млн рублёў серабром. Негатыўныя наступствы вайны 1812 г. адчуваліся ў Беларусі некалькі дзесяцігоддзяў. Нягледзячы на ваенныя бедствы, у 1813–1814 гг. беларускія губерні не былі вызвалены ад рэкруцкіх набораў і паставак на патрэбы расійскай арміі, амаль не зменшыліся падаткі. Спадзяванні сялян на адмену прыгоннага права не здзейсніліся. У той жа час мясцовая шляхта, нават скампраметаваная супрацоўніцтвам з Напалеонам, у большасці захавала свае правы і прывілеі. Маніфестам Аляксандра I ад 12.12.1812 ім абвешчалася “ўселітасцівейшае дараванне” і “вечнае забыццё” мінулага. Пачатыя да маніфеста канфіскацыі былі адменены, памешчыкам былі вернуты іх маёнткі. У гонар перамогі расійскіх войск над арміяй Напалеона на тэрыторыі Беларусі пастаўлены помнікі ў Брэсце, Верхнядзвінску, Віцебску, Кобрыне, Маладзечне, Полацку, Друі, у вёсках Астроўна, Капцэвічы, Клясціцы, Паддубна, Салтанаўка, Студзенка і інш.

3 Буржуазныя рэформы 1860-80-х гг. у Расійскай імперыі і асаблівасці іх правядзення ў Беларусі

Прычынамі рэформ з’яўлялася наступнае: а) перажыткі феадалізму ў эканамічных і палітычных парадках імперыі, якія перашкаджалі яе руху наперад, галоўнай перашкодай было прыгонніцтва; б) паражэнне ў Крымскай вайне 1853–1856 гг. паказала ўсю глыбіню адсталасці феадальнай Расіі ад перадавых еўрапейскіх краін; в) сялянскі антыфеадальны рух.

Аграрная рэформа 1861 г. 19.02.1861 Расія атрымала царскі маніфест і Палажэнне аб сялянах, якія выйшлі з прыгонніцтва. Сяляне атрымалі: асабістую свабоду, шэраг грамадзянскіх правоў: заключаць грамадскія і маёмасныя пагадненні, адкрываць гандлёвыя і прамысловыя прадпрыемства, пераходзіць у іншыя саслоўі. Да правядзення выкупной аперацыі сяляне лічыліся часова абавязанымі і за карыстанне атрыманай зямлёй павінны былі адбываць паншчыну, або плаціць аброк. Зямлю сяляне павінны былі выкупаць ва ўласнасць. Каля 20 % сумы сяляне плацілі памешчыку. Астатнюю частку сумы памешчыкі атрымалі ад дзяржавы. Сяляне павінны былі выплаціць дзяржаве гэту суму на працягу 49 год.

Урад, напалоханы масавымі выступленнямі сялян і паўстаннем 1863–1864 гг., вымушаны быў змяніць некаторыя ўмовы рэформы ў Беларусі. Так, памер выкупных плацяжоў зніжаўся на 20 %. Адмянялася часоваабавязанасць. Памешчыкі былі абавязаны прадаваць зямлю сялянам па іх жаданню.

Значэнне рэформы: яна палепшыла становішча сялян заходніх губерній; была абвешчана асабістая свабода сялян; большая частка сялянскіх двароў атрымала надзелы такіх памераў, якія не забяспечвалі ўтрыманне сярэдняй сям'і; рэформа распачала шлях да эвалюцыі грамадства ў буржуазным накірунку.

Адмена прыгонніцтва ліквідавала галоўную перашкоду, што стрымлівала развіццё капіталізму ў Расіі. Аднак гэтага было недастаткова. Каб рухацца наперад патрэбны былі іншыя рэформы дзяржаўна-палітычнага ладу.

З усіх рэформ самай радыкальнай з'яўлялася *судовая*. У Беларусі яна была адкладзена да 1872г. Судовая ўлада была адзелена ад заканадаўчай і выканаўчай, суддзі набылі незалежнасць ад ўрадавых чыноўнікаў. Былі ўведзены галоснасць і спаборніцтва судовага працэсу: пракурор процістаяў незалежнаму ад улады адвакату. Пры разглядзе крымінальных спраў прадугледжваўся ўдзел у судовым працэсе прысяжных засядацеляў.

Земская рэформа, аб'яўленая 01.01.1864, прадугледжвала стварэнне ў паветах і губернях выбарных устаноў. Земствы кіравалі мясцовай гаспадаркай, народнай асветай, медыцынскім абслугоўваннем насельніцтва. У Беларусі яны не ўтвараліся. Толькі ў 1911 г. ва ўсходніх губернях Беларусі былі створаны земства.

Са спазненнем на пяць гадоў на Беларусі была праведзена *гарадская* рэформа. Яна абвешчала прыныцып усесаслоўнасці пры выбарах органаў гарадскога самакіравання – гарадской думы і гарадской управы на чале з гарадскім галавой. Аднак права выбіраць і быць абраным у гарадскую думу атрымалі толькі тыя, хто плаціў гарадскія падаткі.

Ваенная рэформа. Саслоўная армія замянялася новай, створанай на аснове ўсеагульнай воінскай павіннасці. Тэрмін салдатскай службы скарачаўся да шасці гадоў (на флоце – да сямі гадоў). Чым вышэй адукацыйны ўзровень, тым меншы тэрмін службы.

Буржуазны характар насілі таксама *школьная* рэформа 1864 г. і *цэнзурная* рэформа 1865 г. Школа абвешчалася ўсесаслоўнай, уводзілася абавязковая пачатковая адукацыя. Аднак, з-за даволі высокай платы за навучанне, магчымасць атрымаць добрую адукацыю мелі пераважна прадстаўнікі прывілеяваных і заможных саслоўяў. Адмянялася цэнзура для твораў вялікіх памераў. Выданні меншых памераў падлягалі абавязковай цэнзуры.

Рэформы 1860–70-х гг. насілі буржуазны характар, але не знішчылі перажыткі феадалізму да канца. *Асаблівасцямі іх ў Беларусі* было тое, што яны праводзіліся пазней і не ў поўным аб'ёме, у адрозненні ад цэнтральных рэгіёнаў Расійскай імперыі.

4 Нацыянальна-вызваленчае паўстанне 1863–1864 гг. пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага

Пасля паражэння паўстання 1830–1831 гг. шляхта не страціла надзею зноў вярнуцца да аднаўлення былой Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Спрыяльныя ўмовы склаліся на мяжы 1850–60-х гг. З’явілася ўплывовае рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь, якая акрамя аднаўлення дзяржаўнасці ставіла яшчэ шмат іншых мэтаў.

Напярэдадні паўстання сярод яго арганізатараў аформіліся лагеры “*белых*” і “*чырвоных*”. Белыя прадстаўлялі інтарэсы заможнага шляхецтва. Яны спадзяваліся дабіцца незалежнасці Рэчы Паспалітай пры дапамозе ваеннага і дыпламатычнага націску на Пецярбург заходнееўрапейскіх краін, а таксама праз мірныя працэсіі і калектыўныя заявы на імя цара. “Чырвоныя” – гэта прадстаўнікі дробнай і беззямельнай шляхты, інтэлігенцыі, гараджан, студэнцтва і часткова сялянства. Яны выступалі за ўзброенае паўстанне і ў сваю чаргу падзяляліся на *левых* і *правых*.

Правыя былі больш памяркоўнымі. У сваіх мэтах яны дапускалі самавызначэнне для беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў у межах адноўленай Рэчы Паспалітай. Для сялян яны прапанавалі ва ўласнасць іх зямельныя надзелы, але свае маёнткавыя землі аддаваць адмаўляліся. Дасягнуць гэтых мэт трэба было праз агульнанацыянальнае паўстанне. Больш радыкальныя былі левыя – ці рэвалюцыянер-дэмакраты. Яны імкнуліся стварыць дэмакратычную народную дзяржаву, агучылі права на нацыянальнае самавызначэнне беларусаў, украінцаў, літоўцаў. Левыя патрабавалі ліквідаваць памешчыцкае землеўладанне і перадаць усю зямлю сялянам.

Для кіравання падрыхтоўкай паўстання “чырвоныя” вясной 1862 г. стварылі ў Варшаве Цэнтральны нацыянальны камітэт, які потым кантраляваў “белыя”, а летам 1862 г. у Вільні ўтварыўся Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК) – у які ўваходзілі і “чырвоныя”, і “белыя”. Напярэдадні паўстання К. Каліноўскі, В. Урублеўскі і Ф. Ражанскі выдалі 7 нумароў газеты “*Мужыцкая праўда*” – агітацыйнага выдання, арыентаванага на сялянства.

Паўстанне пачалося ў Варшаве ў ноч з 22 на 23.01.1863 ЛПК, якім на той час кіраваў *Кастусь Каліноўскі*, выдаў Маніфест Часовага правінцыяльнага ўрада Літвы і Беларусі. У ім абвешчалася раўнапраўе ўсіх грамадзян, сялянскія надзелы аб’яўляліся ўласнай маёмасцю сялян, адмяняліся феадальныя павіннасці, беззямельныя сяляне атрымлівалі невялікія надзелы. Але адначасова захоўвалася памешчыцкае землеўладанне і выкупная здзелка не была адменена. У сакавіку-красавіку 1863 г. паўстанцкія атрады былі сфарміраваны на ўсёй тэрыторыі Беларусі. У красавіку нават быў захоплены павятовы горад Горкі (Магілёўская губерня). У атрадах сялян было толькі каля 20 %. Гэта было вынікам значных уступак сялянам з боку ўрада.

Царскі ўрад хутка кінуў вялікія сілы на падаўленне паўстання. Неабмежаваныя паўнамоцтвы атрымаў новы Віленскі генерал-губернатар М. М. Мураўёў. Актыўныя дзеянні Мураўёва, разнагалосі паміж паўстанцамі паўплывалі на яго вынік. Восенню 1863 г. у Беларусі паўстанне практычна было падаўлена. У студзені 1864 г. улады арыштавалі Каліноўскага, а пакаралі смерцю яго 22.03.1864 У апошнія тыдні свайго жыцця К. Каліноўскі напісаў і перадаў на волю “*Лісты з-пад шыбеніцы*”.

Кастусь Каліноўскі (02.02.1838–22.03.1864) з’яўляецца *нацыянальным героем Беларусі*. У наш час ён лічыцца адным з найбольш вядомых прадстаўнікоў беларускай нацыі ў свеце.

Па сваёй сутнасці паўстанне 1863 г. было дэмакратычнай рэвалюцыяй, накіраванай супраць самадзяржаўя, прыгонніцтва, нацыянальнага прыгнёту і саслоўнай няроўнасці. Удзельнікі паўстання, якія былі схоплены ўладамі, падвяргаліся рэпрэсіям. 128 паўстанцаў было пакарана смерцю, больш за 10 тысяч саслана на катаргу ці на пасяленне на акраіны імперыі.

У той жа час змяняліся ўмовы правядзення сялянскай рэформы, урад пайшоў на значныя ўступкі сялянам. З-за паўстання на Беларусі буржуазныя рэформы былі праведзены з істотнымі абмежаваннямі, а земская рэформа наогул затрымалася амаль на 50 год. Паўстанне паўплывала на развіццё рэвалюцыйнага руху ў Расіі і Еўропе, і самае галоўнае – садзейнічала абуджэнню беларускай нацыянальнай самасвядомасці.

5 Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў XIX – пачатку XX стст. Стварэнне і дзейнасць агульнарасійскіх палітычных партый і арганізацый беларускай накіраванасці

Грамадска-палітычная сітуацыя на Беларусі шмат у чым вызначалася падзеямі агульнаеўрапейскага маштабу: французскай буржуазнай рэвалюцыяй (1789–1794гг.), вайной 1812 г. і г.д. Яны садзейнічалі распаўсюджванню рэвалюцыйных і дэмакратычных ідэй, спрыялі актывізацыі радыкальна-дэмакратычных рухаў у еўрапейскіх краінах. У значнай часткі беларускай шляхты панавала імкненне да аднаўлення Рэчы Паспалітай. Побач з гэтым, у дэмакратычна-радыкальных колах выпяваюць ідэі аб неабходнасці вызвалення сялян ад прыгоннага стану, дэмакратычных пераўтварэнняў у грамадстве.

Жорсткае адзінаўладдзе і самаўладдзе, нацыянальны і эканамічны прыгнёт прывялі да ўзнікнення тайных таварыстваў: “Віленская асацыяцыя” (1796–1797 гг.), якая мела аддзяленні ў Мінску, Брэсце, Кобрыне, Ашмянах; мясцовыя нешматлікія масонскія ложы ў Мінску, Нясвіжу, Навагрудку, Гродне; філаматаў (1817–1818 гг.); філарэтаў (1820 г.); “Ваенныя сябры” (1823 г.), якое мела свае філіялы: “Згода” і “Заране”; “Дэмакратычнае таварыства”; арганізацыя “Саюз свабодных братоў”

(1846–1849 гг.) з суполкамі ў Ашмянах, Вільні, Гродне, Лідзе і Мінску. Беларусь была таксама арэнай дзейнасці дэкабрыстаў.

На тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст. дзейнічалі народніцкія арганізацыі. У прыватнасці “Зямля і воля”, якая акрамя арганізацый у галоўных гарадах імперыі мела таксама гурткі і ў Беларусі. Шмат беларусаў было ў яе шэрагах – гэта М. Судзілоўскі, К. Брэшка-Брэшкоўская, Г. Ісаеў, С. Гаховіч, М. Янчэўскі, А. Зундзіловіч. У 1884 г. студэнты пецяўбургскіх ВНУ структурна аформілі Беларускаю сацыял-рэвалюцыйную групу “Гоман”, якая выдала 2 нумары аднайменнага часопіса. На яго старонках гоманаўцы выступалі за аб’яднанне ўсіх рэвалюцыйных сіл імперыі і распрацавалі пытанне аб існаванні асобнай беларускай нацыі, выставілі патрабаванне сацыяльнага і нацыянальнага разняволення беларусаў.

Значна паўплывалі на працэс абуджэння і фарміравання этнічнай самасвядомасці і дэмакратычнага светапогляду эліты тагачаснага жыхарства Беларусі нацыянальна-вызваленчыя паўстанні 1794 г. пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, 1830–1831 гг., 1863–1864 гг. пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага.

Расійскі ўрад жорстка караў удзельнікаў тайных таварыстваў, народніцкіх арганізацый, удзельнікаў паўстанняў. Рэпрэсіі, безумоўна, абмяжоўвалі магчымасці нацыянальна-вызваленчага руху, але цалкам пагасіць імкненне да волі, нацыянальнай і сацыяльнай свабоды не змаглі.

У 1860-х гг. расійскі царызм устанавіў у беларуска-літоўскіх губернях рэжым выключных законаў і сістэму ваенна-паліцэйскага кіравання, мясцовая дзяржаўная адміністрацыя атрымала пашыраныя паўнамоцтвы.

Парасткі самакіравання забяспечылі рэформы 1860–1870-х гг. Распарадчая ўлада ў гарадах па пытаннях народнай адукацыі, аховы здароўя, развіцця гандлю, прамысловасці і добраўпарадкавання належыла гарадскім думам. Аднак трэба мець на ўвазе, што ў грамадскую адміністрацыйна-кіруючую дзейнасць была ўцягнута невялікая частка нават прывілеяваных і заможных жыхароў. У беларускіх гарадах, дзе большасць насельніцтва складалі – яўрэі, былі ўведзены абмежаванні для гэтай катэгорыі гараджан. У грамадскім жыцці павятовых гарадоў рашаючая роля належыла дваранскаму сходу на чале з прадвадзіцелем. Паралельна гарадскому кіраванню дзейнічала і саслоўнае кіраванне, якое ажыццяўлялася мяшчанскай, купецкай і рамеснай управамі, а ў невялікіх гарадах – выбарнымі ад гэтых саслоўяў старастамі і дзесятнікамі. У іх функцыі ўваходзілі: раскладка і збор грамадскіх і казённых падаткаў, кантраляванне выканання гараджанамі гарадскіх павіннасцей і ўказаў урада. З 1911 г. пачалася дзейнасць земстваў у Беларусі. Яны аказалі пэўную стваральную ролю ў развіцці прамысловасці, земляробства, гандлю, займаліся будаўніцтвам дарог, грамадскіх будынкаў (школ, бальніц, чытальняў, пошт), вялі шырокую культурна-асветніцкую работу сярод насельніцтва.

Значнае месца ў грамадскім жыцці гарадоў займалі дабрачынныя і міласэрныя таварыствы, якія арганізавалі бясплатныя абеды, сняданні, прыюты, будавалі за свой кошт бальніцы, школы, аказвалі дапамогу бедным гімназістам, сіротам. Для гарадской эліты чыноўнікаў, афіцэраў, дваранства існавалі саслоўна-прафесійныя клубы, якія мелі замкнёны характар. У клубах праводзілі балі, маскарады, святы, праходзілі сустрэчы па палітычных, працоўных інтарэсах. Для працоўных гараджан было адкрыта некалькі народных дамоў. У губернях, паветах меліся камітэты апякунства аб народнай цвярозасці, якія займаліся наглядам за гандлем гарэлачных напояў і імкнуліся абмежаваць п'янства шляхам заахвочвання будаўніцтва народных дамоў, бібліятэк, чытальняў. Пэўную работу па медыцынскай асвеце насельніцтва, збору грошай для пацярпелых ад розных наступстваў вяло таварыства Чырвонага Крыжа. У Беларусі у сярэдзіне 1890-х гг. пачалі стварацца прафсаюзы. Раней чым у цэнтральных губернях Расійскай імперыі.

Напрыканцы XIX – пачатку XX ст., у сувязі з пашырэннем рабочага і сялянскага руху, ствараюцца і дзейнічаюць на тэрыторыі Беларусі розныя грамадскія аб'яднанні і палітычныя партыі. Сацыялістычнага кірунку: Сацыял-дэмакратыя Каралеўства Польскага (з 1900 г. – Сацыял-дэмакратыя Каралеўства Польскага і Літвы); Усеагульны яўрэйскі саюз у Расіі і Польшчы; Польская партыя сацыялістычная; Рабочая партыя палітычнага вызвалення Расіі; Расійская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя; партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў. У 1902 г. у Мінску легальна прайшоў Усерасійскі з'езд сіяністаў.

У 1902 г. у Пецярбургу ўзнікла *першая беларуская* партыя – Беларуская рэвалюцыйная грамада (з 1903 г. – *Беларуская сацыялістычная грамада*). Заснавалі партыю – браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі, Кастусь Кастравіцкі, Вацлаў Іваноўскі і інш. У сваёй праграме партыя выступала за звяржэнне самадзяржаўя, змену капіталізму сацыялістычным ладам, за беларускую культурна-нацыянальную аўтаномію ў складзе дэмакратычнай Расіі.

Рэвалюцыйныя падзеі 1905 г. прывялі да ўзнікнення: Партыі канстытуцыйных дэмакратаў (кадэтаў), Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі, “Саюз 17 кастрычніка” ці акцябрыстаў. У Беларусі мелі свае аддзелы: Партыя мірнага абнаўлення, “Союз русскаго народа”, Усерасійскі нацыянальны саюз. Утвараліся і мясцовыя арганізацыі: “Белорусское общество” (з 1908 г.), таварыствы “Крестьянин” і “Русский украинный союз”.

З пачаткам выбараў і дзейнасці ў Расійскай імперыі Дзяржаўнай Думы (1906 г.) на тэрыторыі Беларусі пачаўся новы перыяд парламентарызму, які быў перапынены ваеннымі падзеямі (1914–1920 гг.) і ўсталяваннем большавіцкай сістэмы кіравання ў краіне.

6 Прычыны і характар Першай сусветнай вайны. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. Падзеі ў Беларусі (1914–1917 гг.)

Прычынамі *Першай сусветнай вайны* (01.08.(28.07.)1914–11.11.1918 гг.) былі абвастрэнні супярэчнасцей паміж дзяржавамі з-за сфер эканамічнага і палітычнага ўплыву, пачынаецца барацьба за перадзел свету. Можна выдзеліць галоўныя супярэчнасці: паміж старой каланіяльнай Англіяй і маладым драпежнікам – германскім мілітарызмам, а таксама суперніцтва паміж Германіяй і Расіяй з-за ўплыву на Балканах.

Падштурхоўвалі да вайны інтарэсы асобных дзяржаў, якія прэтэндавалі на вядучую ролю ў развіцці свету. Францыя і Англія не хацелі ўступаць зверху прыбыткаў ад эксплуатацыі калоній. Францыя спадзявалася не толькі вярнуць захопленыя Германіяй Эльзас і Латарынгію, але і далучыць Рурскі басейн да сябе і пашырыць свае ўладанні ў Афрыцы. Аўстра-Венгерская манархія жадала захаваць адзінства краіны і пашырыць свой уплыў на Балканах, захапіць Сербію. Італьянскія кіруючыя колы імкнуліся падпарадкаваць сабе Албанію, перадзяліць каланіяльныя ўладанні ў Афрыцы. ЗША марылі ўзмацніць свой уплыў у Заходнім паўшар’і, а таксама ў Кітаі. Разлічвалі таксама аслабіць як германскі блок, так і Расію. Германскае кіраўніцтва імкнулася стварыць “Вялікую Германію”, куды павінны былі ўвайсці Аўстра-Венгрыя, Балканы, Прыбалтыка, Скандынавія, Галандыя, частка Францыі. Германія таксама прагнула мець вялікую германскую калонію ў Афрыцы. Германія хацела адарваць ад Расіі Польшчу, Фінляндыю, Беларусь, Украіну. Расія імкнулася захаваць свае інтарэсы ў Карэі, Кітаі, Афганістане, на Балканах, у Іране. Частка рускага дваранства і буржуазіі марыла аб Вялікай Славянскай імперыі на чале з Расіяй.

Не апошняю ролю адыграла стварэнне ваенна-палітычных саюзаў: Германія – Італія – Аўстра-Венгрыя (Траісты саюз) і Англія – Францыя – Расія (Антанта). Траісты саюз быў заключаны ў 1882 г., Антанта ўтвараецца ў 1904 г., Расія далучаецца да яе ў 1907 г. На баку Антанты выступіла Японія, Германію падтрымала Турцыя.

Палітычнай прычынай вайны было імкненне задушыць узросшы за апошняе дзесяцігоддзе рэвалюцыйны рух у еўрапейскіх краінах, у тым ліку і ў Расіі. Падставай для пачатку вайны з’явілася забойства 28.06.1914 г. наследніка аўстра-венгерскага трона Франца Фердынанда.

Часцей за ўсё пачаткам вайны лічыцца 01.08.1914, калі Германія аб’явіла вайну Расіі. У цэлым Першая сусветная вайна насіла імперыялістычны, захопніцкі, несправядлівы характар. Толькі Сербія, Чарнагорыя, Бельгія вялі справядлівую вайну за свае вызваленне.

Усяго ў вайне ўдзельнічала 38 краін з насельніцтвам звыш 1,5 млрд чалавек, што склала 75 % усяго насельніцтва зямнога шара. Сусветная вайна працягвалася 4 гады і 4 месяцы і дорага абайшла чалавецтву.

Паводле няпоўных звестак было забіта, паранена і пакалечана каля 30 млн чалавек.

Становішча ў Беларусі. Улетку 1915 г. Беларусь стала арэнай ваенных дзеянняў. У кастрычніку 1915 г. фронт стабілізаваўся на лініі Дзвінск-Пастава-Баранавічы-Пінск. На тэрыторыі Беларусі апынулася каля 2,5 млн салдат расійскай арміі і каля 1 млн нямецкіх салдат. Каля 1, 5 млн бежанцаў хлынула з заходніх раёнаў Беларусі ва ўсходнія. Тысячы бяздомных, галодных людзей гінулі ад эпідэміі тыфу і іншых хвароб.

Цяжка адбілася вайна на гаспадарцы тэрыторыі Беларусі, незанятых нямецкімі вайскамі. У 1917 г. доля прадукцыі мясцовай прамысловасці, скіраваная на патрэбы насельніцтва, складала толькі 15–16 % даваеннага ўзроўню. Разам з тым паасобныя галіны (швейная, абутковая, металаапрацоўчая, хлебапякарная і інш.), што выконвалі ваенныя заказы, значна павялічылі выпуск прадукцыі.

У выключна цяжкім становішчы апынулася сельская гаспадарка Беларусі. Больш як палова ўсіх працаздольных мужчын беларускай вёскі былі мабілізаваны і адпраўлены на фронт. Акрамя таго, на абарончыя работы прымусова пасылалася ўсё насельніцтва прыфрантавой паласы. Цяжкім ярмом для сялян Беларусі з'яўляліся масавыя рэквізіцыі жывёлы, прадуктаў харчавання і фуражу.

З-за моцнага заняпаду сельскай гаспадаркі амаль перасталі паступаць на рынак прадметы першай неабходнасці. Гэта выклікала рост дарагоўлі, хуткае зніжэнне жыццёвага ўзроўню народа. Цэны на прадукты харчавання і адзенне ў Беларусі ў 1916 г. павялічыліся ў 5–6 разоў у параўнанні з 1913 г.

Пачынаючы з 1915 г. назіраецца нарастанне рабочага руху і сялянскага руху. Ваенныя паражэнні царскай арміі ў кампаніі 1915 г., няўдачы на фронце ў 1916 г., велізарныя людскія страты выклікалі незадаволенасць салдат. У войсках успыхвалі хваляванні, звязаныя з дрэнным забеспячэннем прадуктамі і абмундзіраваннем, недахопам зброі і боепрыпасаў.

Першая сусветная вайна абвастрыла ўсе супярэчнасі ў краіне, прывяла да вострага эканамічнага і палітычнага крызісу. Царызм ужо быў няздольны вывесці краіну з гэтага тупіка.

Лютаская 1917 года рэвалюцыя ў Расіі. Двоеўладдзе. Да пачатку 1917 г. з-за рэзкага пагаршэння эканамічнага становішча, няўдач і вялікіх страт на фронце, а таксама з-за поўнай бяздарнасці ўрада, які не мог кіраваць краінай, царскі рэжым страціў давер літаральна ўсіх слаёў грамадства.

27 лютага ў Петраградзе ў выніку масавых выступленняў працоўных і салдат Петраградскага гарнізона, імператар Мікалай II адрокся ад трона. 28 лютага пачалося адначасова фарміраванне Часовага ўрада і Петраградскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў, большасць у якім складалі меньшевікі і эсеры.

Пытанне аб уладзе было вырашана. Улада перайшла ў рукі Часовага ўрада, які прадстаўляў у асноўным інтарэсы буржуазіі, капіталістычных памешчыкаў. Але армія была на баку Петраградскага савета, другой улады. Такім чынам, пытанне аб уладзе было вырашана ў выніку Лютаўскай рэвалюцыі вельмі незвычайна: у форме *двоеўладдзя*. Як і ў Петраградзе, у краіне ствараюцца розныя органы ўлады – Саветы і буржуазныя органы, якія насілі розныя назвы – камітэты грамадскай бяспекі, камітэты грамадскіх прадстаўнікоў і г.д.

Часоваму ўраду трэба было вырашаць сацыяльна-эканамічныя і палітычныя праблемы, якія народ патрабаваў вырашыць неадкладна: 8-гадзінны рабочы дзень, спыненне вайны, зямельная рэформа. У адносінах да пытання аб зямлі ўрад аб'явіў, што закон аб зямельнай рэформе будзе прыняты толькі Устаноўчым сходам. Сяляне ж спадзяваліся, што новы ўрад вырашыць зямельнае пытанне неадкладна. Працяг вайны да перамогі – такая тактыка была ва ўрада ў адносінах да вайны. Яна не адпавядала чаканням працоўных.

Да станоўчых вынікаў Лютаўскай рэвалюцыі варта аднесці: ліквідацыю самаўладдзя і стварэнне рэспубліканскай формы кіравання, дэклараванне дэмакратычных праў і свабод, дэмакратызацыю грамадска-палітычнага жыцця, увядзенне васьмігадзіннага працоўнага дня.

У Мінску аб звяржэнні царскага ўрада звесткі былі атрыманы 01.03.1917. 4 сакавіка быў сфарміраваны Мінскі савет рабочых дэпутатаў і яго Часовы выканаўчы камітэт. Прадстаўнікі памешчыкаў, буржуазіі, гарадскіх улад стварылі Часовы камітэт парадку і бяспекі. Такім чынам, і на тэрыторыі Беларусі ўтварылася двоеўладдзе.

На працягу сакавіка – красавіка 1917 г. у Беларусі створана 37 Саветаў. Саветы на тэрыторыі Беларусі прызнавалі кіраўніцтва з боку Петраградскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў, але таксама і Часовы ўрад пры ўмове яго дзейнасці на карысць народа.

У гэты час сярод працоўных мас і салдат узростаў уплыў большавіцкіх арганізацый. Прызывы большавікоў аб перадачы зямлі сялянам, аб заключэнні дэмакратычнага міру без анексій, кантрыбуцый з разуменнем і адабрэннем сустракаліся масамі. Большавікі ўнеслі сур'ёзны ўклад у разгром мяцежа А. Карнілава, які паспрабаваў з дапамогай контррэвалюцыйных сіл усталяваць ваенную дыктатуру. На мітынгах салдаты, рабочыя, сяляне патрабавалі перадачы ўсёй улады Саветам. Пачалася большавізацыя Саветаў. Адбывалася хуткая палітызацыя мас. У цяжкіх умовах вайны, голада, жабрацтва незадавальненне народа ўзмацнялася.

Развіццё беларускага руху. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі значна ўзмацніўся беларускі нацыянальны рух. Ажывілася дзейнасць агульнарасійскіх партый, і ў першую чаргу кадэтаў. Кадэтаў падтрымлівалі эсеры і меньшевікі. Эсеры пасля звяржэння царызму схілілі на свой бок

вялікую колькасць сялян і салдат, а таксама частку рабочага класа. Гэтаму спрыяла аграрная праграма эсераў.

Аб уздыме нацыянальнай свядомасці сведчыла стварэнне нацыянальных арганізацый. Аформілася Беларуская народная партыя сацыялістаў (БНПС). Галоўным праграмным патрабаваннем гэтай партыі была аўтаномія Беларусі ў межах Расійскай дзяржавы.

У маі 1917 г. арганізавалася Беларуская хрысціянская дэмакратыя. БХД абараняла асновы буржуазнага ладу, выступала за захаванне прыватнай уласнасці, за аўтаномію Беларусі ў складзе Расіі.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі актывізавалі сваю дзейнасць яўрэйскія арганізацыі – Бунд, Яўрэйская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя (ЯСДРП) і інш. Гэтыя партыі ўсімі сіламі дапамагалі Часоваму ўраду ў выкананні яго мерапрыемстваў.

Вясной 1917 г. узнавіла сваю дзейнасць Беларуская сацыялістычная грамада (БСГ). Да сярэдзіны 1917 г. яна налічвала каля 5 тыс. членаў і спачувваючых. БСГ падтрымлівала Часовы ўрад, заклікала сялян не захопліваць памешчыцкія землі, а чакаць пакуль зямельнае пытанне вырашыць “краявы сейм аўтаномнай Беларусі”, вяла агітацыю за федэратыўную рэспубліку з аўтаноміяй Беларусі.

Па праграмных патрабаваннях блізка да БСГ стаяла Беларуская народная грамада. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі ў Беларусі ўтварылася разгалінаваная сетка розных партый і арганізацый. Каб узмацніць свой уплыў на развіццё грамадства, некаторыя з іх імкнуліся да аб’яднання. Па ініцыятыве БНПС 25.03.1917 г. быў скліканы з’езд “беларускіх дзеячаў”. Асноўная мэта з’езда – аб’яднанне ўсіх нацыянальных сіл і накіраванне іх у рэчышча барацьбы за “нацыянальны ідэал”. На з’езде быў абраны Беларускі нацыянальны камітэт. 8–12.07.1917 г. адбыўся другі з’езд беларускіх партый і арганізацый. На з’езде замест скасаванага Беларускага нацыянальнага камітэта была створана Цэнтральная рада беларускіх арганізацый. Асноўныя праграмныя патрабаванні Рады: аўтаномія Беларусі ў складзе Расіі, развіццё нацыянальнай культуры і мовы, арганізацыя беларускага войска.

Палітычная сітуацыя ў Беларусі характарызавалася складанасцю і супярэчнасцямі. Былі палітычныя партыі, арганізацыі, але адзінай аўтарытэтай сілы, якая б узначаліла нацыянальна-дэмакратычны рух, не было. Ды і сярод беларусаў не было адзінства адносна сваёй палітычнай будучыні.

Лекцыя 4. Станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Фарміраванне і ўмацаванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў Беларусі (кастрычнік 1917 – чэрвень 1941 гг.)

1 Кастрычніцкая рэвалюцыя (Кастрычніцкі пераварот) і ўсталяванне Савецкай улады ў Беларусі.

2 Усебеларускі нацыянальны з'езд (снежань 1917 г.). Абвешчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі і стварэнне БССР.

3 Асаблівасці ажыццяўлення НЭПа, індустрыялізацыі і калектывізацыі ў БССР.

4 Усталяванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў БССР і яе асноўныя характарыстыкі.

5 Станаўленне і развіццё савецкай беларускай культуры: дасягненні і супярэчнасці (1919–1941 гг.).

1 Кастрычніцкая рэвалюцыя (Кастрычніцкі пераварот) і ўсталяванне Савецкай улады ў Беларусі

На працягу 8 месяцаў 1917 г. Часовы ўрад знаходзіўся пры ўладзе. Працягвалася вайна, не былі вырашаны нацыянальнае і аграрнае пытанні, не праводзіліся сацыяльныя рэформы. Гэта сітуацыя не задавальняла частку насельніцтва і кіраўніцтва партыі большавікоў, якое рыхтавалася захапіць уладу. У ноч з 25 на 26.10.1917 у Петраградзе большавікі здзейснілі сваю мару – правялі паспяховае ўзброенае паўстанне супраць Часовага ўрада. Члены апошняга былі арыштаваны, а ўлада перададзена II Усерасійскаму з'езду Саветаў. Пачаўся новы – савецкі перыяд у гісторыі Беларусі, на працягу якога кіруючыя функцыі ў дзяржаве (БССР, СССР) выконвала камуністычная партыя (большавікоў).

Прычынамі Кастрычніцкай рэвалюцыі былі: працяг вайны, нявырашанае сялянскае пытанне – сяляне не атрымалі зямлю, улада належыла буржуазіі, эксплуатацыя рабочых, цяжкае эканамічнае становішча ў краіне.

Савецкая ўлада на тэрыторыі Беларусі была ўстаноўлена ў кастрычніку – лістападзе 1917 г. (на неакупаванай немцамі тэрыторыі). Гэта ўлада мела свае погляды на ролю эканомікі ў дзяржаве.

Галоўны прынцып існавання савецкай эканомікі – гэта грамадская ўласнасць на сродкі вытворчасці. Дакладнай праграмы эканамічнага развіцця ў новай улады не было. Перш за ўсё, большавікі стваралі сваю структуру палітычнай улады. Усе органы ўлады Часовага ўрада былі ліквідаваны. У Мінску адбыліся з'езды Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, Саветаў сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў і Саветаў салдацкіх дэпутатаў арміі Заходняга фронту (другая палова лістапада 1917 г.). Па выніках з'ездаў быў створаны Абласны выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх

дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (*Аблвыканкамзах*) – вышэйшы орган бальшавіцкай улады ў краі.

Новая ўлада праводзіла *мерапрыемствы*, накіраваныя на паляпшэнне агульнай сітуацыі ў краіне. Адною з першых была ліквідавана старая судовая сістэма. У Беларусі шырокае распаўсюджванне атрымалі рэвалюцыйныя трыбуналы. Браліся пад кантроль фінансы. Дэкрэтам Усерасійскага ЦВК ад 14 снежня 1917 г. былі нацыяналізаваны ўсе прыватныя банкі і створаны адзіны Дзяржаўны банк з аддзяленнямі-канторамі на месцах. Уводзіўся рабочы кантроль на прадпрыемствах з мэтай барацьбы з сабатажам чыноўнікаў, прадпрымальнікаў і банкіраў. Праводзілася нацыяналізацыя прамысловасці. Прымаліся спробы ліквідаваць беспрацоўе. Дзеля гэтага ствараліся біржы працы. У сацыяльнай палітыке быў уведзены 8-гадзінны рабочы дзень, забаранялася праца малалетніх, для падлеткаў працоўны дзень скарачаўся да 4-6 гадзін. З снежня 1918 г. быў уведзены штотыднёвы адпачынак, святочныя дні, аплачваемы адпачынак. Былі створаны інспекцыі аховы працы, органы нагляду за тэхнікай бяспекі.

Прымаліся спробы вырашыць жыллёвае пытанне, палепшыць медыцынскае абслугоўванне. Праводзілася перасяленне рабочых у кватэры буржуазіі (з’явіліся камунальныя кватэры). Былі арганізаваны санітарныя інспекцыі на фабрыках і заводах, праведзена нацыяналізацыя прыватных медыцынскіх устаноў, адменена плата за лячэнне. У культурнай палітыке галоўнай мэтай была ліквідацыя непісьменнасці. Вырашалася харчовае пытанне. Былі арганізаваны спецыяльныя харчовыя органы, што кантралявалі прыватны гандаль; уводзілася хлебная манаполія і цвёрдыя цэны на хлеб.

Аграрнае пытанне вырашалася згодна з прынцыпамі Дэкрэта аб зямлі: гэта – нацыяналізацыя зямлі, канфіскацыя панскіх зямель, ураўняльнае землекарыстанне. Ствараліся калектыўныя гаспадаркі. Размеркаванне зямель завяршылася толькі ў 1921 г. з-за ваенных дзеянняў у Беларусі.

Сацыялістычныя пераўтварэнні ў народнай гаспадаркі Беларусі мелі кардынальны характар. Аднак ажыццяўленне гэтай праграмы ішло вельмі складана.

2 Усебеларускі нацыянальны з’езд (снежань 1917г.).

Абвясчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі і стварэнне БССР

Пасля падзеяў лютага і кастрычніка 1917 г. у беларускага народа, як і іншых народаў былой Расійскай імперыі, акрэсліліся некалькі магчымых *шляхоў развіцця*: фарміраванне буржуазна-дэмакратычнай рэспублікі, рэстаўрацыя манархіі або ўсталяванне дыктатуры, пабудова новага сацыялістычнага грамадства, заставацца ў складзе Расіі або стварэнне ўласнай дзяржавы.

Незалежніцкія настроі ў беларускім руху былі выкліканы палітыкай часовага ўраду Расіі, які не хацеў лічыцца з патрабаваннем беларускіх арганізацый аб наданні Беларусі статуса аўтаноміі у складзе Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі, а таксама палітыкай савецкай Расіі, якая вяла перамовы з Германіяй аб лёсе Беларусі без удзелу ў іх прадстаўнікоў беларускага народа.

У адносінах да Беларусі кіраўнікі савецкіх органаў улады займалі рэзка негатыўную пазіцыю па пытанню нацыянальнага самавызначэння Беларусі. Яны не былі беларусамі па паходжанню, у Беларусі апынуліся дзякуючы ваенным абставінам, мясцовай нацыянальнай спецыфікі не ведалі, а дзейнічалі зыходзячы з пазіцый тэорыі “заходнерусізма” (беларусы частка рускага народа).

Беларускія нацыянальныя партыі, у тым ліку сацыялістычныя, прытрымліваліся іншага пункту гледжання на будучыню Беларусі. Яны пачалі рыхтаваць Усебеларускі кангрэс, які павінен быў вырашыць далейшы лёс беларускіх губерній. Адначасова ўрад Савецкай Расіі даручыў Беларускаму абласному камітэту, утворанаму з дэлегатаў Устаноўчага сходу, таксама правесці Усебеларускі з’езд з аналагічнай мэтай, на гэты мерапрыемства былі выдаткаваны грашовыя сродкі. З дзейнасці гэтага з’езда пачынаецца перыяд станаўлення беларускай дзяржаўнасці.

Усебеларускі нацыянальны з’езд пачаўся 14.12.1917 г., аднак частка дэлегатаў прыехала яшчэ 5 снежня і з гэтага дня пачала праводзіць нарады. Канчаткова на з’езд прыехала 1872 дэлегаты, 1167 з якіх мелі права рашаючага голаса. Найбольш прадстаўнічыя фракцыі мелі партыя эсэраў і БСГ. У выніку дыскусій паміж “абласнікамі” (выступалі за Беларусь у складзе федэратыўнай Расіі), “радаўцамі” (выступалі за поўную незалежнасць Беларусі) і левымі (цалкам падтрымлівалі бальшавікоў і іх праграму) была выпрацавана пастанова з’езда. Згодна з ёй З’езд абвясціў сябе вышэйшай уладай на Беларусі, устанаўліваў рэспубліканскі строй і органам часовай выканаўчай улады на Беларусі абвясціў Усебеларускі Савет сялянскіх, рабочых і салдацкіх дэпутатаў. У адказ СНК Заходняй вобласці і фронту (К. Ландар) у ноч на 18 снежня разagnaў з’езд і арыштаваў найбольш актыўных яго ўдзельнікаў. Пасля разгону Усебеларускага з’езда незалежніцкія тэндэнцыі беларускіх патрыётаў яшчэ больш узмацніліся.

Стварэнне Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР). 18.02.1918 Германія пачала наступленне на ўсход. Бальшавіцкія ўлады 19.02.1918 з Мінска ўцяклі ў Смаленск. Скарыстаўшыся гэтым, у той жа дзень аднавіў дзейнасць Выканаўчы камітэт Усебеларускага з’езда.

20.02.1918, за некалькі дзён да ўваходу ў горад германскіх войск, беларускія арганізацыі сумесна з эсэрамі і яўрэйскімі партыямі стварылі

беларускі ўрад (Народны сакратарыят Беларусі) пад кіраўніцтвам Я. Варонкі.

Урад абвясціў сябе часовай уладай на Беларусі. Паводле *Першай Устаўной граматы* (21.02.1918) абвешчалася, што “... беларускі народ павінен ажыццявіць сваё неад’емнае права на самавызначэнне”.

Хутка нямецкія войскі акупіравалі Мінск, па загаду ваеннага каменданта германскага гарнізона Народны Сакратарыят быў сілай выдвараны з памяшкання, якое ён займаў, з будынка быў зняты бела-чырвоны-белы сцяг, у памяшканні зрабілі вобыск і забралі касу.

9.03.1918 выканкам Рады Усебеларускага з’езда прымае *Другую Устаўную граматы*, у якой была абвешчана Беларуска-Народная Рэспубліка ў межах пражывання беларускага народа, дэклараваўся шэраг дэмакратычных свабод (слова, друку, сходаў, забастовак, сумлення, недатыкальнасць асобы і жылля, права на аўтаномію, раўнапраўе моў усіх нацыянальнасцей Беларусі), устанаўліваўся 8-гадзінны працоўны дзень. Права прыватнай уласнасці на зямлю не адмянялася. Зямля павінна была перадавацца бясплатна тым, хто яе апрацоўваў. Лясы, воды і нетры зямлі аб’яўляліся дзяржаўнай уласнасцю. Гэта была сацыялістычная праграма, на базе якой дзеячы і кіраўнікі БНР знайшлі паразуменне з эсэрамі, Бундам і меншавікамі. 18 сакавіка выканкам ператвараецца ў Раду БНР.

У адказ на Брэсцкі мірны дагавор паміж Савецкай Расіяй і Германіяй 25.03.1918 з’яўляецца *Трэцяя Устаўная грамата*, дзе былі абвешчаны незалежнасць БНР і заклік да перагляду ўмоў Брэсцкага міру. *25 сакавіка 1918 года пачатак стварэння незалежнай, суверэннай Беларусі.*

Ва ўмовах грамадзянскай вайны і інтэрвенцыі БНР як самастойная дзяржава не існавала. Але было зроблена шмат чаго ў фарміраванні асноў беларускай дзяржаўнасці. Былі прыняты дакументы аб асновах дзяржаўнага ладу. У якасці дзяржаўнай была зацвержана беларуская мова. Гарантаваліся правы нацыянальных меншасцей. Урад БНР утвараў дыпламатычныя консульствы, накіроўваў дыпламатычныя місіі у Варшаву, Берлін, Берн, Капенгаген; грамадзяне БНР атрымлівалі пашпарты, у тым ліку дыпламатычныя. 11.10.1918 Рада БНР зацвердзіла Часовую Канстытуцыю БНР. У тым жа годзе ў якасці дзяржаўных былі ўзаконены бела-чырвона-белы сцяг і герб “Пагоня”. Найбольшых поспехаў БНР дасягнула ў развіцці асветы і культуры.

У 1919–1920 гг. БНР дэ-юрэ або дэ-факта прызналі Германія, Латвія, Літва, Эстонія, Чэхаславакія, Балгарыя, Фінляндыя, Турцыя.

Былі зроблены спробы наладзіць на Беларусі ўзброеную нацыянальна-вызваленчую барацьбу. У гісторыі Беларусі застануцца Слуцкае паўстанне 1920 г. (Слуцкі збройны чын), баявыя дзеянні арміі С. Булак-Балаховіча. Але стаўка на партызанскую вайну ў Беларусі не апраўдала сябе. Адбыўся раскол беларускіх дзеячоў. На II Усебеларускай

канферэнцыі (1925 г., г. Берлін) Мінск быў прызнаны адзіным цэнтрам адраджэння Беларусі. Аднак старшыня Рады БНР П. Крэчэўскі і яго намеснік В.Захарка не прызналі савецкую Беларусь. Дзяржаўная пячатка і архіў БНР засталіся ў іх. Пасля смерці П. Крэчэўскага ў 1928 г. яго функцыі ў эміграцыі выконвалі: В. Захарка, М. Абрамчык, В. Жук-Грышкевіч, Я. Сажыч. На сёняшні дзень Раду БНР узначальвае Івонка Сурвіла (Канада). Радаю выдаюцца беларускія газеты, часопісы, друкуюцца кнігі, маюцца беларускія культурныя і рэлігійныя цэнтры.

З-за неспрыяльных умоў існавання БНР не стала сапраўднай дзяржавай, Тым не менш, абвясчэнне беларускай дзяржавы заставіла савецкі ўрад у Маскве пайсці па шляху стварэння сацыялістычнай беларускай рэспублікі. Дзеячы БНР зрабілі першы крок на шляху нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі.

Беларуская дзяржаўнасць на савецкай аснове. Дэклараваная нацыянальная палітыка ўрада РСФСР, абвясчэнне 25.03.1918 г. БНР і дзейнасць яе кіруючых органаў, знешнепалітычныя абставіны (пагроза ваенай інтэрвенцыі і страта ўлады) падштурхнулі ўрад савецкай Расіі да прызнання права беларускага народа на самавызначэнне і нацыянальную дзяржаўнасць.

У снежні 1918 г. пры Народным камісарыяце па справах нацыянальнасцей РСФСР быў створаны Беларускі нацыянальны камісарыят (Белнацкам) пад кіраўніцтвам А. Чарвякова (уваходзілі З.Жылуновіч, І. Лагун, Б. Тарашкевіч, Я. Канчар і інш.). Ён заахвочваў савецкія ўлады да вырашэння пытання беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. Белнацкам працаваў у цеснай сувязі з Беларускімі секцыямі РКП(б), якія таксама былі арыентаваныя на стварэнне сацыялістычнай беларускай дзяржавы.

ЦК РКП(б) прыняў рашэнне пра ўтварэнне беларускай дзяржавы. Было вырашана фармальна абвесціць аб утварэнні БССР са сталіцаю ў г. Смаленску на 6-й Паўночна-Заходняй канферэнцыі РКП(б), якая праходзіла 30–31.12.1918 г. На канферэнцыю прыбыў Цішка Гартны (З.Жылуновіч) і зачытаў дэлегатам канферэнцыі “Маніфест аб утварэнні беларускай дзяржавы (БССР)”, які быў аднагалосна прынят. Быў сфарміраваны Часовы рабоча-сялянскі савецкі ўрад Беларусі (старшыня З. Жылуновіч).

01.01.1919 было абвешчана стварэнне *Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь* (ССРБ) у межах Смаленскай, Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай губерній, а 7 студзеня ўрад пераехаў са Смаленска ў Мінск. Гэта было вынікам дзейнасці беларускіх патрыётаў-камуністаў, якія мелі пэўны ўплыў на большавіцкі ўрад. Савецкая рэспубліка адкрыла беларускаму народу перспектывы, у першую чаргу, нацыянальна-культурнай аўтаноміі, але не суверэннай дзяржаўнасці. Гэта засведчыла палітыка большавікоў у адносінах да БССР.

16 студзеня ЦК РКП(б) прыняў рашэнне аб перадачы Смаленскай, Віцебскай, Магілёўскай губерняў у склад РСФСР, а Мінскай і Гродзенскай губерням было дырэктыва прапанавана стварыць сумесную дзяржаву з Літоўскай Савецкай Рэспублікай. Гэта вызвала першы ўрадавы крызіс – у выніку якога ўрад пакінулі прадстаўнікі Белнацкама, З. Жылуновіч пакінуў пасаду кіраўніка ўрада.

02–03.02.1919 г. у Мінску адбыўся I з’езд Саветаў Беларусі. На ім быў абраны Цэнтральны выканаўчы камітэт (ЦВК) – галоўны орган улады на Беларусі, пераважна з прадстаўнікоў Аблвыкамзаха.

Была прынята *першая Канстытуцыя БССР, герб і сцяг*. Была ўстаноўлена федэратыўная сувязь з РСФСР і аб’яўлена аб стварэнні *ЛітБелССР*. У хуткім часе тэрыторыя заходняй і цэнтральнай Беларусі была акупіравана вайскамі Польшчы і распачалася савецка-польская вайна 1920 г.

11.06.1920 часці Чырвонай Арміі вызвалілі Мінск. Улада ў горадзе і рэгіёне была перададзена Мінскаму губернскаму ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту на чале з А.Чарвяковым.

31.07.1920 адбыўся сход кіруючых работнікаў Кампартыі Літвы і Беларусі. Сход прыняў Дэкларацыю аб абвешчэнні незалежнасці Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (БССР). У пэўнай літаратуры дата 31.07.1920 г. падаецца як другое абвешчэнне БССР.

13–17.12.1920 г. у Мінску прайшоў II Усебеларускі з’езд Саветаў. На ім у Канстытуцыю былі ўнесены змяненні, зацверджана структура дзяржаўнай улады: вышэйшая ўлада належыла з’езду Саветаў, ЦВК – распараджальны орган з’езда, выканаўчая ўлада ў СНК рэспублікі.

Была ўведзена дзяржаўная манаполія, зямля перадавалася сялянам, але часткова. Лепшыя панскія маёнткі аддаваліся пад арганізацыю саўгасаў.

18.03.1921 паміж савецкай Расіяй і Польшчай быў падпісаны *Рыжскі мірны дагавор*. Прадстаўнікі Беларусі ў перамовах і падпісанні міру не ўдзельнічалі. У выніку гэтай здрадніцкай для Беларусі дамовы бальшавіцкі ўрад савецкай Расіі перадаў Польшчы Заходнюю Беларусь з больш чым 4-мільённым насельніцтвам. Усходняя частка Беларусі апынулася ў складзе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і РСФСР. Такім чынам, беларускі народ быў гвалтоўна падзелены на дзве часткі.

З удзелам БССР 30.12.1922 было абвешчана *стварэнне СССР*. БССР у 1922 г. – гэта 6 павеатаў былой Мінскай губерні з колькасцю насельніцтва 1,5 млн. чалавек.

Першачарговай задачай было неабходным вярнуць у склад БССР адабраныя тэрыторыі. У сакавіку 1924 г. да БССР было вернута 15 павеатаў Віцебскай, Гомельскай (былой Магілёўскай) і Смаленскай губерняў. У лістападзе 1926 г. было прынята рашэнне аб перадачы БССР Гомельскага і Рэчыцкага павеатаў, у перадачы паўночных павеатаў было адмоўлена.

З 1926 г. БССР уяўляла больш-менш адзіны культурны і гаспадарчы рэгіён, на тэрыторыі якога пражывала пераважная большасць прадстаўнікоў адной нацыі – беларусаў. У 1920-я гг. у БССР было шмат зроблена для фарміравання беларускай асветы, навукі, мастацтва, літаратуры і інш.

Пры ўсіх недахопах і стратах, стварэнне БССР дазволіла беларускаму народу кансалідавацца, атрымаць спачатку культурную, а пазней і адміністрацыйна-палітычную аўтаномію ў рамках СССР, стаць краінай–заснавальніцай ААН (1945 г.). Складаліся і атрымалі міжнароднае прызнанне граніцы Беларусі. Была закладзена аснова сучаснай эканомікі, у сацыяльнай структуры грамадства вядучае месца заняла нацыянальная інтэлігенцыя, быў дасягнуты сярэднеусветны ўзровень адукацыі насельніцтва і г.д.

Абвяшчэнне БНР, стварэнне і існаванне БССР з’явілася асновай для лагічнага завяршэння нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў выглядзе суверэннай Рэспублікі Беларусь.

3 Асаблівасці ажыццяўлення НЭПа, індустрыялізацыі і калектывізацыі ў БССР

Ва умовах замежнай інтэрвенцыі і грамадзянскай вайны (1918–1920 гг.) праводзілася так званая палітыка “ваеннага камунізму”, якая характарызувалася надзвычайнымі метадамі кіравання гаспадаркай, адсутнасцю матэрыяльнай зацікаўленасці ў выніках сваёй працы, рэквізіцыямі сельскагаспадарчай прадукцыі ў сялян (харчразвёрстка) і інш. Спачатку гэтыя дзеянні былі апраўданы, але з усталяваннем міру насельніцтва не згаджалася з працягам падобнага. Расла незадаволенасць рэквізіцыямі сярод сялянства. Адбыўся шэраг узброеных паўстанняў. На мяжы 1920–1921 гг. краіну ахапіў цяжкі эканамічны крызіс, звязаны з памылкамі ў празмерна цэнтралізаваным кіраванні гаспадаркай краіны.

У сакавіку 1921 г. пачалося афармленне *новай эканамічнай палітыкі* (НЭПа). Яе храналагічныя межы 1921–1927 гг. Галоўнымі мэтамі НЭПа лічыліся максімальна хуткае пераадольванне гаспадарчага заняпаду і стварэнне ўмоў для пабудовы аднароднага сацыялістычнага грамадства.

Сутнасць новай эканамічнай палітыкі: а) харчразвёрстка замянялася харчовым падаткам, які паступова зніжаўся з 20 % прадукцыяй у 1921 г. да 5 % грашыма ў 1925 г.; б) абвяшчалася свабода форм землекарыстання: арцель, абшчына, прыватнае ўладанне ў выглядзе вотрубай ці хутароў; в) дазвалялася арэнда прыватнымі асобамі і кааператывамі прамысловых прадпрыемстваў, а таксама наёмная праца; г) заахвочвалася кааперацыя; д) дазваляўся прыватны гандаль лішкамі сельскагаспадарчай прадукцыі; е) дазволена стварэнне акцыянерных і камерцыйных банкаў; ж) развіваўся знешні гандаль, стымуляваўся экспарт; з) уведзілася стабільная грашавая адзінка з намінальным залатым зместам; і) уведзілася матэрыяльнае стымуляванне працы – была адноўлена грашавая аплата працы і інш.

Эканамічны механізм будаваўся на рыначных прынцыпах. НЭП пачаўся з сельскагаспадарчай палітыкі, затым развіўся ў палітыку заахвочвання гандлю, што патрабавала стабілізацыі валюты, стаў прамысловай палітыкай, што дазволіла павялічыць вытворчасць у прамысловасці.

Прычыны згортвання НЭПа былі ў памкненнях партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва да паскоранай мадэрнізацыі грамадства пад лозунгам “рыўка ў сацыялізм”, што дэфарміравала эканоміку. Існуючая ў краіне аўтарытарная палітычная сістэма неадпавядала рыначным метадам кіравання эканомікай. Апарат кіравання, больш звыклы да метадаў “ваеннага камунізму”, праяўляў у большасці некампетэнтнасць. Адбываўся хуткі рост адміністрацыйна-бюракратычнага апарату, які бачыў у адраджэнні рынку небяспеку сваім прывілеям. Да таго ж, ў масавай свядомасці савецкіх грамадзян узніклі супярэчлівыя меркаванні. Па сутнасці, пасля рэвалюцыі 1917 г. адбылася “рэстаўрацыя” капіталізму. Як вынік – незадаволенасць працоўных НЭПам, арыентацыя іх на агульную грамадзянскую роўнасць.

Станоўчыя вынікі правядзення НЭПа ў Беларусі. Была адноўлена сельская гаспадарка рэспублікі, адноўлена прамысловасць, узрасла колькасць прадпрыемстваў і працуючых на іх. Спажывецкі рынак быў напоўнены асноўнымі таварамі, павялічыўся абарот гандлю. Тым не менш, Беларусь заставалася індустрыяльна слабаразвітай рэспублікай СССР, удзельная вага яе прамысловасці ў 1926 г. склала менш аднаго працэнта ад усёй прамысловасці СССР.

Індустрыялізацыя і калектывізацыя, іх асаблівасці ў Беларусі. У СССР была распрацавана праграма “вялікага скачка” і мела мэты: паскораную індустрыялізацыю народнай гаспадаркі, паскоранае каапераванне сялянства і сярэдніх слаёў горада, пад’ём дабрабыту і культуры мас, пабудову сацыялізму.

Асаблівая ўвага надавалася планаванню развіцця эканомікі, якое набыло статус абавязковых для выканання дакументаў. Раней, у 1926 г., Дзяржплан і ВСНГ падрыхтавалі варыянты пяцігадовага плана развіцця гаспадаркі. Менавіта з пачатку рэалізацыі першага пяцігадовага плана і бярэ пачатак *індустрыялізацыя ў Беларусі*.

У маі 1929 г. IX Усебеларускі з’езд Саветаў зацвердзіў першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР на 1928–1932 гг. Пераважнае развіццё атрымалі дрэваапрацоўчая, запалкавая, папяровая, харчовая, льянная і швейная галіны прамысловасці. Было пабудавана 78 буйных і 480 дробных і сярэдніх новых прамысловых прадпрыемстваў, сярод якіх швейная фабрыка “Сцяг індустрыялізацыі” і панчошна-трыкатажная фабрыка “КІМ” у Віцебску, фабрыка штучнага валакна і трубаліцейны завод у Магілёве, бабруйскі, барысаўскі і гомельскі дрэваапрацоўчыя камбінаты, буйнейшая ў рэспубліцы ГРЭС і інш. Узніклі

новыя галіны прамысловасці: сельскагаспадарчае машынабудаванне, станкабудаванне, хімічная (вытворчасць штучнага валакна і хіміка-фармацэўтычная), вытворчасць стандартных будынкаў, вытворчасць маргарыну і інш. У 1931 аб'ём валавай прадукцыі прамысловасці перавысіў аб'ём валавай прадукцыі сельскай гаспадаркі – Беларусь стала індустрыяльна-аграрнай рэспублікай.

Другі пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР на 1933–1937 гг. быў зацверджаны ў студзені 1934 г. Згодна з ім вядучае месца надавалася развіццю цяжкай прамысловасці, ствараліся два энергетычных вузла – Гомельскі і Мінскі. Далейшае развіццё атрымала лёгкая і харчовая прамысловасць. Пад час выканання плана другой пяцігодкі былі пабудаваны новыя буйныя прадпрыемствы: Гомельскі шклозавод, Крычаўскі цэментны завод, Аршанскі льнокамбінат, Магілёўскі трубаліцейны завод, Магілёўскі аўтарэмонтны і інш.

Трэці пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР на 1938–1942 гг. быў зацверджаны XVII з'ездам КП(б)Б у чэрвені 1938 г. Пад час пяцігодкі адбылося хуткае развіццё транспарту. Праведзены чыгуначныя лініі Камунар–Орша, Орша–Лепель, Гомель–Чарнігаў, Асіповічы–Магілёў. Было адкрыта Дняпроўска-Дзвінскае рачное паражоства, пабудаваны Гомельскі рачны порт. У Мінску быў пабудаваны аэрапорт, пачала дзейнічаць авіялінія Мінск–Масква.

Да пачатку 1940-х гг. у Беларусі (як частцы СССР) была рэалізавана сталінская мадэль дзяржаўнага сацыялізму. Індустрыялізацыя садзейнічала яе ўмацаванню. Былі нацыяналізаваны сродкі вытворчасці, адбылася цэнтралізацыя кіравання ўсёй прамысловасцю. Прыватны і саматужна-рамесны сектар вытворчасці быў выціснуты з эканомікі БССР. Дзяржаўны манапалізм уладкаваўся ў вытворчасці і размеркаванні. Вырасла колькасць бюракратыі, усталяваўся загадны стыль кіраўніцтва эканомікай. Атрымала шырокае развіццё “лагерная эканоміка”. У 1930–40-я гг. 600 тыс. беларусаў працавалі ў рамках лагернай сістэмы НКУС.

Пабудова сацыялізму закранула і сельскую гаспадарку. Пачалася *масавае калектывізацыя* ў выглядзе стварэння калгасаў і саўгасаў для задавальнення павышанага попыта горада і прамысловасці на сельскагаспадарчую прадукцыю і сыравіну, фінансавання індустрыялізацыі (праз набыццё ў сялян па нізкіх коштах іх прадукцыі і рэалізацыю ім прамысловых тавараў па звышаных коштах). Яна праводзілася метадамі адміністрацыйнага прымусу. Суправаджалася палітыкай “раскулачвання”. Пад час яе першай хвалі ў лютым – мае 1930 г. у БССР было раскулачана больш за 15 тыс. гаспадарак. Выкарыстоўвалі гвалтоўныя метады – арышт, пазбаўленне права голасу, высылку.

Гвалтоўныя метады калектывізацыі мелі вынікам супраціўленне сялян. Адбыўся масавы забой свойскай жывёлы, якая падлягала

абагульненню. За 1930 г. адбылося 520 антысавецкіх узброеных сялянскіх выступленняў.

Зямля замацоўвалася за калгасамі. Адначасова калгаснікі былі замацаваны за калгасамі. Яны не мелі пашпартоў і поўнаасцю залежалі ад старшыні. Старшыня падпарадкаваўся райкаму партыі. За сваю працу калгаснікі атрымоўвалі не зарплату, а “працадні”, па якіх выдавалася сельскагаспадарчая прадукцыя напрыканцы года пасля поўнага разліку з дзяржаваю. Калгаснікі не мелі права на штогадовы водпуск, аплачваемы бюлютэнь па хваробе, аплачваемы водпуск па цяжарнасці і родам. Для калгаснікаў не быў вызначаны пенсійны ўзрост, ім не выплачваліся пенсіі. Рэдкаасцю ў сельскай мясцовасці была электрычнасць, радыё, бытавыя паслугі, дашкольныя ўстановы.

У 1937 г. калектывізацыя на Беларусі ў асноўным была завершана, сацыялістычны спосаб вытворчасці ў сельскай гаспадарцы стаў пануючы. Да пачатку 1941 г. на Беларусі было створана 10165 калгасаў і 92 саўгасаў. Была разбурана дробнатаварная гаспадарка. Прымусовым шляхам ствараліся буйныя сацыялістычныя гаспадаркі на вёсцы. Аднак, узровень сельскагаспадарчай вытворчасці быў вельмі нізкім, планы павелічэння сельскагаспадарчай прадукцыі былі правалены.

4 Усталяванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў БССР і яе асноўныя характарыстыкі

Рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. выклікалі грандыёзны энтузіязм у самых шырокіх колах грамадства. Упершыню народы велізарнай імперыі паверылі, што яны ад гэтага часу будуць вольныя, і захацелі дзейнічаць у імя зразумелай ім высокай ідэі. Цяжкасці здаваліся неістотнымі, а шчаслівая будучыня ў выглядзе “сацыялізму”, а ў перспектыве “камунізму”, выглядала такой блізкай і рэальнай. У парыве барацьбы за справядлівасць, за новае, знішчаліся традыцыйны побыт, святы і абрады, вераванні і рэлігія – тое, што складала гістарычную памяць і самасвядомасць беларусаў. Сродкам здзяйснення новых ідэалаў была дыктатура пралетарыяту.

У “Дэкларацыі аб абвешчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь”, прынятай 31.07.1920, падкрэслівалася, што дзяржава “будзе будаваць сваё жыццё на аснове прыцягнення ў савецкае будаўніцтва самых шырокіх працоўных мас незалежна ад таго, да якой нацыянальнасці і вызначэння яны належаць. Абвешчаецца поўнае раўнапраўе моў (беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай)”.

Грамадска-палітычнае жыццё з’яўлялася галоўнай сферай увагі кампартыі і савецкай улады, бо без авалодання ім нельга было разлічваць на ўсталяванне аднапартыйнай улады. Таму ў адрозненне ад сацыяльна-эканамічнай сферы, дзе ўздзеянне большавіцкай таталітарнай сістэмы ўсталёўвалася паступова, па меры таго як укараняліся сацыялістычныя

формы гаспадарання, грамадска-палітычнае жыццё ў дзяржаве бальшавікі бралі пад свой кантроль з першых дзён усталявання сваёй улады. Рашуча і бескампрамісна вялася барацьба з усялякімі праявамі іншадумства, з усім, што не адпавядала інтарэсам бальшавіцкай улады. Насілле становілася звычайнай з’явай. Нацыянальныя аб’яднанні, партыі, таварыствы страчвалі свае дасягненні і ўплыў у грамадстве, бо на іх абрынуўся татальны кантроль і рэпрэсіі. Да таго ж частка іх прадстаўнікоў падтрымалі дзеянні кампартыі і савецкай улады. Да гэтага іх схілялі ажыццяўленне НЭПа, дзяржаўнае і нацыянальна-культурнае будаўніцтва, правядзенне палітыкі беларусізацыі і г.д. Фарміравалася палітычная сістэма, у якой назіралася істотнае разыходжанне прапагандуемых ідэалаў і рэальных дзеянняў. Апошнія былі накіраваны толькі на ўмацаванне ўлады камуністычнай партыі бальшавікоў.

Але не ўсе народы, якія насялялі Беларусь, падтрымалі ідэі бальшавікоў. У 1918–1919 гг. адбыліся антысавецкія узброеныя паўстанні ў Вяліжы, Гомелі, Чавусах, Горках, Воршы, Прапойску і іншых гарадах. Узначальвалі паўстанцкі рух у Беларусі эсеры і частка меншавікоў. У 1920-я гг. у БССР дзейнічалі дзясяткі атрадаў паўстанцаў пад камандаваннем: Рабцэвіча, Квіцінскага, Кляшчонка, Казлоўскага, Кузняцова, Крука, Дзяргача, Хведашчэні, Караткевіча, Моніча, Семянюка і іншых. Узброеныя выступленні насельніцтва на абшарах Беларусі можна падзяліць на некалькі груп. Паўстанні і выступы з акрэсленай палітычнай праграмай: з мэтай рэстаўрацыі дарэвалюцыйнага ладу; аднаўлення буржуазна-дэмакратычных свабод, якія былі атрыманы ў ходзе Лютаўскай рэвалюцыі, і з заклікам да перадачы ўлады Ўстаноўчаму сходу; нацыянальна-вызваленчыя паўстанні і з заклікамі да Незалежнасці Беларусі. Былі паўстанні і выступы без акрэсленай палітычнай праграмы, выкліканыя эканамічнай палітыкай бальшавікоў. Усе яны былі аб’яднаны антыбальшавіцкімі настроямі. Сярод беларускіх нацыянальных, якія імкнуліся да стварэння беларускай незалежнай дзяржавы, найбольш вядомыя арганізацыі “Брацтва беларускае”, “За Радзіму”, “Зялёны дуб”. У 1925 г. савецкія газеты прызнавалі, што праз шэсць гадоў пасля абвяшчэння БССР пад Мінскам, у Барысаўскай воласці, савецкая ўлада была надзвычай слабай. Варта адзначыць, што ў перыяд 1919–1923, 1925–1926, 1930–1931 гг. дзеянні ўзброеных сялян і інтэлігенцыі насілі ярка вызначаны палітычны кантэкст.

У 1920-я гады ў грамадска-палітычным жыцці рэспублікі вылучыліся дзве тэндэнцыі: адміністрацыйна-бюракратычная і нацыянальна-дэмакратычная. Першая паступова набірала сілу, другая знікала, бо ўмовы для яе развіцця няўхільна абмяжоўваліся.

У гэты перыяд вылучаюцца па сваёй значнасці 1921 і 1929 гг., перыяд пачатку і канца найболей спрыяльных умоў у развіцці Беларусі. У перыяд НЭПа адзначаецца некаторая актывізацыя і дэмакратызацыя

грамадска-палітычнага і культурнага жыцця грамадства ва ўмовах пачатку фармавання *адміністрацыйна-каманднай сістэмы*. У другой палове 1920-х гг. канчаткова сцвярджаецца поўная манаполія КП(б) на палітычную ўладу, ліквідуецца астаткі плюралістычнай дэмакратыі, якая прадугледжвалася палітыкай НЭПа. Гэта негатыўна паўплывала на развіццё беларускага грамадства.

Для грамадска-палітычнага жыцця Савецкай Беларусі ў міжваенны перыяд таксама характэрна наступнае: па-першае, гэта быў апошні перыяд дзейнасці нацыянальных партый, арганізацый і аб'яднанняў, якія паступова выцясняюцца з жыцця, па-другое, адбываецца далучэнне беларускага насельніцтва у новыя працэсы праз уцягненне іх у прасавецкія грамадска-палітычныя аб'яднанні. Усе не санкцыянаваныя камуністычнымі ўладамі аб'яднанні забараняліся і знішчаліся. Бальшавіцка-савецкае кіраўніцтва настойліва вяло справу да ліквідацыі іншых палітычных партый і арганізацый, асабліва нацыянальных. У гэтыя гады ў краіне ўсталявалася *сталінская дыктатура*. Бюракратычны апарат зліўся з партыйным і пераўтварыўся па сутнасці ў асобны сацыяльны клас – наменклатуру.

У 1930-я гг. у атмасферы ўсеагульнай падазронасці, татальных пошукаў “ворагаў народа”, масавых рэпрэсій дзейнасць афіцыйных грамадскіх аб'яднанняў была строга рэгламентавана. Іх працу жорстка кантралявалі партыйныя, савецкія і іншыя органы падаўлення. Ініцыятыва працоўных і прафсаюзных органаў накіроўвалася толькі на дасягненне пастаўленых мэтай сацыялістычнага будаўніцтва. Прафсаюзам адводзілася роля перадатачнага механізму па выкананню партыйна-савецкіх рашэнняў. Тым не менш, шмат у чым дзякуючы ім атрымалася арганізаваць працоўны ўздым насельніцтва на здзяйсненне вялікіх спраў, накіраваных на паляпшэнне жыцця краіны і народа.

Праводзячы рэпрэсіі, дэпартацыі і перасяленні насельніцтва, партыйна-савецкае кіраўніцтва імкнулася рэалізаваць некалькі мэтай: ліквідаваць палітычную і нацыянальную апазіцыю; здабыць танную працоўную сілу; аслабіць пэўныя народы шляхам ліквідацыі (фізічнай і пераменай месца жыхарства) найбольш актыўных і патэнцыяльна актыўных іх прадстаўнікоў; сфарміраваць палітычнае, эканамічнае і культурнае кіраўніцтва ў рэспубліках, якое не абапіралася на мясцовыя інтарэсы, а паслухмяна выконвала распараджэнні цэнтральных органаў улады. Сялянам было забаронена пакідаць без дазволу калгасы.

З першых гадоў савецкай улады пераважную большасць сярод палітычнага і эканамічнага кіраўніцтва БССР складалі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей. Яны адыгрывалі значную ролю ў жыцці рэспублікі, нават большую, чым тытульная нацыя. У выніку індустрыяльнага развіцця рэспублікі, павышэння адукацыйнага ўзроўню прадстаўнікоў тытульнай нацыі, адміністратыўнага шляху фарміравання кіруючых

кадраў, напрыканцы 1930-х гг. усталяваўся нацыянальны склад партыйна-дзяржаўнай наменклатуры БССР, у якім беларусы сталі адыгрываць больш значную ролю. Пры фарміраванні кіруючых кадрў пад увагу бралася, у першую чаргу, адданасць ідэалам сацыялістычнага грамадства. Трэба ўлічваць і тое, што рэспубліканскія органы ўлады знаходзіліся пад кантролем Масквы і не маглі ў поўнай меры ўздзейнічаць на нацыянальныя працэсы. Вышэйшае кіраўніцтва рэспублікі фарміравалася цэнтральнымі кіруючымі органамі СССР, якія, імкнучыся вырашыць нацыянальныя праблемы, не дапускалі ўмацавання кадравага патэнцыялу з мясцовага насельніцтва.

У кіраванні спалучаліся метады татальнай цэнтралізацыі, адміністрацыйна-загадных метады кіравання і дзяржаўны тэрор у дачыненні да незадаволеных і патэнцыяльна незадаволеных асоб. Гэта прывяло да масавых чыстак арганізацый і ўстаноў ад “ворагаў народа” і *палітычных рэпрэсій*. Ахвярамі ўнутранага тэрору камуністычнай партыі ў СССР і БССР сталі многія палітычныя і культурныя дзеячы, вучоныя, артысты, пісьменнікі, святары і простыя людзі Беларусі. Цяжкія страты панесла беларуская навука – 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў АН БССР, у тым ліку прэзідэнты акадэміі П. Горын, І. Сурта, акадэмікі Я. Афанасьеў, Т. Домбаль, П. Панкевіч, І. Пятровіч, Б. Тарашкевіч. Былі абвінавачваны ў стварэнні тэрарыстычнай арганізацыі і расстраляны сыны першага прэзідэнта акадэміі навук У. Ігнатоўскага. Сам акадэмік, даведаўшыся аб сваім хуткім арышце, скончыў жыццё самазагубствам.

Сацыяльныя ўзрушэнні ў 1920–1930-я гг. пацягнулі за сабой змены форм грамадскага побыту беларускага насельніцтва. Пад уплывам сацыяльна-палітычных працэсаў сталі закладвацца асновы грамадскага жыцця, формы якога адпавядалі новай сацыялістычнай ідэалогіі. Увайшлі ў жыццё мітынгі, дэманстрацыі, сходы. Старыя формы мясцовага самакіравання ліквідаваліся, іх функцыі перайшлі да саветаў.

Ва ўмовах фарміравання аднапартыйнай, адміністрацыйна-каманднай сістэмы ў краіне, палітычных рэпрэсій нельга сказаць, што ўсе прадстаўнікі нацыянальных меншасцей – кіраўнікі і члены камуністычнай партыі, прафсаюзаў і іншых афіцыйных аб’яднанняў раўнадушна глядзелі, як парушаюцца прынцыпы дэмакратызацыі, галаснасці, забеспячэння рэалізацыі свабод і інтэрасаў працаўнікоў. Вядома вялікая колькасць фактаў праяў ініцыятывы і крытыкі дзеянняў партыйнага кіраўніцтва з боку насельніцтва.

5 Станаўленне і развіццё савецкай беларускай культуры: дасягненні і супярэчнасці (1919–1941 гг.)

У галіне культуры ў 1920–1930-я гг. важнай задачай для беларускага савецкага ўрада стала ліквідацыя непісьменнасці, станаўленне і развіццё сістэмы адукацыі і навукі, развіццё пралетарскіх па сутнасці і форме літаратуры і мастацтва.

Найбольш удалай у сферы нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў БССР стала палітыка “*беларусізацыі*”, якая праводзілася з ліпеня 1924 г. па ініцыятыве кампартыі Беларусі. Беларусізацыя мела вызначаныя накірункі – перавод справаводства, адукацыйных устаноў на беларускую мову, увядзенне прадмета “*беларусазнаўства*” ў вучэбныя праграмы, вылучэнне на кіруючыя пасады ў дзяржаўных і мясцовых органах улады мясцовых ураджэнцаў (палітыка “*карэнізацыі*”). Палітыка “*карэнізацыі*” не абмяжоўвала магчымасці для развіцця іншых нацыянальнасцей БССР. Беларусізацыя паспрыяла культурнаму росквіту нацменшасцей на іх прыродным грунце. Ад палітыкі беларусізацыі найбольшую карысць атрымалі яўрэі, латышы, літоўцы, палякі і нават рускія. Беларусізацыя мела станоўчыя вынікі як для культурнага развіцця, так і для палітычнай стабілізацыі на Беларусі.

Беларуская навук развівалася ў межах вышэйшых навучальных устаноў – БДУ (1921 г.), Беларускага палітэхнічнага інстытута (1922 г.), Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі (1925 г.), Віцебскага ветэрынарнага інстытута (1924 г.) і інш. У 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры, які стаў падмуркам для ўтварэння ў 1929 г. Акадэміі навук БССР. У 1922 г. адчыніла дзверы Дзяржаўная бібліятэка БССР, наладжвалася музейная справа.

Партыйна-савецкія ўлады БССР праводзілі палітыку задавальнення культурна-адукацыйных патрэб насельніцтва на іх родных мовах. У 1927 г. была прынята новая Канстытуцыя БССР. Дзяржаўнымі мовамі былі зацверджаны беларуская, руская, польская і яўрэйская. Мовай міжнацыянальных зносін вызначалася беларуская. У межах кампактнага пражывання нацыянальных меншасцей ствараліся нацыянальныя саветы (яўрэйскія, польскія, рускія, латышскія, нямецкія, украінскія).

У 1920-я гг. росквіт атрымала беларуская літаратура. Дзейнічаюць беларускія літаратурныя гурткі – “*Маладняк*” (М. Лынькоў, М. Чарот, П. Трус, П. Галавач і інш.), “*Узвышша*” (А. Бабарэка, П. Глебка, З. Бядуля, М. Лужанін, К. Крапіва і інш.) і “*Польмя*” (Я. Колас, Я. Купала, Ц. Гартны, М. Чарот і інш.), рускі “*Звенья*” і г.д. З’явіліся новыя імёны – К. Чорны, К. Крапіва, М. Зарэцкі, М. Лынькоў і інш., якія шукалі новыя шляхі ў мастацтве. Былі закладзены асновы для развіцця жывапісу, графікі, скульптуры, архітэктуры, музычнага (у 1924 г. у Магілёве была пастаўлена першая беларуская опера М. Чуркіна “*Вызваленне працы*”) і тэатральнага мастацтваў (з 1920 г. – беларускі тэатр пад кіраўніцтвам У. Галубка,

Першы Беларускі дзяржаўны тэатр), кіно (у 1926 г. выйшла першая мастацкая стужка “Лясная быль” рэжысёра М. Тарыча аб падзеях грамадзянскай вайны на Беларусі).

Перыяд адноснай свабоды творчасці скончыўся ў канцы 1920-х гг. У 1930-х гг., падчас рэпрэсій, былі растрэляныя пісьменнікі М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, М. Чарот, П. Галавач і інш. Не пазбеглі арышту Я. Колас і Я. Купала.

У міжваенны час беларускі ўрад у цэлым праводзіў нацыянальную палітыку, якая адпавядала інтэрасам асноўных груп нацыянальных супольнасцей БССР. Аднак на фоне ўсяго выдатнага ў эканамічна-сацыяльнай і культурна-асветнай сферы, нацыянальна-духоўнае жыццё Беларусі панесла сур’ёзныя страты.

У краіне вялася нястомная вайна з рэлігіяй. Атэістычныя савецкія і камуністычныя органы лічылі, што для канчатковага адрыву людзей ад рэлігіі неабходны не толькі прапаганда, але і фізічная расправа з духавенствам ці пазбаўленне яго магчымасці служыць Богу, а таксама разбурэнне альбо прывядзенне ў непрадатны для набажэнстваў стан усіх культурных пабудов: хрысціянскіх, мусульманскіх, іўдзейскіх.

У рэспубліцы ў міжваенны час захоўвалася пэўнае напружанне ў сферы міжнацыянальных адносін. Для часткі насельніцтва быў характэрны пэўны антысемітызм, які савецкай уладаю ўвязваўся з антысавецкай агітацыяй; пагардлівыя адносіны да праяў беларускай культуры з боку асобных груп нацыянальных меншасцей.

Лекцыя 5. Заходняя Беларусь у складзе Польскай дзяржавы. Геапалітычнае становішча Беларусі ў 20–30-я гг. XX ст.

- 1 Становішча Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.
- 2 Стан гаспадаркі Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.).
- 3 Культура Заходняй Беларусі ў 1920–30-я гг.
- 4 Рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі.

1 Становішча Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.

У выніку польска-савецкай вайны 1919–1920 гг. і здрадніцкай палітыкі бальшавіцкай улады Беларусь была падзелена на часткі. Паводле Рыжскага мірнага дагавора 1921 г. тэрыторыя Заходняй Беларусі адышла да Польшчы. Адсутнасць адзінства істотна перашкодзіла эканамічнаму і культурнаму развіццю Беларусі і беларускага народа.

Плошча Заходняй Беларусі, якая адышла да Польшчы, складала каля 113 тыс. км² (палова сучаснай тэрыторыі Беларусі). Быў уведзены польскі адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел. На беларускай тэрыторыі былі ўтвораны Віленскае, Навагрудскае, Палескае і Беластоцкае ваяводстваў (“Малапольшча”, “Белапольшча” ці “ўсходнія крэсы”). Гэта 24 % тэрыторыі і 11 % насельніцтва польскай дзяржавы – Другой Рэчы Паспалітай.

Колькасць насельніцтва Заходняй Беларусі ў 1931 г. – 4,6 млн чалавек (беларусаў каля 70 %, палякаў – 10 %, яўрэяў – 11 %, украінцаў – 4 %, літоўцаў – 2,5 %, рускіх – 2 %), у верасні 1939 г. – каля 5 млн. чалавек. Аднак польскія ўлады падчас “перапісу” насельніцтва атрымалі свае вынікі – так, доля палякаў згодна перапісу 1931 года складала 49 %, беларусаў – 28 %. Больш за 700 тыс. палешукоў было запісана “тутэйшымі” – дыялектнай групай польскай нацыянальнасці.

Грамадска-палітычнае становішча Заходняй Беларусі вызначалася тым, што Заходняя Беларусь – гэта частка польскай дзяржавы. Таму праводзіліся: палітыка “асадніцтва”, палітыка санацыі, палітычныя рэпрэсіі. Беларускае насельніцтва зведала нацыянальны прыгнёт. Да пачатку 1930-х гг. колькасць палітзняволеных на беларускіх землях перавысіла 10 тыс. чалавек. На тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічала 19 турмаў і канцэнтрацыйны лагер у Бярозе-Картузскай.

Рэжым санацыі Ю. Пілсудскага, які ўстанавіўся пасля дзяржаўнага перавароту ў маі 1926 года, узмацніў сацыяльны, нацыянальны і рэлігійны прыгнёт. Нацыянальна-рэлігійная палітыка польскага ўрада мела мэтай непрызнанне і далейшае знішчэнне, “апалячванне” беларускай нацыі. Зачыняліся навучальныя ўстановы з беларускай мовай навучання, мясцовыя настаўнікі замяняліся польскімі, скарачалася колькасць беларускіх бібліятэк, клубаў, хатчытальняў, выдавецтваў, а значыцца і выданняў (з 23 беларускіх газет і часопісаў у 1927 г. праз пяць год засталася толькі 8). Беларускаю мову забаранялася ўжываць у дзяржаўных установах. Няведанне польскай мовы прызнавалася непісьменнасцю і вяло да пазбаўлення

выбарчых правоў. Зачыняліся ці пераўтвараліся ў каталіцкія праваслаўныя храмы. Гэтую палітыку праводзілі і органы мясцовага самакіравання, якія былі падпарадкаваны прадстаўнікам прэзідэнта на месцах.

У той жа час на тэрыторыі Заходняй Беларусі, у адрозненні ад БССР, была магчыма дзейнасць розных палітычных партый. Тры групоўкі палітычных партый змагаліся за беларускага выбаршчыка і за ўплыў сярод насельніцтва Заходняй Беларусі. Польскія буржуазныя партыі – нацыянальныя дэмакраты (эндэкі) і хрысціянскія дэмакраты (хадэкі) атрымлівалі падтрымку ад польскіх уладаў на месцах і каталіцкай царквы. Дробна-буржуазны дэмакрытычны лагер складаўся з польскіх рэфармісцкіх партый, якія мелі на Беларусі мясцовыя адгалінаванні, а таксама яўрэйскіх нацыянальных дробнабуржуазных партый і беларускіх нацыянальна-дэмакратычных арганізацый, якія стаялі на пазіцыях парламенцкай барацьбы. Рэвалюцыйна-дэмакратычны лагер складалі радыкальныя народныя арганізацыі. Сацыяльнай базай іх былі каля 700 тыс. вярнуўшыхся з Расіі бежанцаў, якія ў свой час у Расіі прымалі ўдзел у рэвалюцыйных падзеях. Найбольшы ўплыў сярод беларусаў мелі: партыя беларускіх эсэраў, Беларуская рэвалюцыйная арганізацыя, БСДП – сацыял-дэмакратычная партыя, Беларускія хрысціянскія дэмакраты, Камуністычная партыя Заходняй Беларусі, Беларуская сялянска-рабочая грамада.

2 Стан гаспадаркі Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)

Удзельная вага ў *прамысловасці* Заходняй Беларусі складала каля 3 %, а колькасць занятых рабочых – 4,9 %. У Заходняй Беларусі адсутнічала цяжкая прамысловасць. Металаапрацоўка не атрымала развіцця з-за канкурэнцыі з сіндыкатам польскіх металургічных заводаў, таму ў прамысловасці Заходняй Беларусі пераважалі дрэваапрацоўчая, харчовая і лёгкая галіны. У 1926 г. у Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах налічвалася 127 фабрык і заводаў з колькасцю рабочых звыш 20 чалавек, а 19 з іх мелі звыш 100 рабочых – гэта шклозавод “Нёман” у Навагрудскім павеце, запалкавая фабрыка “Прагрэс-Вулкан” у Пінску, фабрыка гумавых вырабаў “Ардаць” у Лідзе, тытунёвая фабрыка ў Гродне, фанерныя фабрыкі ў Мікашэвічах і Гарадзішчы.

З канца 1924 г. па 1927 г. польская эканоміка апынулася ў крызісе, які меў цяжкія вынікі для прамысловасці беларускага рэгіёну. У ім бяздзейнічала шостая частка прадпрыемстваў, знізілася заробная плата, узрасла інфляцыя, налічвалася 21 тыс. беспрацоўных. Былі закрыты ўсе прыватныя тытунёва-гільзавыя фабрыкі і 32 прыватныя лікёра-гарэлачныя прадпрыемствы. З другой паловы 1926 г. у некаторых галінах вытворчасці пачаўся прамысловы ўздым. Колькасныя і якасныя паказчыкі па прамысловасці Заходняй Беларусі дасягнулі ўзроўню 1913–1914 гг. Аднак гэта складала толькі 2 % агульнага аб’ёму прамысловай вытворчасці і 1,5 % колькасці рабочых у польскай дзяржаве. Моцна паўплываў на

эканоміку Заходняй Беларусі сусветны эканамічны крызіс 1929–1933 гг. Былі закрытыя 230 прадпрыемстваў, а колькасць рабочых да сярэдзіны 1933 г. скарацілася амаль на палову. Прадукцыя прамысловасці да пачатку 1930 г. паменшылася на 30–40 % у параўнанні з 1928 г. У другой палове 1930-х гг. у прамысловасці Польшчы наглядалася ажыўленне, вызванае дзяржаўнымі капіталаўкладаннямі ў ваенныя аб’екты і ваенную прамысловасць, а таксама з-за росту попыту на сусветных рынках на лесаматэрыялы. У выніку дрэваапрацоўчая вытворчасць становіцца вядучай галіной Заходняй Беларусі замест харчовай. Адбыўся ўпадак у запалкавай вытворчасці і вінакурства з-за ўвядзення дзяржаўнай манаполіі на вытворчасць спірту і канкурэнцыі замежных вытворцаў запалак.

Стан сельскай гаспадаркі Заходняй Беларусі. Больш за 80 % насельніцтва займалася сельскай гаспадаркай, але пасля войнаў яна знаходзілася ў заняпадзе. Скараціліся пасяўныя плошчы, пагалоўе буйной рагатай жывёлы, коней. У Заходняй Беларусі было адноўлена памешчыцкае землеўладанне. На 1921 г. 3402 памешчыкі (1 % сельскага насельніцтва) валодалі большай часткай зямель. Серадняцкія сялянскія гаспадаркі займалі 12,5 % зямлі, бядняцкія – 24,15 %, кулацкія – 8,14 %. Аднаўляліся буйныя латыфундыі, прыклад – Давыд-Гарадоцкі маярат Радзівілаў у 1925 г. дасягаў памеру 155 200 га.

Заможныя сяляне валодалі ад 18 да 100 га зямлі, мелі 10–15 коней, 15–25 кароў і шырока выкарыстоўвалі наёмную працу. Гэтыя гаспадаркі былі таварнымі. Сераднякі валодалі надзелам ад 8 да 18 га, ўтрымлівалі 2–3 каровы, 1–2 коней. Зямлю апрацоўвалі самі. Бядняцкія гаспадаркі мелі 7–8 га зямлі. Вымушаны былі арандаваць зямлю, часта наймаліся да памешчыкаў ці кулакоў.

Сярод сельскагаспадарчых рабочых найменш правоў мелі ардынарыі – найбольш шматлікая малааплачваемая група батракоў. Зарплату яны атрымлівалі ў выглядзе паліва, зерня, зямлі для пасеваў, правам трымаць карову, жыллём. Пасынкі – дзеці ардынарыяў, іх праца часта не аплочвалася. Сталоўнікі – сяляне-беднякі з маленькай гаспадаркай. За ўзнагароджванне ў выглядзе жылля, права пасвіць жывёлу, часам за арэнду кавалачка зямлі апрацоўвалі гаспадарку памешчыка.

Адраджэнне рэшткаў феадальных адносін запатрабавала прыняцце неадкладных мер па рэфармаванню ў сельскай гаспадарцы. У ліпені 1925 г. быў прыняты “Закон аб ажыццяўленні зямельнай рэформы”. Згодна з ім ажыццяўляўся продаж дробнымі ўчасткамі часткі памешчыцкіх зямель, праводзілася камасацыя (хутарызацыя) сялянскіх гаспадарак, ліквідаваліся сервітуты, увадзілася асадніцтва, якое было характэрна толькі для Заходняй Беларусі.

З дзяржаўнага фонду атрымлівалі зямлі *асаднікі* – польскія ваенныя каланісты, былыя афіцэры і ўнтэрафіцэры польскай арміі. Яны атрымлівалі бясплатна або па невялікім кошыце зямельныя ўчасткі з дзяржаўнага фонду

па 15–45 га і доўгатэрміновыя крэдыты на ільготных умовах на ўладкаванне гаспадаркі, за кошт дзяржавы будавалі жылыя памяшканні. Такім чынам у Заходняй Беларусі павялічвалася колькасць польскага насельніцтва.

Камасацыя – мерапрыемства, якое прадугледжвала ліквідацыю цераспалосіцы шляхам масавай хутарызацыі. Дзяржава абяцала павялічыць надзелы малазямельных сялян, якія згаджаліся на камасацыю. Аднак сяляне павінны былі плаціць за землеўпарадкаванне кожнага гектара ад 14 да 20 злотых, асобная плата спаганялася за складанне праектаў меліярацыі, утрыманне землеўпарадчыкаў, перанясенне дарог і г.д. Працэс камасацыі меў два этапы – да 1927 г. па дабраахвотнаму прынцыпу, з 1927 г. – прымусовай.

Сервітут – права сялян на сумеснае з памешчыкамі карыстанне зямельнымі ўгоддзямі і лясамі. У 1927 г. сервітутамі карысталася 10% сялянскіх гаспадарак. Пад час правядзення рэформы сервітуты ліквідаваліся, замест іх сяляне атрымлівалі аднаразовую грашовую кампенсацыю.

У выніку рэформы да 1939 г. на хутары было выселена 43 % гаспадарак (каля 50 % сялянскай зямлі). Былі ліквідаваны сервітуты. Большая частка сервітутнай зямлі перайшла памешчыкам, сяляне атрымалі невялікую грашовую кампенсацыю. Ад ліквідацыі сервітутаў больш за ўсіх пацярпелі бядняцкія гаспадаркі. Многія з іх ужо не мелі магчымасці трымаць нават адну карову.

Узровень матэрыяльнага дабрабыту насельніцтва. Вельмі цяжкімі былі ўмовы працы для рабочых прамысловых прадпрыемстваў. Адсутнічала тэхніка бяспекі і аховы працы, наглядаўся рост траўматызму. Працягласць працоўнага тыдня афіцыйна складала 8 гадзін, фактычна – 10–12, у сельскай мясцовасці – 16 гадзін. Ва ўмовах крызісу адбываліся масавыя звальненні, зніжалася заробочная плата, павялічвалася працягласць працоўнага дня, адмянялася сацыяльнае страхаванне. Законы 1933 г. далі прадпрыемальнікам правы павялічваць рабочы дзень, скарачаць водпуск з 8 да 4 дзён, ліквідаваць сістэму сацыяльнага страхавання. Дапамога па хваробе скарачалася з 39 да 26 тыдняў. Сярэдні заробак беларускага рабочага, а гэта каля 20 злотых у тыдзень, складаў ад 30 да 50 % сярэдняга заробку рабочых цэнтральнай Польшчы. Часта яна выдавалася ў выглядзе талонаў у магазін і крамы, дзе рабочыя павінны былі купляць тавары і прадукты па завышаных цэнах. Аплата працы жанчын складала 25–50 % ад заробку мужчын. Сельскагаспадарчыя рабочыя атрымлівалі заробочную плату пераважна сельскагаспадарчай прадукцыяй. Выдаткі на адукацыю, культуру, ахову здароўя і іншыя мелі мізерныя памеры. У 1929 г. у заходнебеларускім краі на 3,3 млн насельніцтва налічвалася 75 бальніц, якія засталіся з часоў Расійскай

імперыі. Лячэнне было платным, таму для асноўнай колькасці людзей недаступным.

Такім чынам, Заходняя Беларусь з'яўлялася аграрна-сыравінным прыдаткам прамысловых раёнаў этнічнай Польшчы. У рэгіёне адсутнічала цяжкая прамысловасць, у эканоміцы заходнебеларускіх земляў пераважаў аграрны сектар. Для яго было характэрна памешчыцкае землеўладанне, абезземельванне сялян, масавая хутарызацыя. На прадпрыемствах быў вялікі працоўны дзень і нізкі заробак. Таму існавала вялікая колькасць беспрацоўных і масавая эміграцыя людзей у прамыслова развітыя краіны (Францыя, Канада, ЗША і інш.). Насельніцтва плаціла дзесяткі розных падаткаў і збораў (паземельны, царкоўны, капытковы, меліярацыйны, падаходны, дарожны, маставы, канцылярскі, ураўняльны і інш.). *Аднак у цэлым эканамічны стан насельніцтва быў лепшы чым у БССР.*

3 Культура Заходняй Беларусі ў 1920–30-я гг.

Зместам нацыянальна-культурнай палітыкі польскіх улад на заходнебеларускіх землях была прымусовая паланізацыя і асіміляцыя мясцовага насельніцтва. У галіне *адукацыі* зачыняліся навучальныя ўстановы з беларускай мовай навучання, мясцовыя настаўнікі замяняліся польскімі, скарачалася колькасць беларускіх бібліятэк, клубаў, хатчытальняў, выдавецтваў, а значыцца і выданняў. Так, на 1938/39 нав. год не было ніводнай беларускай школы (у 1919 г. іх было каля 400). Навучанне вялося ў польскамоўных установах.

Беларускую мову забаранялася ўжываць у дзяржаўных установах. Наведанне польскай мовы прызнавалася непісьменнасцю і вяло да пазбаўлення выбарчых правоў.

У той жа час, калі ў БССР пачаўся працэс згортвання палітыкі беларусізацыі, супрацьстаянне прымусовай паланізацыі ў Заходняй Беларусі садзейнічала актывізацыі і аб'яднанню беларускай інтэлігенцыі. Нацыянальны фактар вызначаўся як галоўны ў сацыяльна-палітычнай барацьбе.

Для заходнебеларускай *літаратуры* характэрна перавага паэтычнага жанру, які адзначаецца эмацыянальнай рэакцыяй на падзеі, актыўнай грамадзянскай пазіцыяй аўтараў (М. Танк, В. Таўлай, М. Засім), а таксама рамантызмам і лірызмам (Н. Арсеннева, К. Сваяк, У. Жылка і інш.). *Вяўленчае мастацтва* адметна касмічнымі, гістарычнымі і сімволіка-алегарычнымі карцінамі Я. Драздовіча (“Дух зла” і інш.), бытавымі палотнамі М. Сеўрука і П. Сергіевіча, партрэтамі і пейзажамі (Г. Семашкевіч), карыкатурамі Я. Горыда. Сур’ёзную працу па збіранні і прапагандзе *беларускага фальклору* праводзілі Р. Шырма, Г. Цітовіч. Утвараліся хоры (адзін з самых папулярных – хор Беларускага саюзу студэнтаў у Вільні), рэпертуар якіх складаўся пераважна з беларускіх песень. Значны ўнёсак у *музычную культуру* зроблены кампазітарамі К. Галкоўскім, Л. Раеўскім,

операм спеваком і выканаўцам народных беларускіх песень М. Забэйда-Суміцкім.

У сферы змагання за захаванне *нацыянальнай беларускай адметнасці* адзначаецца дзейнасць Таварыства беларускай школы (ТБШ), Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры, Віленскага беларускага гісторыка-этнаграфічнага музея.

ТБШ дзейнічала на працягу 1921–1937 гг. У розны час яго ўзначальвалі Б. Тарашкевіч, І. Дварчанін, Р. Шырма, П. Пестрак і інш. Яго сябры выступалі за беларускую школу, рыхтавалі новыя падручнікі, стваралі чытальні, гурткі самаадукацыі. У канцы 1920-х гг. пад націскам грамадскасці было адчынена 18 беларускіх школ. А 500 гурткоў арганізацыі аб’ядналі каля 30 тыс. членаў. Сапраўднымі асяродкамі беларускай мовы і культуры былі беларускія гімназіі ў Вільні (1914–1944 гг.), Наваградку, Нясвіжы, Радашковічах, Клецку, Будславе (зачынены ў канцы 1920-х – пачатку 30-х гг.). У віленскіх выдавецтвах выходзяць “Хрэстаматыя беларускай літаратуры XI век – 1905 год” М.Гарэцкага (1922 г.), “Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры (ад 1905 г.)” І. Дварчаніна (1927 г.), падручнікі для беларускіх школ С. Рак-Міхайлоўскага, С. Паўлоўскага, беларускамоўныя часопісы і газеты (“Маланка”, “Шлях моладзі”, “Летапіс ТБШ” (“Беларускі летапіс”), “Беларуская крыніца” і інш.). Віленскі беларускі гісторыка-этнаграфічны музей быў заснаваны ў 1921 г. на базе прыватнай калекцыі беларускага археолага і этнографа І. Луцкевіча па ініцыятыве Беларускага навуковага таварыства (1918–1939 гг.). У навуковай і культурна-асветніцкай рабоце актыўна ўдзельнічалі В. Ластоўскі, А. Станкевіч, Б. Тарашкевіч, браты Луцкевічы і інш.

У 1930-я гг. палітыка польскага ўрада канчаткова павярнулася да ліквідацыі беларускіх нацыянальных асяродкаў (выдавецтваў і выданняў, культурна-асветніцкіх арганізацый). У 1937 г. улады забаранілі дзейнасць ТБШ.

4 Рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух ў Заходняй Беларусі

Патрыёты Заходняй Беларусі выкарыстоўвалі розныя формы нацыянальна-вызваленчай барацьбы: мірныя (удзел у выбарах, страйкі і г.д.) і ўзброеныя (дзейнасць партызанскіх атрадаў, паўстанні і інш.).

Удзел у выбарах. Пад час выбараў у сейм 1922 г. было абрана 11 дэпутатаў-беларусаў і 3 беларуса-сенатара, у 1928 г. – 10 і 2 суадносна, а па выніках выбараў 1935 і 1938 гг. у заканадаўчым органе не было ніводнага этнічнага беларуса. У 1922 г. ў польскім сейме пачала сваю працу фракцыя “Беларускі пасольскі клуб”, якую стварылі 11 лідэраў розных палітычных сіл Заходняй Беларусі. Яго галоўная мэта – адстойванне інтарэсаў беларускага насельніцтва праз парламенцкую

дзеінасць. У 1927 г., напярэдадні выбараў у сейм, была створана беларуская дэпутацкая фракцыя “Змаганне за інтарэсы сялян і рабочых”.

Значны ўплыў на беларускае насельніцтва мела партыя беларускіх эсэраў, якой кіравалі Ф. Грыб, І. Мамонька, А. Цвікевіч, В. Ластоўскі. Праграма партыі прадугледжвала канфіскацыю памешчыцкіх зямель на карысць сялян, нацыянальнае раўнапраўе, стварэнне беларускай дэмакратычнай дзяржавы, злучанай з Літвой. Асноўнымі лічыліся метады парламенцкай апазіцыйнай барацьбы. Беларуская рэвалюцыйная арганізацыя лікам каля 300 чалавек, пад пачатам І. Лагіновіча і А. Канчэўскага. Праграма – канфіскацыя памешчыцкіх зямель, дэмакратычныя правы, 8-гадзінны працоўны дзень, стварэнне рабоча-сялянскага ўрада, аб’яднанне беларускіх зямель у адну рабоча-сялянскую дзяржаву. На прыканцы 1923 г. БРА ўступіла ў КПЗБ. БСДП – сацыял-дэмакратычная партыя А. Луцкевіча, Б. Тарашкевіча і С. Рак-Міхайлоўскага. Яна абапіралася на нешматлікую інтэлігенцыю і не мела ўплыву сярод сялянства і рабочых. Патрабавалі ўсеагульнае выбарчае права, увядзенне падаткаў на памешчыкаў, развіццё беларускай культуры без перашкод. Гэта не вырашала беларускага пытання, хоць і прадугледжвала стварэнне беларускай дэмакратычнай рэспублікі. Беларускія хрысціянскія дэмакраты, кіраўнікі каталіцкія ксяндзы А. Станкевіч і В. Гадлеўскі. Яны стварылі тэорыю бескласавасці беларускага народа. У кастрычніку 1923 г. была створана Камуністычная партыя Заходняй Беларусі (КПЗБ). Яе кіраўнікі С. Дубавік, С. Мертэнс, А. Славінскі, П. Корчык развярнулі актыўныя дзеянні па барацьбе з польскімі ўладамі. У 1924 г. быў створаны Камуністычны саюз моладзі Заходняй Беларусі на чале з В. Харужай. 24.06.1925 група дэпутатаў (паслоў) Сейма стварылі Беларускую сялянска-рабочую грамаду (з 1926 г. партыя) – самую масавую арганізацыю сялян таго часу ў Еўропе. Узначалі яе Б. Тарашкевіч, П. Мятла, П. Валошын, С. Рак-Міхайлоўскі. Ужо ў студзені 1927 г. яна налічвала каля 2 тыс. мясцовых арганізацый і каля 120 тыс. актыўных прыхільнікаў. Праграма партыі прадугледжвала канфіскацыю памешчыцкіх зямель і перадачу яе сялянам, стварэнне рабоча-сялянскага ўрада і ўвядзенне рэальных дэмакратычных свабод, самавызначэнне Заходняй Беларусі, увядзенне 8-мі гадзіннага працоўнага дня, ліквідацыю асадніцтва, адукацыю на роднай мове. Такая папулярнасць напалохала польскі ўрад, і ў 1927 г. партыя была разгромлена, а каля 800 яе актывістаў і кіраўнікоў асуджана. Працоўныя арганізавалі шмат маніфестацый у падтрымку сваёй партыі, якія бязлітасна разганяліся. У Косава дэманстрацыя 03.02.1927 была растрэляна, шэсць чалавек было забіта, некалькі дзесяткаў паранена.

Значны ўплыў на заходніх тэрыторыях Беларусі мела ППС і польская сялянская партыя “Вызваленне”, якія выдвігалі ў асноўным дэмакратычныя патрабаванні. Сярод яўрэйскага насельніцтва папулярнымі былі Бунд і Паалей-Цыён (сіянісцкая партыя), якія стаялі на пазіцыях антыкамунізму.

Узброенае змаганне. На захопленай палякамі тэрыторыі Беларусі распачаўся масавы партызанскі рух. Да 1925 г. тут вялася сапраўдная вайна супраць акупантаў. Буйнымі партызанскімі фарміраваннямі кіравалі В. Корж, К. Арлоўскі, С. Ваўпшасаў і інш. Урад Польшчы накіраваў сюды карныя войскі на чале з генералам Рыдз-Сміглам, які меў неабмежаваныя паўнамоцтвы. Было аб'яўлена асднае становішча. У выніку рэпрэсій і аб'ектыўнай немагчымасці супрацьстаяць пераўзыходзячым рэгулярным войскам КПЗБ заклікалі партызан спыніць узброенае супраціўленне як несваечасовае і перайсці да рэвалюцыйнай барацьбы.

З-за сусветнага эканамічнага крызісу ў рабочым руху адзначаецца паступовы рост забастовачнай барацьбы з перавагай стачак эканамічнага характару. З 1931 г. пачынаецца новы рост сялянскіх выступленняў: адбываецца ўзброенае паўстанне сялян Кобрынскага павета (1933 г.) і найбуйнейшае паўстанне нарчанскіх рыбакоў, у якім удзельнічала каля 5 тыс. чал. (1935–1939 гг.).

Лекцыя 6. Беларусь у гады Другой сусветнай вайны і Вялікай Айчыннай вайны

1 Прычыны і пачатак Другой сусветнай вайны. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

2 Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Абарончыя баі летам 1941 года.

3 Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. Дзейнасць калабарацыяністаў.

4 Партызанская і падпольная барацьба беларускага народа ў гады вайны.

5 Вызваленне Беларусі. Заканчэнне і вынікі Другой сусветнай вайны.

1 Прычыны і пачатак Другой сусветнай вайны. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР

За два дзесяцігоддзі пасля Першай сусветнай вайны ў свеце, асабліва ў Еўропе, стварыліся вострыя эканамічныя, сацыяльна-палітычныя і нацыянальныя праблемы. Вырашэнне іх і з'яўлялася галоўнымі *прычынамі Другой сусветнай вайны*.

а) Рост германскага экспансіянізма, які быў выкліканы, з аднаго боку, аб'ектыўным імкненнем значнай часткі немцаў, якія гістарычна жылі акрамя Германіі у Аўстрыі, Чэхаславакіі, Францыі, аб'яднацца ў адзінай нацыянальнай дзяржаве. З другога боку, Германія, якая зведала паражэнне ў Першай сусветнай вайне і нацыянальную знявагу, імкнулася вярнуць страчаныя пазіцыі міравой дзяржавы.

б) Стварэнне двух супрацьстаячых блокаў дзяржаў. Ядро аднаго з іх складалі Германія, Італія і Японія, якія адкрыта імкнуліся вырашыць свае унутраныя эканамічныя, сацыяльныя, палітычныя і нацыянальныя праблемы шляхам тэрытарыяльных захопаў і рабаўніцтва іншых краін. Другі блок, аснову якога складалі Англія, Францыя, ЗША, прытрымліваўся палітыкі стрымання.

в) Стварэнне таталітарных дзяржаў (Германія, Японія, Італія, Іспанія, СССР) з чалавеканенавіснай ідэалогіяй кіравання (Германія, Японія), заснаванай на нацыянальнай адметнасці і выключнасці адных рас над другімі.

г) Існаванне СССР. Бязмежна кіруючая ў СССР камуністычная партыя адкрыта ўхваляла сваёй мэтай будаўніцтва сацыялізма і камунізма не толькі ў Расіі і ва ўсім свеце, што аб'ектыўна з'яўлялася пагрозай існаванню сацыяльна-палітычных рэжымаў у іншых краінах. Таму буржуазная эліта і палітыкі гэтых краін адпачатку разглядалі СССР у якасці стратэгічнага суперніка. Імкнуліся накіраваць агрэсію Германіі і Японіі супраць сацыялістычнай дзяржавы, на яе ліквідацыю.

д) Двурушніцкая палітыка Англіі і Францыі ў адносінах да сваіх саюзнікаў. Нежаданне гэтых краін заключаць дамову з СССР аб стварэнні ў Еўропе кааліцыі неагрэсіўных дзяржаў.

е) Справацыравала вайну і савецка-германская дамова аб ненападзенні ад 23.08.1939 г. Яна дала магчымасць Германіі весці вайну па адным фронце. Дамова аб ненападзе з боку СССР была вымушанай, але цалкам лагічнай у тагачасных варунках. У СССР не было іншага выйсця, каб адкласці агрэсію ў свой бок, да таго ж згодна “Сакрэтнага пратаколу” да дамовы, савецкая дзяржава атрымала магчымасць пашырыць сферы свайго ўплыву ва Усходняй Еўропе.

Агрэсіўны блок Германіі, Італіі і Японіі імкнуўся не толькі да перадзелу света паміж дзяржавамі, але і да ўсталявання “новага парадку” на ўсёй планеце. Гэта ў прыватнасці абазначала поўнае ці частковае знішчэнне цэлых народаў, жорсткая эксплуатацыя астатніх. У гэтых умовах супрацьстаячы ім блок буржуазна-ліберальных дзяржаў Вялікабрытаніі, Францыі, ЗША і пазней далучыўшайся сацыялістычнай дзяржавы (СССР) і іншых аб’ектыўна абараняў не толькі ўласныя нацыянальныя інтарэсы, але і выпрацаваныя каштоўнасці цывілізацыі: нацыянальнае раўнапраўе, рэлігійную і ідэалагічную цягпімасць, прадстаўнічы дзяржаўны лад.

Пачалася *Другая сусветная вайна* 01.09.1939 напаўзеннем Германіі на Польшчу. З верасня Англія і Францыя аб’явілі ў адказ вайну Германіі. Нямецкія танкавыя і мотамеханізаваныя дывізіі перайшлі граніцу і ў некалькіх напрамках пачалі хутка рухацца ў глыб польскай дзяржавы. Нягледзячы на гераізм абаронцаў Вестэрплятэ, Хеля, Гдыні, Модліна, Варшавы, у сярэдзіне верасня войскі падышлі да зямель Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны, якія непасрэдна апынуліся пад пагрозай гітлераўскага зняволення.

Нямецкае кіраўніцтва, спасылаючыся на дамоўленасць пры падпісанні дагавора ад 23.08.1939, падштурхоўвала савецкі бок хутчэй выступіць супраць Польшчы, каб ускласці адказнасць за вайну і на СССР. Але Сталін, каб стварыць уражанне нейтралітэту, не згаджаўся з гэтым і адцягваў выступленне. Толькі 17 верасня, калі польская армія ў цэлым была разбіта і амаль уся тэрыторыя карэннай Польшчы занята нямецкімі войскамі, і заставаліся толькі асобныя пункты супраціўлення, Савецкі ўрад аддаў распараджэнне Галоўнаму камандаванню Чырвонай Арміі перайсці граніцу і ўзяць пад сваю абарону жыццё і маёмасць насельніцтва Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі.

17 верасня зранку распачаўся паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Прасоўванне войск ішло хутка. Месцамі ім дапамагала насельніцтва, дзейнічалі партызанскія групы. Пераважная большасць польскіх войск здавалася без бою, бо ў ім было шмат ураджэнцаў Заходняй Беларусі і яны, зведаўшы польскі прыгнёт, не збіраліся бараніць польскую дзяржаву. Згодна з афіцыйным паведамленнем Галоўнага камандавання Чырвонай Арміі, у час паходу ў Заходнюю Украіну і Заходнюю Беларусь загінула 737 і паранена 1862 салдаты і афіцэры. Палітычныя

ўзаемаадносіны і разлікі былі такімі, што 25 верасня 1939 г. у Брэсце адбыўся парад савецкіх і гітлераўскіх войск, які святочна сімвалізаваў сумесную перамогу над Польшчай.

Асноўная частка насельніцтва Заходняй Беларусі – рабочыя, сяляне, рамеснікі, працоўная інтэлігенцыя сустракалі савецкіх салдат як вызваліцеляў, як родных братоў, кветкамі, хлебам-соллю. На месцах утвараліся часовыя ўправы і сялянскія камітэты. Ажыццяўляліся рэвалюцыйныя пераўтварэнні: падзел памешчыцкай і царкоўнай зямлі, нацыяналізацыя і рабочы кантроль на фабрыках і заводах, адкрыццё новых школ і дэмакратызацыя школьнай сістэмы, адкрываліся бальніцы і амбулаторыі з бясплатным абслугоўваннем насельніцтва.

Неабходна было вырашаць галоўнае пытанне аб дзяржаўнай уладзе, аб самавызначэнні Заходняй Беларусі і заканадаўчым замацаваннем праведзеных пераўтварэнняў. Таму 05.10.1939 часовая ўправа г. Беластока звярнулася да ўсіх з прапановай склікаць народны сход.

Выбары дэпутатаў *Народнага сходу* прайшлі 22.10.1939. Прысутнасць Чырвонай Арміі паўплывала на становішча ў краі. Палітычныя партыі, акрамя камуністаў, адкрыта ў выбарах не ўдзельнічалі, ды ў іх не было такой магчымасці. Было абрана 926 дэпутатаў: 621 беларус, 127 палякаў, 72 яўрэі, 43 рускія, 53 украінцы і 10 прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей (нацыянальныя меншасці складалі 33,04 %).

Народны сход Заходняй Беларусі пачаў работу 28 кастрычніка 1939 г. у г. Беластоку. Падчас яго былі прыняты рашэнні аб: усталяванні ў краі савецкай улады, канфіскацыі памешчыцкіх зямель, нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці. 29.10.39 была прынята Дэкларацыя аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР. 02.11.1939 нечарговая V сесія Вярхоўнага савета СССР першага склікання вырашыла задаволіць просьбу Народнага сходу Заходняй Беларусі і ўключыць Заходнюю Беларусь у склад СССР з уз'яднаннем яе з БССР. Завяршальным заканадаўчым актам аб уз'яднанні беларускага народа з'явілася прыняцце нечарговай III сесіяй Вярхоўнага Савета БССР 14.11.1939 закона, у якім было запісана: “Прыняць Заходнюю Беларусь у склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і ўз'яднаць тым самым вялікі беларускі народ у адзінай Беларускай дзяржаве”. У склад БССР увайшла тэрыторыя плошчай 100 тыс. км² з насельніцтвам 4,7 млн чалавек. Пераважную большасць насельніцтва складалі беларусы.

Уз'яднанне Заходняй Беларусі з Усходняй ў адзіную БССР было актам гістарычнай справядлівасці. Нягледзячы на далейшую прымусовую калектывізацыю, забарону дзейнасці дэмакратычных і нацыянальных партый і арганізацый, дэпартацыі і рэпрэсіі, уз'яднанне паклала канец падзелу Беларусі, аднавіла яе тэрытарыяльную цэласнасць, аб'яднала беларускі народ.

Далучыў да сябе Заходнюю Украіну і Заходнюю Беларусь, СССР у верасні – кастрычніку 1939 г. прымусіў Эстонію, Латвію і Літву заключыць з ім “дамовы аб узаемадапамозе”, згодна якіх меў права мець на іх тэрыторыі ваенныя базы. Не запытаўшы волі беларускага насельніцтва, без уліку нацыянальнага складу, па дагавору паміж урадамі СССР і Літоўскай рэспублікі, які быў падпісаны 10.10.1939, Вільня (старажытная беларуская сталіца) і так званая Віленская вобласць агульнай плошчай 6900 км² былі перададзены Літве. Пасля нацыянальнага размежавання ў лістападзе 1940 года, тэрыторыя БССР складала 223 тыс. км², з насельніцтвам 10,2 млн чалавек.

31 кастрычніка Савецкая краіна прад’явіла тэрытарыяльныя прэтэнзіі да Фінляндыі. 29–30 лістапада 1939 г. распачалася вайна СССР супраць Фінляндыі. Шляхам вялікіх страт і ахвяр СССР перамог і па дамоў ад 12.03.40 Фінляндыя саступіла яму значную тэрыторыю.

03.09.1939 і да вясны 1940 г. у Заходняй Еўропе вялася так званая “дзіўная вайна”. 110 англа-французскіх дывізій не вялі ніякіх ваенных дзеянняў супраць 23 нямецкіх. Англіійскі і Французскі ўрад спадзяваліся, што Гітлер скіруе агрэсію на Усход, супраць СССР. Аднак гітлераўскія войскі ў красавіку 1940 г. акупіравалі Данію, затым Нарвегію. У маі захапіўшы Галандыю, Бельгію і Люксембург, распачалі баі супраць Францыі і Англіі. Англіійскія войскі былі разбіты, 14 чэрвеня нямецкія войскі ўвайшлі ў Парыж, 22.06.40 Францыя капітуліравала.

У чэрвені 1940 г. СССР безпадстаўна абвінаваціў прыбалтыйскія дзяржавы ў парушэнні дамоў, увёў свае войскі на іх тэрыторыю, правёў выбары новых органаў улад, якія звярнуліся са зваротам аб уваходжанні ў СССР (жнівень 1940 г.). Праз некалькі дзён савецкі ўрад прад’явіў ультыматум Румыніі і абапіраючыся на ваенную пагрозу і падтрымку Германіі запатрабаваў ад Румыніі вяртанне ў склад СССР Бесарабіі і Паўночнай Букавіны. Румынія вымушана была саступіць. Дарэчы, на гэтыя дзеянні сталінскага кіраўніцтва з задавальненнем пазірала белагвардзейская эміграцыя манархічнага ўхілу, бачачы ў дзеяннях Сталіна аднаўленне памераў былой Расійскай імперыі. За адзін год з пачатку Другой сусветнай вайны тэрыторыя СССР павялічылася на 500 тыс. км², а насельніцтва на 23 млн чал.

28.09.1939 г. заключыўшы дамову “О дружбе и границе” з Германіяй сталінскае кіраўніцтва забараніла антыгітлераўскую прапаганду ўнутры СССР, на міжнароднай арэне заявіла аб непрыдатнасці да Германіі паняцця “агрэсар”, аб злачынным характары вайны “за знішчэнне гітлерызма” пад “фальшывым сцягам барацьбы за дэмакратыю”. Удзячны Гітлер захапіў напачатку 1941 года Югаславію, Грэцыю і прыняў рашэнне распачаць вайну супраць СССР.

2 Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Абарончыя баі летам 1941 года

05.12.1940 Гітлер прыняў канчатковае рашэнне аб вайне з СССР. 18.12.1940 “Дырэктыва 21” прызначала дату рэалізацыі плана вайны супраць савецкай дзяржавы – 15.05.1941, якая 30.04.1941 была перанесена на 22.06.1941.

Раніцай 22 чэрвеня 1941 г., рэалізуючы план “Барбароса”, гітлераўская Германія напала на СССР. Пачалася вайна, у якой размова шла не аб захаванні сацыяльнага ладу ці нават дзяржаўнасці, а аб фізічным існаванні народаў, якія жылі ў СССР.

На пачатак Вялікай Айчыннай вайны войскі Германіі і яе хаўруснікаў складалі на мяжы з СССР – 5,5 млн чалавек, 4300 танкаў і гармат, 5000 самалётаў; Чырвоная Армія ў памежных акругах мела 2,7 млн чалавек, 1475 танкаў і 1540 самалётаў новай канструкцыі.

Другая сусветная вайна мае пяць этапаў. *Першы* (01.09.1939–21.06.1941 гг.) захоп Германіяй Заходнееўрапейскіх краін і павялічэнне тэрыторыі СССР. Тры наступныя складаюць *Вялікую Айчынную вайну* (22.06.1941–09.05.1945 гг.).

Другі перыяд вайны (22.06.1941–18.11.1942 гг.) характарызуецца гераічнай абаронай Чырвонай Арміяй і атрадамі апалчэння савецкай тэрыторыі, эвакуацыяй і перабудовай эканомікі краіны на ваенны лад, стварэннем антыгітлераўскай кааліцыі дзяржаў і разгромам гітлераўскіх войск пад Масквой, усталяваннем жорсткага акупацыйнага рэжыму гітлераўцаў на захопленай тэрыторыі.

За некалькі месяцаў вайны Германія акупіравала значную частку СССР (у верасні распачынаецца абарона Масквы). Прычынамі паражэнняў савецкай арміі было наступнае: панаванне ў дзяржаве (СССР) культуры асобы, напружаная маральна-палітычная абстаноўка, слабая падрыхтоўка для адпору агрэсіі, грубыя пралікі Сталіна ў ацэнцы ваенна-палітычнай сітуацыі, пралікі і няведанне канкрэтных планаў нападу Германіі на СССР, масавыя рэпрэсіі супраць ваенных кадраў, што мелі месца ў СССР напрыканцы 1930-х – пачатку 1940-х гг., адносна перавага Германіі ў ваенных сілах і сродках, своечасовы перавод Германіяй сваёй эканомікі на ваенны лад і далучэнне да свайго патэнцыялу эканомікі многіх краін Заходняй Еўропы і г.д.

Нягледзячы ні на што, у першыя месяцы вайны салдаты Чырвонай Арміі і мірнае насельніцтва мужа баранілі сваю Радзіму. Усяму свету вядома гераічная абарона легендарнай Брэсцкай крэпасці (баі працягваліся да канца ліпеня), сярод абаронцаў крэпасці былі прадстаўнікі больш 30 нацыянальнасцей СССР. Моцны адпор адчулі гітлераўскія танкі пад Мінскам і Барысавам. З 03.07 па 27.07.1941 г. працягвалася гераічная абарона г. Магілёва, якая стала прыкладам арганізаванага адпору ворагу і дала магчымасць савецкаму камандаванню выйграць час для падрыхтоўкі

наступных баёў. Жорсткія баі летам 1941 г. адбыліся пад Бабруйскам, Рагачовам, Жлобінам, Полацкам, Гомелем. У жніўні 1941 г. 20 дзён абараняўся Гомель, дзе вораг страціў больш за 80 тыс. чалавек і значную колькасць баявой тэхнікі. Сутыкнуўшыся з моцным супраціўленнем, гітлераўцы не дасягнулі пастаўленай імі мэты ў летняй кампаніі 1941 г. Аднак спыніць ворага савецкім войскам не ўдалося.

Гітлераўскія войскі захапілі Прыбалтыку, БССР, УССР, распачалася блакада Ленінграда. У гісторыю вайны гэтага перыяду ўвайшлі: Смаленская бітва (1941 г.), абарона Кіева, Адэсы, Севастопаля (1941–1942 гг.), Маскоўская бітва (верасень 1941 – красавік 1942 гг.) – першае буйное паражэнне германскіх войскаў у Другой сусветнай вайне, абарона Сталіграда (ліпень – лістапад 1942 г.), бітва за Каўказ (1942–1943 гг.).

Летам – восенню 1941 г. аформілася *Антыгітлераўская кааліцыя*. Вырашальнай сілай у ёй быў СССР і яго ваенныя дзеянні, істотнае значэнне на франтах Другой сусветнай вайны адыгралі ЗША і Вялікабрытанія. Таксама ўдзельнічалі ў ваенных дзеяннях сваімі ўзброенымі сіламі – Францыя і Кітай. У меншых памерах ваенныя часткі Польшчы, Чэхаславакіі, Югаславіі, Аўстраліі, Бельгіі, Бразіліі, Індыі, Канады, Новай Зеландыі, Філіпін, Эфіопіі і інш. У складзе франтавых аб'яднанняў Савецкай Арміі змагаліся з ворагам 1-я і 2-я арміі Войска Польскага, Чэхаславацкі армейскі корпус, французскі авіаполк “Нармандыя – Нёман”, пазней румынскія, балгарскія, вянгерскія часткі. Іншыя дзяржавы (усяго напрыканцы вайны ў кааліцыю ўваходзіла 56 краін), напрыклад Мексіка, дапамагалі асноўным удзельнікам пастаўкамі ваеннай сыравіны.

Значная частка ўраджэнцаў Беларусі ваявала на баку кааліцыі ў арміі Андэрса ў Афрыцы, беларусы праявілі сябе ў складзе армій ЗША падчас Нармандскай аперацыі ў Францыі, у бітве пад Монтэ-Касына (Італія) і г.д.

Працэс юрыдычнага афармлення кааліцыі завяршыўся ў чэрвені 1942 г. Асноўнымі накірункамі дзейнасці былі: ваенныя дзеянні на тэрыторыі СССР (саюзнікі прадставілі савецкай дзяржаве крэдыты, пастаўлялі ваенную тэхніку і зброю, тавары першай неабходнасці, так ЗША накіравала ў СССР за гады вайны каля 15 тыс. самалётаў і 7 тыс. танкаў), Афрыкі, супраць Японіі (ЗША утупіла ў вайну 07.12.1941 пасля нападения Японіі на амерыканскую ваенна-марскую базу Пёрл-Харбар на Гавайскіх астравах), стварэнне Другога фронта ў Еўропе (чэрвень 1944 г.), вызначэнне мэтай вайны, узгадненне ваенных планаў, выпрацоўка пасляваеннага жыцця.

Вынікам арганізацыі і дзейнасці антыгітлераўскай кааліцыі было стварэнне ў Сан-Францыска (ЗША) у чэрвені 1945 г. Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.

Гістарычнае значэнне антыгітлераўскай кааліцыі ў тым, што ўпершыню ў гісторыі забяспечана палітычнае і ваеннае супрацоўніцтва

дзяржаў, якія належылі да розных сацыяльна-эканамічных сістэм, у імя агульначалавечых інтарэсаў. Гэта мела вялікае значэнне для будучых міжнародных адносін і мераў калектыўнага адпору агрэсарам.

Трэці перыяд вайны (лістапад 1942 – канец 1943 гг.) характарызуецца пераломам ў ходзе Вялікай Айчыннай вайны. Чырвоная Армія пераходзіць ад абароны да наступлення і вызвалення часова акупіраванай тэрыторыі: контрнаступленне пад Сталінградам (лістапад 1942 – люты 1943 гг.), на Каўказе, прарыв блкады Ленінграда (студзень 1943 г.), Курская бітва (ліпень 1943 г.), да снежня 1943 года вызвалены Наварасійск, Кіеў, усходнія раёны Беларусі. У гэты час адбываецца татальная мабілізацыя ў Германіі, пераход поўнай стратэгічнай ініцыятывы СССР да канца вайны, дасягненне эканамічнай і ваеннай перавагі СССР над гітлераўскай Германіяй, шырокі і масавы партызанскі рух на часова акупіраванай тэрыторыі, пачатак аднаўлення народнай гаспадаркі ў вызваленых раёнах. Адбываецца павялічэнне міжнароднага ўплыву СССР, актывізацыя Руху Супраціўлення ў Еўропе. На Тэгеранскай канферэнцыі (1943 г.) глаў урадаў СССР, ЗША, Вялікабрытаніі абмяркоўваюцца планы сумесных дзеянняў падчас вайны.

Чацвёрты перыяд (студзень 1944 – май 1945 гг.) характарызуецца разгромам гітлераўскага блока, выгнаннем гітлераўскіх войск за межы СССР, вызваленнем ад акупацыі краін Еўропы, поўным крахам гітлераўскай Германіі і яе безумоўнай капітуляцыяй.

Асноўныя ваенныя дзеянні: вызваленне правабярэжнай Украіны (снежань 1943 – красавік 1944 гг.), разгром нямецкіх войск пад Ленінградам і Крымская аперацыя (1944 г.), разгром фінскай арміі (чэрвень–жнівень 1944 г.), Беларуская аперацыя (чэрвень – ліпень 1944), вызваленне Прыбалтыкі, Польшчы, Венгрыі, Паўночнай Нарвегіі, Югаславіі, Чэхаславакіі, адкрыццё ЗША і Вялікабрытаніяй другога фронту ў паўночнай Францыі (чэрвень 1944г.), Бярлінская аперацыя (красавік–май 1945 г.). 8.05.1945 г. адбылося падпісанне германскім вярхоўным камандаваннем акта аб безумоўнай капітуляцыі, 9 мая аб’яўлена Днём Перамогі. Завяршылася Вялікая Айчынная вайна. Беларускае насельніцтва ўдзельнічала ва ўсіх без выключэння бітвах і ваенных дзеяннях на франтах Вялікай Айчыннай вайны.

У лютым 1945 г. адбылася Крымская канферэнцыя, у ліпені – жніўні 1945 г. Патсдамская канферэнцыя глаў урадаў ЗША, СССР, Вялікабрытаніі, на якіх узгоднены пазіцыі па пасляваеннаму ўрэгуляванню становішча ў Еўропе і ўсім свеце.

Пяты перыяд – разгром Японіі (09.08.1945–02.09.1945 г.). У выніку Маньчжурскай аперацыі (Кітай) савецкіх войск і ваенных дзеянняў ЗША (6 і 8 жніўня авіяцыя ЗША зкінула на Хірасіму і Нагасакі дзве атамныя бомбы) былі разгромлены войскі саюзніка Германіі на ўсходзе – Японіі. 02.09.1945 г. прадстаўнікі Японіі падпісалі акт аб безумоўнай капітуляцыі. Гэтая падзея і з’яўляецца датай заканчэння Другой сусветнай вайны.

3 Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. Дзейнасць калабарацыяністаў

На акупаванай тэрыторыі Беларусі гітлераўцы ўсталявалі рэжым грабжу, тэрору, масавых рэпрэсій, які парушаў усе міжнародныя канвенцыі і нормы маралі: яны ўчынялі тут цяжкія злачынствы і зверствы.

Гітлераўцы ўвялі на Беларусі свой *адміністрацыйны падзел*. Тэрыторыя Віцебскай, Магілёўскай, большай часткі Гомельскай і ўсходнія раёны Мінскай абласцей былі ўключаны ў зону армейскага тылу групы армій “Цэнтр”. Усе адміністрацыйныя функцыі тут выконвала ваеннае камандаванне. Паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай і Гомельскай абласцей былі ўключаны ў склад рэйхскамісарыята “Украіна”. Паўночна-заходнія раёны Брэсцкай і Беластоцкай абласцей з гарадамі Гродна і Ваўкавыск адышлі да Усходняй Прусіі. Паўночна-заходнія раёны Віленскай вобласці былі ўключаны ў генеральную акругу Літвы. Баранавіцкая, частка Віленскай, Мінскай, Брэсцкай, Пінскай і Палескай абласцей, якія складалі адну трэцію частку даваеннай Беларусі, увайшлі ў склад генеральнай акругі Беларусь. Гэта тэрыторыя была ўключана ў склад рэйхскамісарыята Остланд з рэзідэнцыяй ў Рызе і падзелена на 10 акруг. Такім чынам, Беларусь была расколата на кавалкі.

Большая частка акупіраванай тэрыторыі рэспублікі падпарадкоўвалася ваеннай адміністрацыі. Цывільнае кіраванне было ўведзена толькі ў генеральнай акрузе Беларусь. Пры гэтым функцыі цывільнай улады абмяжоўваліся паліцыяй і СС. У гарадах намінальна кіравалі прызначаныя немцамі бургамістры, у вёсках – старасты. З людзей, якія перайшлі на бок немцаў, стваралася мясцовая паліцыя. Пры гэтым пастаянны недахоп паліцэйскіх акупацыйных улады кампенсавалі ўкраінскімі, літоўскімі і латышскімі паліцэйскімі батальёнамі.

Ва ўсходняй частцы Беларусі ваенна-адміністрацыйныя функцыі выконвалі створаныя вермахтам палявыя і мясцовыя камендатуры, якія надзяляліся ўсёй паўнатай улады ў зоне сваёй дзейнасці. У раёнах дыслакацыі асноўных дывізіяў у 1942 г. дзейнічала 11 палявых і 23 мясцовыя камендатуры. Палявым камендатурам былі падпарадкаваны так званыя мясцовыя грамадзянскія ўлады.

Гітлераўскія захопнікі, напачатку, спрабавалі абаперціся на мясцовае насельніцтва. Для неаўрэйскай часткі насельніцтва было арганізавана пэўнае сацыяльна-эканамічнае і культурна-асветнае жыццё. Так, у перыяд з лістапада 1941 па восень 1943 г. у горадзе Магілёве дзейнічала больш 54 устаноў і прадпрыемстваў, сярод апошніх было каля 20 даволі буйных. Гітлераўцы дазволілі набажэнствы ў праваслаўных цэрквах і касцёле, якія былі гвалтоўна зачынены савецкай уладай. У горадзе працавалі 8 школ (5 беларускіх і 3 рускія). У 1943 г. у Магілёве была адчынена першая вышэйшая навучальная ўстанова Беларусі ў час акупацыі – медыцынскі інстытут. У горадзе праводзіліся канферэнцыі, ладзіліся рамесна-

саматужніцкія выставы, дзейнічалі 7 клубаў, музычная школа, рамеснае і будаўнічае вучылішчы, два кінатэатры, драматычны тэатр, дзіцячы тэатр, ансамбль народных інструментаў, дзіцячы хор, духавы аркестр, калектыў гарадской эстрады, выдаваліся газеты, працавала радыё. Мясцовае насельніцтва абслугоўвалі: гарадская бальніца і паліклініка, 2 аптэкі, дзіцячыя яслі, дзіцячая малочная кухня і г.д.

Ва ўсіх захопленых краінах гітлераўскія акупанты рабілі захады, каб знайсці падтрымку ў пэўных колах насельніцтва ці існуючыя дзяржаўныя і іншыя структуры. У розных краінах некаторыя партыі, рухі, гаспадарчыя кругі, сродкі прапаганды супрацоўнічалі з гітлераўцамі. Гэтая з’ява ў 1953 г. атрымала назву “калабарацыя”.

У *калабарацыі на Беларусі* выразна бачны тры састаўляючыя:

1) Беларускія сілы, якія былі ў апазіцыі да бальшавізму і зрабілі стаўку на гітлераўскую Германію, разлічваючы з яе дапамогай тварыць адраджэнне Беларусі. На правым фланзе гэтых сіл была так званая Беларуская нацыянал-сацыялістычная партыя (беларускія фашысты, партыя Гітлера ў Германіі таксама называлася нацыянал-сацыялістычнай) на чале з Ф. Акінчыцам.

2) Тыя, хто жыў да вайны на тэрыторыі БССР, зведаў усе жахі савецкага таталітарызму і паверыў немцам ці іх супольнікам, таму свядома пайшлі да іх на службу.

3) Людзі, якія абставінамі лёсу апынуліся ў сувязі з першай ці другой групамі, або на службе ў акупантаў і былі пазбаўлены іншага выбару.

У кастрычніку 1941 г. была створана так званая Беларуская народная самапомач (БНС), падкантрольная акупантам. У 1942 г. распачалося стварэнне фарміраванняў корпусу Беларускай самааховы (БСА). У 1943 г. акупанты дазволілі стварыць антысавецкую арганізацыю “Саюз беларускай моладзі” (БСМ). Былі арганізаваны Беларускае навуковае таварыства, прафсаюзы, беларускі судовы апарат. Аднак поспехі Чырвонай Арміі, узмацненне дзейнасці партызан, прапагандыстская работа падпольшчыкаў сярод насельніцтва спрыялі таму, што беларускі народ у цэлым адмоўна ставіўся да мерапрыемстваў акупантаў і іх памагатых.

На тэрыторыі Беларусі гітлераўскімі акупантамі праводзілася *палітыка генацыду*. Студэнты павінны засвоіць, што сродкам рэпрэсій і генацыду былі лагеры – месцы канцэнтравання людзей для масавай іх загіну. На Беларусі разам з філіяламі і аддзяленнямі іх налічвалася больш за 260, з іх 110 лагераў для цывільнага насельніцтва, у тым ліку 70 гета, і больш за 150 – для ваеннапалонных. Тут панавала масавая смерць ад голаду, холаду, непасільнай працы, эпідэміяў. Людзей спальвалі ў крэмацыйных печах, знішчалі ў газавых камерах, жывымі закопвалі ў зямлю, расстрэльвалі. На Беларусі за гады Вялікай Айчыннай вайны было знішчана 1,4 млн цывільнага насельніцтва, з іх 700 тыс. ў гітлераўскіх

лагерах. Самы вялікі на Беларусі лагер смерці быў Трасцянецкі лагер пад Мінскам. У ім знішчана больш за 206 тыс. чалавек. У г. Магілёве – Лупалаўскі лагер смерці (каля 40 тыс. чалавек).

Сродкам рэалізацыі планаў па знішчэнні насельніцтва былі карныя аперацыі – тэрарыстычныя акцыі ваеннага, палітычнага і эканамічнага характару. За гады акупацыі гітлераўцы правялі больш як 140 карных аперацый, у ходзе якіх спалілі 5454 населеныя пункты разам з усімі ці часткай жыхароў. Трагічны лёс Хатыні падзялілі 627 беларускіх вёсак. Знішчаліся нават дзеці.

Гітлераўскія акупанты праводзілі на тэрыторыі Беларусі палітыку эканамічнага грабязу – вывозілася прамысловае абсталяванне, прыродныя рэсурсы, сыравіна. Яны знішчалі ці вывозілі ў Германію і гістарычную спадчыну беларускага народа. Гвалтоўна, на прымусовую працу за гады акупацыі ў Германію было вывезена з Беларусі больш як 380 тыс. чалавек, з іх 260 тыс. не вярнуліся (большая частка загінула).

4 Партызанская і падпольная барацьба беларускага народа ў гады вайны

Большасць насельніцтва Рэспублікі ўзнялася на абарону сваёй Радзімы. Шырокі размах на Беларусі атрымаў партызанскі рух, які з цягам часу стаў усенародным па сваіх мэтах і сацыяльна-дэмаграфічным складзе ўдзельнікаў. Пацвярджэнне гэтаму 374 тыс. партызан, 70 тыс. падпольшчыкаў і 400 тыс. скрытага партызанскага рэзерву, які дапамагаў партызанам. Сярод партызан было 71,1 % беларусаў, 19,3 % рускіх, 3,9 % украінцаў, 5,7 % прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей. У партызанскіх атрадах змагалася каля 4 тыс. замежных антыфашыстаў.

Ужо на пяты дзень вайны ўтварыўся першы партызанскі атрад пад кіраўніцтвам В. З. Каржа. Да 25.07.1941 на Беларусі было сфарміравана больш за 100 атрадаў і груп, якія налічвалі 2644 чалавек. Адным з першых быў Суражскі атрад у Віцебскай вобласці пад кіраўніцтвам М. Шмырова. На Палессі значныя ўдары па ворагу наносіў партызанскі атрад “Чырвоны Кастрычнік”, які ўзначальваў Ц.Бумажкоў, а потым Ф. Паўлоўскі. Ім першым з партызан прысвоена званне Героя Савецкага Саюза (жнівень 1941 г.).

Жыхары вёсак забяспечвалі партызан харчаваннем, адзеннем, вялі разведку, дапамагалі выводзіць са строю шашэйныя і чыгуначныя камунікацыі, парушаць лініі сувязі.

У маі 1942 г. для цэнтралізацыі кіраўніцтва партызанскім рухам пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання быў створаны Цэнтральны штаб партызанскага руху (ЦШПР), у верасні 1942 г. – Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР).

Да 1943 г. супраціўленне гітлераўскім захопнікам на акупіраванай тэрыторыі Беларусі набыло ўсенародны размах, ператварылася ў фактар

буйнога ваенна-стратэгічнага і палітычнага значэння. Аб гэтым яскрава сведчаць стварэнне партызанскіх зон і “рэйкавая вайна”. Да восені 1943 г. партызаны стварылі і кантралявалі больш за 12 зон, што складала 108 тыс. км² – на амаль 60 % акупіраванай тэрыторыі Беларусі дзейнічала савецкая ўлада. “Рэйкавая вайна” на Беларусі праводзілася ў тры этапы (03.08 – 15.09.1943; 19.09 – пач. лістапада 1943 г.; 20.06.1944), падчас буйных наступальных аперацый Чырвонай Арміі. Знішчаныя камунікацыі, а было ўсяго падарвана болей 193 тыс. рэяк, не дазволілі акупантам своечасова забяспечыць франтавыя часткі неабходным.

Важную ролю ў барацьбе з акупантамі адыгрывала дзейнасць падпольшчыкаў. Мужна, кожны дзень рызыкуючы жыццём, змагаліся з ворагам падпольшчыкі Гомеля, Магілёва, Віцебска, Оршы, Бабруйска, Брэста, Ліды, Пінска і інш. гарадоў і населеных пунктаў Беларусі – усяго больш за 70 тыс. чалавек. Сярод іх было каля 74 % беларусаў, 15,4 % – рускіх, 4 % – украінцаў, 1,9 % – яўрэяў, 1,8 % – палякаў, 2,9 % – прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей.

Усяго за тры гады вайны партызаны Беларусі знішчылі і паранілі ў тыле ворага больш за 500 тыс. гітлераўцаў і іх памагатых, падарвалі і пусцілі пад атхон 11128 эшалонаў, 34 бронепаязды, разграмілі 948 штабоў і гарнізонаў, падарвалі і знішчылі 18,7 тыс. аўтамашын, 1355 танкаў і бронемашын, збілі і спалілі на аэрадромах 305 самалётаў, знішчылі 438 гармат і г.д. Страты партызан склалі 44791 чалавек. Актыўны і непасрэдны ўдзел прымалі партызанскія атрады ў вызваленні роднай Беларусі.

5 Вызваленне Беларусі. Заканчэнне і вынікі Другой сусветнай вайны

Восенню 1943 г. пачалося вызваленне ўсходніх раёнаў БССР. Першы раённы цэнтр Беларусі Камарын быў вызвалены 22.09.1943; 26.09.1943 – Хоцімск, 28.09.1943 – Клімавічы, 30 верасня 1943 г. – старажытны беларускі горад Крычаў. Варта адзначыць, што ў вызваленні Беларусі прымала удзел 1-я польская дывізія імя Т. Касцюшкі, першае баявое хрышчэнне яна атрымала 12.10.1943 пад мястэчкам Леніно каля Горак.

Асноўная частка Беларусі была вызвалена ад гітлераўскіх акупантаў летам 1944 г. у выніку аперацыі “Баграціён” (Беларуская наступальная аперацыя). Яна распачалася раніцай 23.06.1944 сіламі 1-га Прыбалтыйскага, 3-га і 2-га Беларускіх франтоў. Нягледзячы на тое, што гітлераўцы ўздоўж р. Дняпро падрыхтавалі моцны абарончы рубаж, савецкая армія паспяхова пераадолела яго і разграміла значныя сілы ворага. 27 чэрвеня была вызвалена Орша, 28 чэрвеня – Магілёў, 1 ліпеня – Барысаў, 3 ліпеня – Мінск. Пад сталіцай Беларусі была знішчана 105-тысячная гітлераўская групоўка войск. 16 ліпеня было вызвалена Гродна, 28 ліпеня – Брэст. Менавіта вызваленнем Брэста завяршылася выгнанне гітлераўскіх

захопнікаў з беларускай зямлі. Распачалося вызваленне Польшчы і іншых еўрапейскіх краін.

За гады вайны беларускі народ панёс вялікія страты. Гітлераўцы знішчылі на тэрыторыі рэспублікі каля 2290 тыс. мірных жыхароў, каля 380 тыс. грамадзян БССР было прымусова вывезена ў Германію. У баявых дзеяннях на франтах і ў партызанах Беларусь страціла 600 тыс. чалавек. Захопнікі зруйнавалі 209 гарадоў і гарадскіх пасёлкаў, 9200 вёсак, разбурылі дзесяткі тысяч заводаў і фабрык, знішчылі 96 % энергетычных магутнасцей, спапялілі жыллёвую і камунальную гаспадарку, знішчылі сельскагаспадарчую тэхніку калгасаў і саўгасаў. Каля 9 тыс. нарабаваных трактароў, больш за 1 тыс. камбайнаў і іншага вытворчага інвентару было адпраўлена ў Германію. Усяго страты Беларусі склалі больш як 75 млрд руб. (у цэнах 1941 г.). Аднак беларускі народ выцярпеў усё гэта, не разгубіўся і здолеў аднавіць свой вытворчы патэнцыял. Народ-пераможца яскрава засведчыў сваю прагу да волі і захавання суверэнітэту сваёй Радзімы.

02.09.1945 прадстаўнікамі ЗША, Англіі, СССР і Японіі быў падпісаны афіцыйны акт аб капітуляцыі апошняга хаўрусніка Германіі – Японіі. Завяршылася Другая сусветная вайна, якая працягвалася шэсць год, за гэты перыяд свет згубіў ад 55 да 75 млн чалавек, у 5–7 разоў болей, чым у Першую Сусветную вайну.

Галоўныя вынікі Другой сусветнай вайны: а) супольная перамога антыгітлераўскай кааліцыі, якая здолела адстаяць агульначалавечыя каштоўнасці; б) знішчаны чалавеканенавісніцкі таталітарны гітлераўскі рэжым у Германіі; в) краіны і народы, якім пагражаў гітлерызм і фашызм адстаялі сваё права на існаванне і суверэнітэт; г) рост нацыянальнай самасвядомасці ў краінах трэцяга свету ў ходзе вайны ініцыяваў пачатак распаду каланіяльнай сістэмы, рост нацыянальна-вызваленчага руху; д) вырашаючую ролю ў перамозе над гітлерызмам, безумоўна, адыграў СССР – гэта добра разумелі жыхары ўсіх краін свету. Таму рэзка ўзрос аўтарытэт сацыялістычнай краіны, што ў перспектыве прывяло да абрання ў першае дзесяцігоддзе пасля вайны насельніцтвам шэрагу краін падобнага шляху развіцця і стварэння сацыялістычнай сістэмы; е) стварэнне ААН, якая пасённяшні дзень з'яўляецца самай уплывовай арганізацыяй свету; ж) вялікія эканамічныя страты і чалавечыя ахвяры.

Другая сусветная вайна (1939–1945 гг.) была катастрофай сусветнага маштабу. Адною з галоўных яе састаўных частак была Вялікая Айчынная вайна Савецкага Саюза супраць гітлераўскай Германіі і яе саюзнікаў. Другая Сусветная вайна пралегла шасцігадовай крывавай паласою ў гісторыі цывілізацыі, стала агульнай бядой для насельніцтва 61 краіны (у вайну было ўцягнута 72 дзяржавы) – 80% жыхароў Зямлі, з ліку якіх болей за 50 млн загінулі і звыш 90 млн паранены і знявечаны. Больш паловы гэтых страт – 27 млн забітых і 50 млн пакалечаных прыпадаюць на долю

СССР. Напрыканцы вайны чалавецтва дацягнулася да якасна новай па сваёй разбуральнай моцы ядзернай зброі, што надала палітычным вынікам вайны асаблівае значэнне ў гісторыі міжнародных адносін. І чым далей адыходзяць у мінулае тыя жудасныя падзеі, тым больш рэльефна і выпукла прасочваюцца ратныя і працоўныя подзвігі народаў, якія ўнеслі значны ўклад у перамогу над гітлераўскім чалавеканенавісніцкім рэжымам. Прычыны, падзеі і вынікі Другой Сусветнай вайны вельмі павучальны. Стварэнне і існаванне таталітарных рэжымаў і сёння мае пагрозу новай вайны.

Важкі ўклад у агульную перамогу над гітлерызмам унёс беларускі народ. Па тэрыторыі Беларусі двойчы, у 1941 і 1944 гг., пракацілася вогненная віхура. Тут у 1944 г. была знішчана самая буйная і моцная групоўка гітлераўскіх узброеных сіл – група армій “Цэнтр”, якая ў 1941 г. нанесла буйное паражэнне вайскам Заходняга фронту, тут увесь перыяд акупацыі палыхала полымя партызанскай вайны. Гераічны подзвіг беларускага народа, Беларусі добра вядомы ў свеце. Яскравым прыкладам сусветнага прызнання яе ўкладу ў перамогу з’яўляецца тое, што БССР была адной з краін-заснавальнікаў Арганізацыі Аб’яднаных Нацый (ААН). У той жа час неабходна адзначыць, што Вялікая Перамога – гэта здабытак усіх народаў і краін: СССР, ЗША, Вялікабрытаніі, Францыі і г.д.

У складаны перыяд сусветнай гісторыі СССР і буржуазна-ліберальныя краіны здолелі на пэўны час пераадолець узаемныя прынцыповыя ідэалагічныя рознагалосці для таго, каб абараніць планету ад рэальнай пагрозы ўсталявання безчалавечага гітлераўскага “новага парадку”. Пасля вайны СССР хутка аднавіў гаспадарку, значна пашырыў сферу міжнароднага ўплыву. У гісторыі міжнародных адносін распачынаўся працяглы перыяд глабальнага супрацьстаяння дзвюх сусветных дзяржаў – СССР і ЗША, у аснове якога былі глыбокія ідэалагічныя супярэчнасці па пытаннях грамадскага ладу. Але ўвесь час дзяржавы (урады і насельніцтва) памяталі аб прычынах, ходзе і выніках Другой сусветнай вайны і робяць усё, каб яна была апошняй і недапусціць узнікненне наступнай.

Лекцыя 7. Савецкая Беларусь: дасягненні і праблемы стваральнай працы народа ў пасляваенны перыяд (1945–1991 гг.)

1 Асноўныя рысы грамадска-палітычнага жыцця Беларусі ў другой палове 1940-х – першай палове 1980-х гг.

2 Эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове 1940-х – першай палове 1980-х гг.

3 Здабыткі і негатыўныя з’явы ў развіцці адукацыі, навукі і культуры ў 1950-я–1980-я гг.

4 Палітыка перабудовы ў СССР, яе змест і шляхі ажыццяўлення. Распад Савецкага Саюза.

1 Асноўныя рысы грамадска-палітычнага жыцця Беларусі ў другой палове 1940-х – першай палове 1980-х гг.

Для другой паловы 1940-х – першай паловы 1980-х гг. былі характэрны дзве асноўныя тэндэнцыі. Першая заключалася ў імкненні да сусветнага панавання дзвюх звышдзяржаў – ЗША і СССР. Другая – гэта імкненне дзяржаў Еўропы да эканамічнай, палітычнай, духоўнай інтэграцыі. Прычым СССР меў уплыў на частку краін Еўропы.

БССР з прыгранічнай рэспублікі пераўтварылася ва ўнутраную, што мела істотнае значэнне для яе будучыні ў сэнсе эканамічнага развіцця. З Беларусі ў гэты перыяд ва ўсходнія і іншыя раёны СССР выехала шмат рабочай сілы і высокакваліфікаваных маладых спецыялістаў. У выніку накіраванай уладамі міграцыі ў БССР істотна зменшылася колькасць беларусаў і павялічалася колькасць прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, перш за ўсё рускіх, палякаў, украінцаў, якія адыгрывалі значную ролю ў жыцці рэспублікі.

Пасля перамогі ў вайне 1941–1945 гг. зноў у кіраўніцтве СССР перамагла жорсткая таталітарная лінія, і спадзяванні шырокіх колаў насельніцтва на дэмакратызацыю жыцця былі пахаваныя. Пачаліся новыя масавыя арышты, расстрэлы, высылкі ў савецкія канцэнтрацыйныя лагеры. Любы чалавек, які трапіў на акупіраваную тэрыторыю ў ваенны час, быў пад сумненнем. Ужо ў 1947г. па сцэнарыі 1930-х гадоў былі праведзены новыя сфабрыкаваныя працэсы супраць “нацыяналістычных” беларускіх арганізацый. Перамога ў вайне выкарыстоўвалася як важны козыр для ўмацавання аўтарытэту партыі і яе правадыра – Сталіна.

Тым не менш, моладзь актыўна стварала тайныя таварыствы, абменьвалася думкамі. Тайнае таварыства “Чайка” існавала ў сярэдне-спецы-яльных і прафесійна-тэхнічных установах у Баранавічах, Брэсце, Жыровічах. “Саюз беларускіх патрыётаў” дзейнічаў у педвучылішчах Глыбокага і Пастаў, існавала арганізацыя “Свободная Беларусь”. Гэтыя вучнёўскія гурткі не ставілі мэтай здзяйсненне тэарыстычных актаў ці захоп улады, проста ва ўмовах таталітарызму вучні абменьваліся сваімі думкамі, марылі аб лепшых дэмакратычных часах. Арганізацыі беларускай

вучнёвай моладзі былі раскрыты на працягу вясны 1946 г. і ў 1947 г. і адразу ўдзельнікі трапілі пад трыбуналы.

Але былі на тэрыторыі БССР і ўзброеныя фарміраванні. Пасля адступлення гітлераўскай арміі тут засталіся ваенныя фарміраванні Арміі Краёвай, украінскай паўстанцкай арміі, беларускіх калабарантаў. Паступова яны страчвалі сацыяльную базу сярод мясцовых жыхароў, бо эвалюцыяніравалі ад палітычных праціўнікаў улад у бок крымінальных арганізацый, да таго ж у гэтых раёнах былі значна павялічаны міліцэйскія фарміраванні. Да сярэдзіны 1952г. у асноўным атрады “лясных братаў” былі ліквідаваны.

На Беларусі даваенныя і пасляваенныя рэпрэсіі звязаны з імем наркома ўнутраных спраў БССР Цанавы (да лістапада 1951 г.). Так, ў 1951 г. па абвінавачванню ў шпіёнстве на карысць Югаславіі быў рэпрэсіраваны нарком адукацыі БССР, прыхільнік адукацыі на беларускай мове П. Саевіч. Цанавы арганізаваў кампанію па шэльмаванню выдатнага беларускага навукоўца А. Р. Жэбрака, прэзідэнта АН БССР.

У кастрычніку 1952 г. пасля перапынку ў 13 гадоў прайшоў XIX з’езд партыі, на якім яна атрымала новую назву – КПСС.

У 1945 г. БССР стала адной з краін-заснавальніц Арганізацыі Аб’яднаных Нацый (ААН), а пасля і іншых уплывовых арганізацый. У лютым 1947 года БССР падпісала мірныя дагаворы з Балгарыяй, Італіяй, Румыніяй, Венгрыяй і Фінляндыяй. У той жа час Масква вырашала лёсавызначальныя пытанні беларускага народу без узгаднення з беларускім кіраўніцтвам. Так, 16 жніўня 1946 г. быў падпісаны савецка-польскі дагавор аб мяжы, па якому БССР страчвала Беластоцкую вобласць. Міжнародная дзейнасць БССР была вельмі абмежавана. Тым не менш гэта дзейнасць паспрыяла росту аўтарытэту рэспублікі.

Смерць Сталіна (у 1953 г.) мела пераломнае значэнне для ўсіх сфер жыцця савецкага грамадства. У верасні 1953 г. першым сакратаром КПСС, а значыць і кіраўніком дзяржавы, быў абраны Мікіта Хрушчоў. Пачаўся перыяд адноснай дэмакратызацыі. Пашыраліся правы саветаў – у жніўні 1955 г. Савет Міністраў БССР перадаў саветам права выдаткоўваць фінансавыя сродкі на будаўніцтва і сацыяльна-культурную і бытавую сферы. Пераадольвалася рэпрэсіўнае мінулае. На XX з’ездзе КПСС у 1956 г. быў асуджаны культ асобы. Пачалася рэабілітацыя ахвяр рэпрэсій. Да гэтага часу першымі асобамі БССР былі не прадстаўнікі тытульнай нацыі, а асобы з ліку нацыянальных меншасцей. У 1956 г. упершыню з сярэдзіны 1920-х гадоў ЦК КПБ ўзначаліў беларус – К. Т. Мазураў. Праўда, на развіцці нацыянальнай культуры гэта не сказалася – на працягу 1960–1970 гг. беларускамоўныя школы пераводзіліся на рускую мову навучання.

У другой палове 1950-х гг. пашырыліся правы рэспублік. У рэспубліканскае падпарадкаванне былі перададзены некаторыя буйныя прамысловыя прадпрыемствы, а з сакавіка 1957 г. рэспублікі атрымалі права самастойна вырашаць сістэму ўнутранага адміністрацыйна-тэрытарыяль-

нага падзелу. Прымаліся асобныя грамадзянскі, крымінальны, працэсуальны кодэксы.

З 1961 г. партыйнае кіраўніцтва афіцыйна атрымала права адміністрацыйнага кантролю над усімі сферамі жыцця краіны і грамадзяніна.

У кастрычніку 1964 г. з-за шматлікіх пралікаў у кіраванні краінай Першы сакратар ЦК КСС М. Хрушчоў быў вызвалены ад займаемай пасады, кіраваць партыяй і краінай быў пастаўлены Л. Брэжнеў. У 1965 г. у Беларусі кампартыю ўзначаліў П. Машэраў.

Пасля змены кіраўніцтва ў 1965 г. былі разгледжаны пытанні аб развіцці сельскай гаспадаркі і паляпшэнні кіравання эканомікай. Канчаткова былі ліквідаваны апошнія прыкметы савецкага прыгоннага права для калгаснікаў – яны атрымалі пашпарты, права на пенсію, на гарантаваную аплату працы. Большая свабода была дадзена ў развіцці ўласнай гаспадаркі.

У 1966–1970 гг. у краіне пачаўся перыяд застою. Узмацніўся пераслед іншадумцаў (дысідэнтаў). Яшчэ больш узрасла роля партыі ў кіраванні ўсімі сферамі жыцця ў краіне. Гэты статус і кіруючая роля кампартыі былі замацаваны ў шостым пункце Канстытуцыі СССР 1977 г. Па традыцыі – праз год была прынята Канстытуцыя БССР – “Канстытуцыя развітога сацыялізму”.

Такім чынам, у палітычнай сферы назіралася ўмацаванне таталітарнай сістэмы. Асновай грамадска-палітычнага жыцця з’яўляліся адміністрацыйныя дзеянні і масавы энтузіязм людзей, ідэалагізацыя ўсіх бакоў жыцця. З часам савецкі чалавек стаў адчужаны ад актыўнага палітычнага жыцця, ён не меў рэальнага выбару. Выявіўся крызіс вышэйшага партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва, які сканцэнтраваў у сваіх руках размеркаванне велізарных матэрыяльных багаццяў.

2 Эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове 1940-х – першай палове 1980-х гг.

Пасля вызвалення Беларусі была адноўлена калгасная сістэма і распачаўся працэс аднаўлення прамысловасці. Меў месца недахоп рабочай сілы. А засуха 1946 г. і неабходнасць аказваць харчовую дапамогу іншым рэгіёнам СССР паставіла беларусаў на мяжу голада. У калгаснікаў адсутнічала матэрыяльнае заахвочванне да працы. Яны не атрымоўвалі за работу грошай. Умацаванне працоўнай дысцыпліны праводзілі каманднымі метадамі. Сродкі дзяржава выдзяляла толькі на развіццё вытворчых магутнасцей, для матэрыяльнага стымулявання працы сялян мер не прымалася. БССР было выдзелена 3 тыс. трактараў, 2 тыс. плугоў да іх, 1,1 тыс. сеялак, 600 складаных малатарняў і інш.

Аднаўленне гаспадаркі БССР ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе адбылося дзякуючы: гераічнай працы насельніцтва (у асноўным за кошт сялянства), вяртанню эвакуіраваных прадпрыемстваў, дапамозе іншых рэспублік СССР (кваліфікаванымі рабочымі, інжынерамі і служачымі;

бюджетнымі датацыямі, тэхнікай і абсталяваннем, сыравінай), замежнай дапамозе (толькі па лініі ААН у 1945–1947 гг. Беларусь атрымала 142 тыс. т грузаў на суму 61 млн дол. – прадукты харчавання, адзенне, абутак, лекі, абсталяванне для прамысловасці), выплатам Германіяй кампенсацый за нанесеныя страты, стварэнню новых, сучасных на той час галін прамысловасці (у 1947 г. у рэспубліцы ўступілі ў строй 90 буйных прамысловых прадпрыемстваў: Мінскі інструментальны завод імя Чкалава, Бабруйскі дрэваапрацоўчы камбінат, Магілёўскі металакамбінат, аўтамабільны і веласіпедны заводы ў Мінску, завод “Рухавік рэвалюцыі” ў Гомелі і інш.).

У выніку ў БССР змянілася структура прамысловай вытворчасці. Знізілася ўдзельная вага лёгкай, харчовай, дрэваапрацоўчай вытворчасці, вырасла доля электраэнергетыкі, машынабудавання і металаапрацоўкі. Тэхнічнае і тэхналагічнае аснашчэнне прадпрыемстваў было на высокім узроўні, што стварала падставу для хуткіх тэмпаў развіцця.

У рэспубліцы існавала сістэма нарміраванага размеркавання харчовых і прамысловых тавараў. Шырокія памеры набыло жыллёвае будаўніцтва, асабліва ў буйных гарадах. Жыллёвы фонд быў адноўлены на 74,5 %. На аднаго жыхара горада прыходзілася ў сярэднім 5 м² плошчы. У 1946–1950 гг. рэальная зароботная плата дасягнула даваеннага ўзроўню. Адначасова наглядаўся рост падаткаў з грамадзян. Былі ўведзены падаткі на халасцякоў, адзінокіх і маласямейных грамадзян. Падаткі збіраліся непасрэдна з зароботнай платы. Штогадовыя дзяржаўныя пазыкі мелі абавязковы характар і з’яўляліся скрытай формай павелічэння падаткаў.

Камандна-адміністрацыйныя метады кіравання гаспадаркай дазволілі вырашыць складаныя праблемы пасляваеннага адраджэння прамысловасці. Але хутка яны ўжо сталі тормазам далейшага развіцця эканомікі Беларусі.

У 1950-я гг. перад гаспадаркай БССР стаялі вялікія задачы, сярод якіх галоўнымі былі павышэнне матэрыяльнага і культурнага ўзроўню жыцця савецкага народа; актыўнае ўключэнне ў навукова-тэхнічную рэвалюцыю; вывад з крызісу сельскай гаспадаркі.

На жнівеньскай (1953 г.) сесіі ВС СССР старшыня СМ СССР Г. Малянкоў выступіў з абгрунтаваннем эканамічнай палітыкі новага палітычнага кіраўніцтва краіны па сацыяльнай пераарыентацыі народнай гаспадаркі. Адначасова з высокімі тэмпамі развіцця цяжкай прамысловасці трэба было больш хутка развіваць вытворчасць тавараў народнага спажывання; павялічваць капіталаўкладанні ў сельскую гаспадарку; правесці зніжэнне цэн.

У верасні 1953 г. была распрацавана сістэма эканамічных і сацыяльных мер па далейшаму развіццю сельскай гаспадаркі, пачалося асваенне цаліны. Аднак замарудзіліся тэмпы росту прадукцыйнасці працы ў традыцыйных сельскагаспадарчых рэгіёнах. Але ж у БССР вырасла

ўраджайнасць, павялічылася пагалоўе жывёлы і нарыхтоўка мяса, малака. Тым не менш па шэрагу паказчыкаў заданні не былі выкананы.

У прамысловасці за пяцігодку 1951–1955 гг. увайшло ў строй 1010 новых прамысловых прадпрыемстваў, у тым ліку каля 150 буйных (падшыпнікавы завод, камвольны камбінат, гадзіннікавы завод і завод будаўнічых матэрыялаў у Мінску, цукровы завод у Свідзель, завод швейных машын у Оршы, шоўкаткацкая фабрыка ў Віцебску). Вырасла прадукцыйнасць працы, аб'ём прадукцыі прамысловасці павялічыўся ў Беларусі больш чым у 2 разы пры плане 75–80 %. Было пераадолена адставанне лёгкай і харчовай прамысловасці, у 1955 г. выраблена ў 2 разы больш тавараў народнага спажывання, чым у 1950 г.

Было лібералізавана працоўнае заканадаўства. Адменены рэпрэсіўныя законы 1938–1940 гг., якія забаранялі звальняцца са сваіх прадпрыемстваў і ўстаноў, абмяжоўвалі правы працуючых.

У 1956–1960 гг. паскорана развіваліся лёгкая, харчовая, дрэваапрацоўчая галіны прамысловасці, якія выпускалі тавары народнага спажывання; далей развівалася энергетыка, машынабудаванне, хімічная, радыётэхнічная вытворчасці.

Былі ўведзены буйныя прадпрыемствы – Васілевіцкая ДРЭС, аўтамабільны завод у Жодзіне, першы калійны камбінат у Салігорску, нафтаперапрацоўчы завод у Полацку, суперфасфатны завод у Гомелі. Пашыралася ўкараненне элементаў НТР (навукова-тэхнічнага прагрэсу) у розных галінах прамысловасці.

10.05.1957 Вярхоўны Савет СССР прыняў Закон аб ліквідацыі агульнасаюзных прамысловых міністэрстваў. Замест міністэрстваў ствараліся саўнаргасы – саветы народнай гаспадаркі ў рамках буйных адміністрацыйных раёнаў. У межах БССР быў створаны адзін саўнаргас. У выніку рэформы аблегчылася развіццё мясцовай і лёгкай прамысловасці, але ўскладнілася развіццё цяжкай.

Сельская гаспадарка Беларусі з сярэдзіны 1950-х гг. упершыню пасля вайны стала рэнтабельнай. У калгасах сталі стварацца грашовыя і прадуктовыя фонды для гарантавання рэгулярнай аплаты працы. З 1956 г. калгаснікі пачалі кожны месяц атрымліваць грашовыя авансы на працадні. У 1958 г. былі ліквідаваны МТС, тэхніка была перададзена калгасам.

1950-я гг. былі паспяховымі для эканомікі нашай рэспублікі. Тэмпы эканамічнага росту былі высокімі. Дасягнута гэта за кошт прыросту рэсурсаў і за кошт лепшага іх выкарыстання. Прадукцыйнасць працы за дзесяцігоддзе ўзрасла на 62 %. Тэмпы прыросту нацыянальнага даходу склалі каля 10 % у год за кошт цяжкай індустрыі разам з галінамі, якія выпускалі тавары народнага спажывання, сельскай гаспадаркі, жыллёвага будаўніцтва.

Першая палова 1960-х гг. характэрызуецца пагаршэннем эканамічнай сітуацыі ў прамысловасці краіны. Залішняя цэнтралізаванасць кіраваннем

эканомікі, крызісны стан у сельскай гаспадарцы СССР, нізкая адукаванасць кіраўніцтва ў пытаннях эканамічнага развіцця, змены ў сусветных цэнах на сыравіну, паліўна-энергетычныя рэсурсы – усё гэта паўплывала на стан народнай гаспадаркі.

Падчас сямігодкі (1959–1965 гг.) хуткае развіццё павінна была атрымаць хімічная прамысловасць (асабліва вытворчасці мінеральных угнаенняў). Быў уведзены першы Салігорскі калійны камбінат, будаваліся другі і трэці камбінаты, азотна-тукавы завод у Гродна, суперфасфатны ў Гомелі. Пабудаваны комплекс Светлагорскага завода штучнага валакна, Магілёўскі камбінат па вытворчасці лаўсану, Наваполацкі нафтаперапрацоўчы завод, Пінскі завод штучнай скуры, Лідскі завод па вытворчасці лакаў і фарбаў. Адбылося павелічэнне ў паліўным балансе долі нафты і прыроднага газу. Спрыяла гэтаму адкрыццё Рэчыцкага радовішча нафты і пачатак у 1964 г. прамысловай здабычы нафты ў БССР. Пачалася газіфікацыя кватэр у гарадах і на вёсцы.

Напрыканцы сямігодкі адбылася змена кіраўніцтва краіны. Старшынёй СМ СССР быў прызначаны А. Касыгін. Апошні пачаў рэфармаванне гаспадаркі (1965 г.). Удасканалвалася сістэма планавання ў прамысловасці, скарачаліся планавыя паказчыкі. Асноўным зараз лічыўся аб'ём рэалізаванай прадукцыі, а не аб'ём валавай прадукцыі. Уводзіўся гаспадарчы разлік. Прадпрыемствам дазвалялася самастойна распараджацца часткай прыбытку. Былі адноўлены міністэрствы па галінах прамысловасці.

У першыя гады рэформы эканоміка станоўча адрэагавала на мерапрыемствы ўрада. Але паступова палітычная сітуацыя мянялася, згортваліся дэмакратычныя працэсы ў грамадстве, адначасова згортвалася і эканамічная рэформа. Гэта прывяло да стагнацыі, застою, а потым да крызісу.

З 1965 г. у сельскай гаспадарцы ўводзіўся цвёрды і нязменны план нарыхтовак на пяць гадоў наперад для кожнага калгаса, саўгаса, раёна, вобласці, рэспублікі. Павялічваліся закупачныя цэны на прадукцыю ў сярэднім у 1,5–2 разы. Адмяняліся абмежаванні на ўтрыманне жывёлы ў асабістай дапаможнай гаспадарцы калгаснікаў, рабочых і служачых. Паляпшалася матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне калгасаў.

Калгасы і саўгасы ўмацоўваліся на прынцыпах гаспадарчага разліку. У сельскую гаспадарку ўкараняліся дасягненні навукі і перадавога вопыту, павышалася роля спецыялістаў і навукоўцаў. На Беларусі пачалося будаўніцтва буйных адкормачных комплексаў у жывёлагадоўлі. У розных раёнах рэспублікі былі пабудаваны птушкафабрыкі на 6 млн галоў птушкі, кароўнікі на 958 тыс. галоў, свінарнікі на 856 тыс. галоў.

Праводзілася меліярацыя, асушана 957 тыс. га зямельных плошчаў. Буйныя памеры набыла хімізацыя – пастаўкі ўгнаенняў сельскай гаспадарцы ўзраслі амаль у 1,9 раза, у т.л. калійных больш чым у 2,6 разоў. Як вынік павялічыўся валавы збор збожжа ў 1,5 раза (за пяцігодку),

прадукцыя жывёлагадоўлі ўзрасла на 34 %. Ураджайнасць вырасла з 10 ц/га (сярэдзіна 1960-х гг.) да 17–40 ц/г ў 1970 г.

У канцы 1970 гг. у СССР рэзка акрэслілася харчовая праблема. Краіна не забяспечвала сябе прадуктамі харчавання. Агульны кошт імпарту харчавання ў СССР павялічыўся ў 6 разоў з 1970 г. і дасягнуў 10 млрд руб., гэтыя лічбы перавысілі памеры бюджэту БССР.

У маі 1982 г. была прынята Харчовая праграма СССР на перыяд да 1990 года, згодна з якой ствараліся Аграрна-прамысловыя комплексы (у БССР – “Белаграпрам”). Але Харчовая праграма не планавала карэннай перабудовы гаспадарчага механізму на вёсцы, таму яна была правалена. Як вынік гэтага, у сярэдзіне 1980-х гг. было ўведзена нармаванае забеспячэнне па шэрагу прадуктаў.

У пачатку 1970-х гг., з узмацненнем кансерватыўнай плыні ў кіраўніцтве партыі, пачалося згортванне гаспадарчай рэформы. Адначасова ў наступныя гады было ўведзена 170 буйных прадпрыемстваў, у тым ліку шынны камбінат у Бабруйску, нафтаперапрацоўчы завод у Мазыры, металургічны ў Жлобіне, сінтэтычных валокнаў у Гродна, інструментальны ў Оршы, чацвёрты калійны камбінат у Салігорску, дзесяткі прадпрыемстваў лёгкай і харчовай прамысловасці. Прадукцыя прамысловасці Беларусі ў 1985 г. павялічылася больш чым у 3 разы (ад 1970 г.), вытворчасць сродкаў вытворчасці ў 3,3 разоў, прадметаў спажывання ў 2,6 разоў. Валавы грамадскі прадукт і нацыянальны даход узрос у 2,5 разоў (гэта адзін з самых высокіх паказчыкаў у СССР).

Ажыццяўляліся агульнасаюзныя комплексныя праграмы па тэхнічным пераўзбраенні прамысловасці. Але адначасова ўдзельная вага ручной працы ў прамысловасці складала 35–40 %, у будаўніцтве – 50–55 %, у сельскай гаспадарцы – 60–70 %.

Фінансавая сістэма БССР заставалася стабільнай. У дзяржаўным бюджэце БССР даходы склалі 3,5 млрд руб. у 1970 г. і 8,1 млрд руб. у 1985 г.; выдаткі адпаведна 3,3 млрд руб. у 1970 г. і 7,67 млрд руб. у 1985 г. Так, даходная частка бюджэта значна перавышала расходную.

Разам з відавочнымі поспехамі трэба адзначыць, што эканоміка страціла былы дынамізм. Асабліва бачна гэта было ў параўнанні з краінамі Захаду, якія далёка выйшлі наперад. Існуючы гаспадарчы механізм стаў тормазам на шляху эканамічнага развіцця краіны, што абумовіла паступовы ўваход савецкай эканомікі ў глыбокі крызіс.

Спробу выправіць эканамічнае становішча зрабіў Ю. Андропаў, які 12.09.1982 узначаліў палітычнае кіраўніцтва СССР. Падчас яго кіравання была дадзена рэалістычная ацэнка стану эканомікі, прыняты жорсткія адміністрацыйныя меры па навядзенню парадка і выкараненню карупцыі, перагледжаны некаторыя ідэалагічныя догмы. Вырашаліся пытанні аб пашырэнні самастойнасці прамысловых прадпрыемстваў, калгасаў і саўгасаў. Як вынік, тэмпы развіцця эканомікі выраслі да 4,2 %. Але пасля

смерці Ю. Андропова ў 1984 г. кіраўніцтва вярнулася да ранейшых парадкаў. Эканамічныя паказчыкі зноў знізіліся.

На працягу 1950–1960-х гг. эканамічны ўздым суправаджаўся павышэннем матэрыяльнага і культурнага ўзроўню жыцця беларускага народа і развіццём сацыяльнай сферы.

Праводзілася зніжэнне рознічных цэн. Вырасла зарплата, а ў 1957 г. працоўны дзень быў скарачаны на 2 гадзіны ў перадсвяточныя і пераднядзельныя дні. У 1964 г. павышана зарплата на 25–30 % працаўнікам сацыяльнай сферы. Адбывалася паступовае скарачэнне разрыву паміж максімальным і мінімальным узроўнем зарплаты. Гэта прывяло да ўраўнавання ў аплаце працы і падзення прэстыжу прафесіі інжынера і настаўніка, урача і вучонага. У 1957 г. у краіне быў уведзены пяцідзённы працоўны тыдзень з двума выхаднымі днямі.

14.06.1956 новы пенсійны закон павялічыў памеры пенсій і пашырыў кола асоб, якія сталі мець права на пенсію. У 1965 г. быў прыняты закон аб пенсіях калгаснікам. У 1971 г. для калгаснікаў быў устаноўлены такі ж парадак вылічэння пенсій, як і для рабочых і служачых.

Спробы сацыяльнай пераарыентацыі эканомікі і рэфарматарства 1950-х гг. паступова саступілі месца кансерватыўным эканамічным поглядам, якія прывялі гаспадарку краіны да стагнацыі, застою і цяжкага эканамічнага крызісу.

Эканамічныя цяжкасці 1970–1980 гг. адбіваліся на ўзроўні дабрабыту насельніцтва і сацыяльнай палітыкі. Рэальная зарплата не павышалася, а часам нават зніжалася. Зніжалася доля фонду зарплаты ў нацыянальным даходзе. Наглядаліся ўраўняльныя тэндэнцыі ў аплаце працы.

У 1975 г. былі ўведзены дадатковыя льготы інвалідам вайны і сем'ям загінуўшых ваеннаслужачых, устаноўлена 100 % аплата адпачынку па цяжарнасці і родах жанчынам, павялічана колькасць аплочваемых дзён па дагляду за хворым дзіцём. У другой палове 1970-х гг. была павялічана дапамога інвалідам з маленства I і II груп, палепшаны матэрыяльна-бытавыя ўмовы ўдзельнікаў Вялікай Айчынай вайны.

Інфляцыя праявілася на рубяжы 1980-х гг. У выніку чаго былі істотна павышаны рознічныя цэны на шэраг прэстыжных тавараў (ювелірныя вырабы, крышталь, дываны і інш.), і на многія тавары масавага попыту (мэблю, некаторыя швейныя вырабы, шарсцяныя хусткі, бензін, будаўнічыя матэрыялы, многія гаспадарчыя тавары, кандытарскія вырабы і інш.). Узраслі тарыфы на паслугі сувязі, бытавыя і камунальныя паслугі.

Узрос агульны дэфіцыт прадметаў спажывання. Павелічэнне грашовай масы аперажала вытворчасць тавараў спажывання. Уводзіліся прывілегіі для партыйна-дзяржаўнага апарату, што абвастрала сацыяльную напружанасць у грамадстве.

Больш рэзка акрэслілася жыллёвая праблема. Тэмпы ўводу жылля не паспявалі за ростам гарадскога насельніцтва. Недахоп квартэр выклікаў

дэфіцыт рабочых, высокую цякучасць кадраў, вытворчыя магутнасці прадпрыемстваў цалкам не выкарыстоўваліся. Не адпавядала сучасным патрабаванням сістэма аховы здароўя з-за рэшткавага прынцыпу выдзялення рэсурсаў і састарэласць матэрыяльна-тэхнічнай базы.

Страшэнныя экалагічныя і эканамічныя наступствы для ўсёй тэрыторыі Беларусі мела аварыя на чацвёртым энергаблоку Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі (ЧАЭС), якая адбылася 26.04.1986. На тэрыторыю Беларусі прыпала 70 % радыяактыўнага забруджвання. Асабліва ў цяжкім становішчы апынулася насельніцтва паўднёвага ўсходу БССР – усяго 2.100.000 чалавек. З абароту было выведзена 20 % сельгасугоддзяў і 14 % ляснога фонду. Толькі 4 мая 1986 г. было прынята рашэнне аб высяленні жыхароў трыццацікіламетровай зоны вакол ЧАЭС. Вынікі катастрофы ўсяляк замоўчваліся. У 1989 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў праграму доўгатэрміновых дзеянняў па ліквідацыі наступстваў аварыі. Аднак цалкам яна так і не была выканана.

Такім чынам, у разглядаемы перыяд эканамічнае развіццё Беларусі праходзіла супярэчліва. З аднаго боку ўзрос эканамічны патэнцыял, эканоміка Беларусі развівалася больш хуткімі тэмпамі ў параўнанні з агульнасаюзнай. Узрос дабрабыт народа. З другога боку нарасталі цяжкасці, супярэчнасці ў эканамічным і сацыяльным развіцці краіны. Зніжаліся тэмпы развіцця ўсіх галін народнай гаспадаркі.

3 Здабыткі і негатыўныя з’явы ў развіцці адукацыі, навукі і культуры

За гады Другой сусветнай вайны была знішчана амаль уся матэрыяльна-тэхнічная база ўстаноў навукі і культуры, не прыйшлі з вайны многія адукаваныя і прафесійна падрыхтаваныя людзі. У такіх умовах адразу пасля вызвалення пачынаецца культурнае аднаўленне БССР.

Першыя пасляваенныя гады адзначыліся новай хваляй шырокамаштабных рэпрэсій у Беларусі ў асяродку творчай інтэлігенцыі. На 25 год лагераў была асуджана Ларыса Геніюш. Зноў арыштаваны пісьменнікі А. Александровіч, Б. Мікуліч, А. Пальчэўскі, С. Грахоўскі, С. Шушкевіч, А. Звонак і інш.

Да 1950 г. ўдалося аднавіць даваенную сетку агульнаадукацыйных школ, ішло павелічэнне колькасці сярэдніх школ. Да сярэдзіны 1950-х гг. быў завершаны пераход да ўсеагульнага сямігадовага навучання. У канцы 1950 г. ў рэспубліцы дзейнічала 77 навуковых устаноў.

Узмацняліся русіфікатарскія тэндэнцыі ў палітыцы цэнтральных органаў улады, гэтаму спрыяла дзейнасць на Беларусі прысланых з Масквы партыйных і савецкіх работнікаў, асабліва пасля дыскусіі па мовазнаўстве ў 1950 г.

Развіццё беларускай літаратуры ішло ў вельмі складаных умовах. Дыктат камуністычнай партыі, перавага стылю “сацыялістычнага

рэалізму” прывёў да таго, што многія літаратурныя творы вызначаліся бесканфліктнасцю і ідэалізацыяй савецкага ладу (раманы А. Стаховіча, М. Паслядовіча і інш.). Галоўная тэма беларускай літаратуры – гэта вайна (І. Мележ, М. Лынькоў, І. Шамякін і інш.). Гэтаму ж былі прысвечаны і першыя пасляваенныя п’есы К. Крапівы, А. Маўзона, А. Кучара.

Тэатральнае мастацтва таксама адчувала на сабе ўціск партыйнага кіраўніцтва. Калі ў сезоне 1944–1945 гг. у БССР працавала 12 тэатраў, то ў 1950 г. іх засталася толькі 8. У той жа час на сцэне зьялі таленты актораў Б. Платонава, Г. Глебава, Л. Ржэцкай, Л. Аляксандраўскай.

Адной з галоўных тэм мастацтва становіцца гераізм савецкіх людзей у гады вайны, увасабленне героя з багатым унутраным светам. Героіку савецкіх людзей у ваенныя часы ўвасабляюць мастакі Я. Ціхановіч, І. Давідовіч, Я. Зайцаў, В. Волкаў. З пачатку 1950-х гадоў пачынаюць набываць папулярнасць жанравыя карціны (Г. Бржозоўскі, А. і І. Ткачовы, П. Гаўрыленка). Ярка праявіўся талент скульптара З. Азгура. Ён стварае цэлую серыю партрэтаў гістарычных дзеячаў і герояў сучаснасці. Значным дасягненнем стаў ансамбль Плошчы Перамогі (1954 г.), створаны З. Азгурам, А. Бембелем, А. Глебавым, С. Селіханавым. Манументалізмам адзначаецца пасляваенная архітэктура (кампазіцыі праспекта Незалежнасці, Прывакзальнай плошчы). Пануе так званы імперскі стыль – “сталінскі ампір”.

Такім чынам, асаблівасцю пасляваеннага развіцця культуры стаў партыйны дыктат, барацьба з прагрэсіўнай інтэлігенцыяй, русіфікацыя. Але важна адзначыць, што адбылося аднаўленне матэрыяльна-тэхнічнай базы адукацыі, навукі і культуры.

Супярэчлівы характар насіла культурнае жыццё рэспублікі і ў наступныя дзесяцігоддзі. З аднаго боку, ішла дэмакратызацыя, звязаная з наступленнем “адлігі”, рэабілітацыя дзеячаў навукі і культуры, аслабленне партыйнага ўціску, а з другога, русіфікацыя ўсіх сфер жыцця, абгрунтаваная тэзісам аб пабудове камуністычнага грамадства, дзе будучь зліты мовы і культуры ўсіх савецкіх народаў, ваяўнічы атэізм, шаблоннасць. У адукацыі ў гэты час праходзіць некалькі рэформ. У 1958 г. адбываецца пераход да ўсеагульнага 8-гадовага навучання і ўвядзенне ў сярэдняй школе адзінаццацігадовага тэрміну з вытворчым навучаннем. Дзесяцігадовае навучанне вярнулася ў 1964–1984 гг., а ў 1970-я гг. была ўведзена ўсеагульная сярэдня адукацыя моладзі. У БССР працавала больш за сто тэхнікумаў, 29 ВНУ. У 1973 г. у Магілёве быў адкрыты Магілёўскі тэхналагічны інстытут (сучасны Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання). Але вышэйшая і сярэдня спецыяльная адукацыя адзначалася экстэнсіўнасцю, калі пры пастаянным павелічэнні колькасці выпускнікоў не заўсёды захоўвалася якасць іх навучання.

Адной з асноўных адмоўных рыс адукацыі таго часу было звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы. У БССР не было ніводнай

сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай навучальнай установы з беларускай мовай навучання. Бацькі атрымалі права вызваляць дзяцей ад вывучэння беларускай мовы ў школе. Дапускалася выкладанне беларускай мовы па-руску. У сярэдзіне 1980-х гг. усяго каля 19% дзіцячых садкоў і 23% школ працавалі на беларускай мове. У выніку такой моўнай палітыкі стварыліся вельмі неспрыяльныя ўмовы для развіцця беларускай культуры.

Навука гэтага перыяду характарызуецца станаўленнем фундаментальных даследаванняў. У сістэме АН БССР адкрываюцца інстытуты фізікі і матэматыкі, генетыкі, цепла- і масаабмену і інш. Ствараюцца цэлыя навуковыя школы (у галіне звычайных дыферэнцыяльных ураўненняў – школа Н. Яругіна, спектраскапіі і лазераў – Б. Сцяпанавы, цепла- і масапераносу – А. Лыкава, тэрэтычнай фізікі – Ф. Фёдаравы, антрапа-генэзу – Г. Гарэцкага, кардыялогіі – Г. Сідарэнкі, вылічальнай матэматыкі – У. Крылова, геалогіі і тэктонікі – Р. Гарэцкага). Шырока вядомымі ў свеце сталі біёлаг В. Купрэвіч, матэматык У. Платонаў, фізік М. Барысевіч. Пераважнае развіццё ў рэспубліцы атрымалі тэхнічная і фізіка-матэматычная навукі, што звязана з развіццём навукова-тэхнічнага прагрэсу. Аднак толькі нямногія навуковыя распрацоўкі знаходзілі прымяненне на практыцы.

У другой палове 1960–1980 гг. была пашырана цэнзура ў літаратуры. У якасці вядучага жанру прозы ўсталёўваецца раман. Галоўнай застаецца тэма мінулай вайны, але зараз мастакі слова большую ўвагу надаюць раскрыццю ўнутранага свету чалавека ў такіх экстрэмальных умовах (раманы А. Адамовіча, В. Быкава, І. Навуменкі, І. Чыгрынава, дакументалістыка С. Алексіевіч і інш.). Прыцягвае да сябе пільную ўвагу гістарычная праблематыка (раманы Л. Дайнекі, В. Іпатавай, У. Караткевіча, К. Тарасавы, п’есы А. Макаёнка, А. Петрашкевіча).

Шмат твораў прысвячалася праблемам сацыялістычнай рэчаіснасці (Я. Брыль, Г. Далідовіч, К. Крапіва, І. Мележ, І. Шамякін). Паэзія адзначана творами Р. Барадуліна, П. Броўкі, Н. Гілевіча, П. Глебкі, П. Панчанкі і інш. Беларускія літаратары цесна супрацоўнічалі з кінастудыяй “Беларусь-фільм”, якая аднавіла сваю работу ў 1944 г. Кожны год на ёй выпускалася каля 70 фільмаў розных накірункаў. Сярод найбольш вядомых – мастацкія стужкі “Міколка-паравоз”, “Белыя росы”, “Крушэнне імперыі”, “Альпійская балада”.

Беларускія тэатры захапляюцца маральна-этычнай праблематыкай. Ставяцца п’есы беларускіх драматургаў (А. Дударавы, А. Макаёнка, М. Матукоўскага), рускіх і сусветных класікаў. Сусветнае прызнанне атрымлівае балетная трупы Беларускага дзяржаўнага тэатра оперы і балета пад кіраўніцтвам В. Елізар’ева. К сярэдзіне 1980-х гг. у БССР працавалі 2 музычныя, 6 лялечных, 9 драматычных тэатраў, але толькі тры з іх былі беларускамоўныя.

У музычным мастацтве развіваюцца жанры сімфоніі і інструментальнай музыкі (кампазітары У. Алоўнікаў, М. Аладаў, А. Багатыроў, І. Лу-

чанок, У. Мулявін, П. Падкавыраў, Я. Цікоцкі). Наладжваецца цеснае супрацоўніцтва з тэатрамі (оперы М. Аладава, Дз. Лукаса, Р. Пукста, Дз. Смольскага, Ю. Семянякі). У 1970–1980-я гг. з’яўляюцца новыя тыпы музычных і танцавальных калектываў (вакальна-інструментальныя ансамблі “Песняры”, “Верасы”, “Сябры”, фальклорна-харэаграфічны ансамбль “Харошкі”).

Дзяржава садзейнічала масаваму развіццю самадзейнай мастацкай творчасці: многія аматарскія калектывы сталі вядомы далёка за межамі рэспублікі. У 1983–1985 гг. у БССР было створана 652 калектывы мастацкай самадзейнасці, якія аб’ядноўвалі 18 тысяч удзельнікаў.

У гады “адлігі” пачалі сваю працу таленавітыя мастакі А. Кішчанка, Я. Шчамялёў, Г. Вашчанка, У. Стальмашонак, М. Савіцкі. Пашыраецца так званы “суровы стыль”, які праўдзіва адлюстроўвае жыццё (М. Савіцкі – цыкл “Лічбы на сэрцы” і інш. работы). Пераважае ваенная (М. Данцыг, В. Грамыка) і гістарычная (А. Марачкін, Я. Шчамялёў) тэматыка. Ствараюцца цэлыя серыі партрэтаў знакамітых людзей Беларусі (З. Паўлоўскі, У. Стальмашонак, І. Ахрэмчык, В. Сахненка). У 1950–1960 гг. набывае папулярнасць новы жанр гарадскога пейзажа (П. Масленікаў, М. Данцыг), развіваецца нацюрморт (В. Жалток, Я. Радзялоўская, С. Каткова). Але некаторыя мастакі, нязгодныя з стэрэатыпнасцю ў жывапісе, вымушаны былі пакінуць краіну і набылі шырокую вядомасць за яе межамі (В. Баброў, А. Ісачоў, Н. Паўлоўскі, Г. Хацкевіч). Беларуская графіка гэтага часу прадстаўлена серыямі па гісторыі і сучаснасці, з выкарыстаннем розных прыёмаў (работы У. Басалыгі, С. Геруса, В. Шаранговіча). У выяўленчым мастацтве замацавалася сістэма творчых заказаў, што, безумоўна, зніжала ўзровень мастацкіх твораў.

Значныя змены адбываюцца ў гэты час у архітэктуры. Пачынаецца масавае будаўніцтва жылля; распрацоўваюцца генпланы забудовы гарадоў, у якіх плануецца месца пад цэлыя жылыя раёны і мікрараёны. Распаўсюджваецца буйнапанэльнае будаўніцтва. Хуткія тэмпы, імкненне да зніжэння кошту жылля прывялі да тыпізацыі забудовы. Гарады страцілі сваё адметнае аблічча. Знешні выгляд гарадоў вызначаюць буйныя прамысловыя комплексы. Новым аб’ектам для беларускіх будаўнікоў становіцца сталічны метрапалітэн (з 1977 г.). Архітэктары працуюць над стварэннем мемарыяльных ансамбляў і комплексаў (манумент “Мінск – горад-герой”, комплексы “Хатынь”, “Брэсцкая крэпасць-герой”, “Прарыў”).

З сярэдзіны 1950-х гг. узмацнілася палітыка канфрантацыі дзяржавы ў адносінах да рэлігіі і вернікаў, што звязана была з ідэяй пабудовы на працягу аднаго пакалення ў краіне камунізму, дзе рэлігіі няма месца. З 1961 г. пачалася кампанія па масавым закрыцці і нават знішчэнні храмаў, рэпрэсіі ў адносінах да служыцеляў культаў.

Культура БССР сярэдзіны 1950–1980 гг. была цесна звязана з культурамі саюзных рэспублік і краін сацыялістычнага лагера. Ладзіліся

тыдні і дэкады культуры Беларусі ў іншых краінах, фестывалі мастацтваў (“Дружба народаў”, “Беларуская музычная восень” і інш.), на гастролі выязжалі славутыя беларускія творцы, умацоўваліся сувязі творчых саюзаў і мастацкіх калектываў.

Неад’емнай часткай агульнай беларускай культуры з’яўляецца культура беларускага замежжа. Далёка ад радзімы ў тыя гады працавалі таленавітыя навукоўцы і творцы: нобелеўскі лаўрэат І. Прыгожын, вучоны ў галіне астранаўтыкі Б. Кіт, літаратары Н. Арсеннева, М. Сяднёў, М. Галіна (родны брат Я. Коласа), У. Дудзіцкі, Р. Жук-Грышкевіч, архітэктар і мастак М. Навумовіч, гісторыкі Я. Запруднік, В. Жук-Грышкевіч, літаратуразнаўца З. Кіпель, дырэктар Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку В. Кіпель і многія іншыя.

Такім чынам, беларуская культура перыяду 1950–1980 гг. прайшла вельмі складаны і цяжкі шлях праз празмернае партыйна-савецкае кіраўніцтва, класавы падыход. Абмяжоўвалася свабода творчасці, і, што найбольш цяжка для нацыянальнай культуры, выцісканне беларускай мовы было ўведзена ў ранг дзяржаўнай палітыкі. Культура, навука і адукацыя не атрымлівалі дастатковага фінансавання, што сур’ёзна адбілася на іх узроўні і якасці. У той жа час увесь свет ведае нашых навукоўцаў, літаратараў, мастакоў, акцёраў, што сведчыць аб глыбіні і высокім прафесійным узроўні культуры.

4 Палітыка перабудовы ў СССР, яе змест і шляхі ажыццяўлення. Распад Савецкага Саюза

1970-я–першая палова 1980-х гг. у СССР характарызаваліся колькаснымі паказчыкамі ў гаспадарчай сферы, пры недастатковай увазе якасці выпускаемай прадукцыі. У краіне адчуваўся дефіцыт тавараў народнага спажывання, у тым ліку прадуктаў харчавання (за выключэннем Масквы і Ленінграда). Існавала “жалезная заслона” паміж СССР і краінамі Заходняй Еўропы і ЗША. Таму насельніцтва савецкай краіны не мела магчымасці параўноўваць узроўні жыцця людзей. Гэта стварала ілюзорнасць дабрабыту савецкага грамадства. У выніку непрадуманых дзеянняў у прамысловасці, меліярацыі паўсталі экалагічныя праблемы. Жыллёвае будаўніцтва не забяспечвала патрэбы насельніцтва. Узмацніўся пераслед іншадумцаў (дысідэнтаў). Яшчэ больш узрасла роля партыі ў кіраванні ўсімі сферамі жыцця ў краіне. У краіне стаў назірацца працэс падзелу грамадства на наменклатуру, якая забяспечвалася ўсім патрэбным, і звычайных грамадзян, якія сумленна і творча працавалі, але не атрымоўвалі ў поўным аб’ёме неабходнае для належнага ўзроўню пражывання. Адчувалася адлучанасць людзей ад кіравання дзяржаваю і няведанне імі сапраўднага становішча ў краіне.

У пачатку 1980-х гг. савецкае грамадства апынулася на парозе крызісу. Карэнная перабудова гаспадаркі, а за ёй і грамадства, станавілася

аб'ектыўнай неабходнасцю. Адным з вынікаў яе стала актывізацыя працэсаў нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэнне на абшарах былога СССР.

Паспяховаму сацыяльна-эканамічнаму, грамадска-палітычнаму і нацыянальна-культурнаму развіццю савецкага грамадства, у тым ліку беларускага, перашкаджалі негатыўныя з'явы, якія сфарміраваліся ў час пабудовы сацыялізма ў СССР. Гэта: аднапартыйная, камандна-адміністрацыйная сістэма і звышцэнтралізаванае кіраўніцтва, бюракратызм, манапалізм у вытворчасці і формах уласнасці, адставанне ў навукова-тэхнічным прагрэсе, сацыяльная карозія грамадства (вылучэнне партыйнай эліты, злоўжыванні ўладаю), апатыя людзей, адсутнасць доступа да інфармацыі. Усё гэта выклікала неабходнасць рэформ і пераўтварэнняў у грамадстве.

У красавіку 1985 г. на пост Генеральнага сакратара ЦК КПСС быў абраны М. Гарбачоў. Ён хутка абвясціў курс рэформаў, якія атрымалі назву “перабудова”. На красавіцкім (1985 г.) пленуме ЦК КПСС задачамі развіцця народнай гаспадаркі СССР былі вызначаны неабходнасць перабудовы гаспадарчага механізму і паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны.

Першы этап рэфармавання мае храналагічныя рамкі 1985–1987 гг. Прадугледжвалася, што на аснове мадэрнізаванага машынабудавання будзе праведзена тэхнічнае пераўзбраенне ўсёй народнай гаспадаркі. Планавалася правесці перабудову кіравання эканомікай, пашырыць правы прадпрыемстваў, укараніць гаспадарчы разлік, развіваць ініцыятыву ў структурах кіравання, павышаць яго эфектыўнасць.

З 1986 г. ў выглядзе эксперыменту было ўведзена самафінансаванне. Сутнасць самафінансавання – пасля адлічэнняў часткі прыбытку ў бюджэт і ў міністэрства, большая частка прыбытку заставалася ў распараджэнні прадпрыемства. Але адначасова працягвала існаваць старая схема эканамічных рэгулятараў і адміністрацыйна-камандная сістэма кіравання. У выніку, да восені 1986 г. відавочных зрухаў у гаспадарке не адбылося.

Першы этап рэфармавання быў правалены. Прычын было шмат – вялізныя матэрыяльныя страты ад аварыі на ЧАЭС і землятрусаў у Арменіі і Таджыкістане скарацілі інвестыцыі і выклікалі рэзкі выбух інфляцыі. Скараціліся даходы ад продажу нафты, зніжэнне сусветных цэн на нафту і газ склала 2–3 разы. У выніку антыалкагольнай кампаніі знізіліся паступленні ў бюджэт. Назіралася непаслядоўнасць, нерашучасць, палавінчатасць прымаемых мер. Савецкія эканамісты былі няздольныя распрацаваць і ўкараніць нетрадыцыйныя падыходы ў эканамічную палітыку і сістэму кіравання гаспадаркай краіны.

На другім этапе рэфармавання (з чэрвеня 1987 г.) была пастаўлена задача правесці радыкальную эканамічную рэформу. Прадугледжвалася змяніць сістэму планавання, павысіць самастойнасць прадпрыемстваў, стымуляваць іх да самафінансавання, самакіравання, самаакупнасці, увесці

ў дзеянне дагаварныя і самастойна вызначаныя цэны, аптовы гандаль сродкамі вытворчасці.

Кіраўніцтва краінай імкнулася ажыццявіць пераход ад адміністрацыйных да эканамічных метадаў кіравання гаспадаркай. Першы год радыкальнага рэфармавання адгукнуўся павелічэннем тэмпаў эканамічнага росту, паскарэннем дынамікі прадукцыйнасці працы. Але адначасова наглядаўся крызіс спажывецкага рынку і значны рост рознічных цэн. Захоўвалася традыцыя планавання, і ў 1988–1990 гг. не ўдалося зменшыць дзяржаўны заказ, ён ахопліваў 90 % вытворчасці. Быў правалены аптовы гандаль рэсурсамі і сродкамі вытворчасці. Захавалася размеркаванне па фондах і нарадах па фіксаваных цэнах. Непаслядоўнасць наглядалася ў фінансавай палітыке.

З-за крызісных з’яў і непаслядоўных дзеянняў кіраўніцтва СССР з 1990 г. пачалося разбурэнне адзінай эканамічнай прасторы Савецкага Саюза, якое суправаджалася некантралюемым падзеннем вытворчасці. За 1989–1991 гг. падзенне нацыянальнага прыбытку СССР дасягнула 33 %, што адпавядае ўзроўню вялікай амерыканскай дэпрэсіі 1929–1933 гг. Аднак у Беларусі крызісныя з’явы пачалі наглядацца толькі з 1991 г.

Асаблівасцю эканамічнага развіцця Беларусі ў пачатку 1990–х гг. было тое, што крызісныя з’явы тут выявіліся пазней, чым у іншых рэспубліках СССР. У 1990 г. выдаткі дзяржавы на сацыяльна-культурныя мерапрыемствы поўнасцю пакрываліся прыбыткамі, якія перавышалі выдаткі на 2,6 %. Практычна адсутнічалі беспрацоўе і інфляцыя. У 1991 г. па індэксу развіцця чалавечага патэнцыялу Беларусь займала 40-е месца сярод 174 краін свету і адносілася да групы краін з яго высокім узроўнем.

Перабудова ў СССР была і на дэмакратызацыю грамадства. Асобнымі мерапрыемствамі перабудовы стала палітыка галоснасці, адраджэння прыватнай ініцыятывы. Палітыка галоснасці прадугледжвала паступовае адмаўленне ад кантролю КПСС за ідэалагічнымі працэсамі ў грамадстве. Цэнзура над публікацыямі была зменшана, дазволены сходы для абмеркавання палітычных працэсаў. Акрамя кантралюемых камуністычнай партыяй і ўрадам грамадскіх арганізацый сталі ўзнікаць самастойныя дыскусійныя клубы і нефармальныя аб’яднанні, у якіх можна было праявіць асабістую грамадскую ініцыятыву. У 1988–1989 гг. ліквідацыя былых аўтарытарных механізмаў запалохвання і кантролю прывяла да таго, што ў рамках палітыкі галоснасці дэмакратычна настроеныя грамадзяне пачалі крытыкаваць сістэму кіраўніцтва партыі над выбарнымі органамі ўлады і шляхі развіцця эканомікі.

Разглядаючы першае пытанне, трэба мець на ўвазе, што ў БССР працэс дэмакратызацыі грамадства ішоў значна больш марудна, чым у іншых рэспубліках. Тым не менш, тут таксама ўзніклі апазіцыйныя грамадскія арганізацыі – “Талака”, “Тутэйшыя”, “Паходня”, “Машэка” і

інш. У 1990 г. быў прыняты закон аб арганізацыях, які дазволіў стварэнне грамадскіх і палітычных арганізацый, партый.

У сакавіку – красавіку 1990 г. у БССР адбыліся выбары ў Вярхоўны Савет рэспублікі і ў мясцовыя саветы. Упершыню за многія дзесяцігоддзі яны праходзілі на альтэрнатыўнай аснове. У выніку ў зноў выбраным Вярхоўным Савета з’явіліся апазіцыйныя фракцыі Беларускага народнага фронту “Адраджэньне” (БНФ) і “Дэмакратычны клуб”. 27.07.1990. Вярхоўны Савет прыняў дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце БССР. У дакуменце ўрачыста абвясціўся поўны дзяржаўны суверэнітэт Беларускай ССР, вяршэнства на тэрыторыі рэспублікі Канстытуцыі БССР і яе законаў. У тых умовах гэта было хутчэй толькі пажаданнем. Аднак мела надзвычай важныя наступствы.

Напрыканцы 1980-х – пачатку 1990-х гг. унутрыэканамічная і палітычная сітуацыя ў СССР значна пагоршылася. Пачаліся міжнацыянальныя сутыкненні ў Сярэдняй Азіі. Фактычна ішла грамадзянская вайна паміж Армэніяй і Азербайджанам. Адбыліся крываваыя падзеі ў Тбілісі (Грузія) і Літве. Парламент Літвы абвясціў незалежнасць сваёй рэспублікі. Вясной 1991 г. антысавецкія мітынгі прайшлі і ў Беларусі. Аўтарытэт саюзнага кіраўніцтва моцна аслаб. Узнікла пагроза ліквідацыі СССР.

У сувязі з палярызацыяй грамадства на падставе адносін да перспектывы існавання Савецкага Саюза было вырашана правесці рэферэндум. Ён адбыўся 17.03.1991. У БССР супраць захавання Савецкага Саюза пры галасаванні выказаліся 16 % удзельнікаў рэферэндуму. Найбольшая колькасць прагаласаваўшых за Савецкі Саюз была ў Гомельскай, Магілёўскай і Віцебскай абласцях, г. зн. ва ўсходніх рэгіёнах рэспублікі. Менш прыхільнікаў захавання Савецкага Саюза мелася ў Гродзенскай, Брэсцкай і Мінскай абласцях. Што датычыць горада-героя Мінска, то тут супраць захавання СССР выказалася амаль трэцяя частка выбаршчыкаў – 32,7 %.

Вынікі рэферэндума былі выкарыстаны прыхільнікамі адзінай краіны ў сваіх далейшых намаганнях па яе захаванні. 23.04.1991 была арганізавана сустрэча паміж партыйна-дзяржаўнымі дзеячамі СССР і кіраўнікамі большасці саюзных рэспублік на якой была падпісана “Сумесная заява аб неадкладных мерах па стабілізацыі абставін у краіне і пераадоленні крызісу”. У гэтым дакуменце быў выказаны намер аб неабходнасці “заклучэння новага дагавора суверэнных дзяржаў з улікам вынікаў праведзенага ўсесаюзнага рэферэндуму”.

Аднак наступныя падзеі паказалі, што цэнтрабежныя сілы ў грамадстве ўсё больш павялічваліся, пераважаючы над тымі памкненнямі, якія вялі да захавання СССР як дзяржавы. Важным вынікам гэтай тэндэнцыі стала развіццё абставін у Расійскай Федэрацыі, дзе справа ішла да ўсталявання прэзідэнцкага праўлення. Ужо ў першым туры выбараў

прэзідэнта РСФСР, якія адбыліся 12.06.1991, перамогу атрымаў лідэр расійскай дэмакратыі Б. Ельцын. У выніку ў Расійскай Федэрацыі фактычна ўсталявалася двоеўладдзе – улада яе прэзідэнта і саюзнага цэнтра. Тое ж самае было і ва Украіне, аднак зусім кароткі час: першы яе прэзідэнт Л. Краўчук быў абраны 01.12.1991.

У час радыкальных геапалітычных працэсаў канца 80-х–пачатку 90-х гадоў XX ст. многія нацыі і народы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы імкнуліся менавіта да нацыянальных дзяржаўных утварэнняў. Дадзеная акалічнасць была характэрна і для дзяржаватворных працэсаў, якія развіваліся на тэрыторыі СССР. Нарастанне цэнтрабежных тэндэнцый у СССР былі вынікам унутранага развіцця Савецкай дзяржавы, фарміравання і правядзення савецкай нацыянальнай палітыкі. Яе характэрнай рысай з’яўлялася тое, што, з аднаго боку, яна прызнавала факт існавання нацый і народаў у СССР і ў пэўнай ступені садзейнічала іх развіццю ў межах савецкіх рэспублік, а з другога – і гэта было асноўнай, праграмнай, перспектыўнай задачай – праводзілася палітыка на зліццё нацый і народнасцей, нівеліроўкі іх нацыянальных асаблівасцей. Больш таго, вялікая ўвага надавалася з боку КПСС і дзяржавы фарміраванню савецкага народа як новай супольнасці людзей, а затым мелася на ўвазе стварэнне адзінага сусветнага грамадства з сацыялістычнай і камуністычнай арыентацыяй.

Такая перспектыва, як паказала далейшае развіццё падзей, не была прынятая практычна ні адным з савецкіх народаў, ні тым больш краінамі сацыялістычнага лагера. Напрыканцы 1980-х гг. выразна праяўляліся тэндэнцыі да сапраўднага дзяржаўнага самавызначэння і ўтварэння самастойных краін на нацыянальнай аснове, у першую чаргу ва Украіне, Літве, Латвіі, Эстоніі.

Іх прыклад паўплываў на сітуацыю ў Беларусі. Тут нарасталі імкненне да ўтварэння дэмакратычнага руху ў падтрымку перабудовы, аднак з наступным аднаўленнем дзяржаўнасці беларускага народа. 04.06.1989 у Мінску адбыўся ўстановачны з’езд Таварыства беларускай мовы. 24–25.06.1989 у Вільні адбыўся ўстановачны з’езд Беларускага народнага фронту. Гэта з’явілася важным этапам на шляху аб’яднання нацыянальна-дэмакратычных сіл рэспублікі. Тое, што з’езд прайшоў за межамі БССР, сведчыла аб складанасці абставін і аб супраціўленні партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР новым тэндэнцыям жыцця.

Грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі, якія вялі да суверэнітэту, мелі і свае адметныя асаблівасці, у першую чаргу скіраваныя на аднаўленне пазіцый беларускай нацыі. Важнейшая сярод іх – пашырэнне сферы ўжывання беларускай мовы. Таму ўжо 26.01.1990. Вярхоўны Савет прыняў закон “Аб мовах у Беларускай ССР”, па якому беларуская мова станавілася дзяржаўнай. Затым 4.06.1991. Вярхоўным Саветам БССР быў прыняты закон “Аб культуры ў Беларускай ССР”. Усё гэта значна

ўмацоўвала пазіцыі і ўздымала прэстыж беларускай нацыі і ўсяго беларускага народа.

Ва ўмовах нарастаючых перамен правячая савецкая эліта падзялілася на два лагеры. Адзін з іх імкнуўся да паглыблення дэмакратычных пераўтварэнняў, другі выступаў за захаванне ранейшай практыкі ў кіраванні грамадствам.

19–21.08.1991 у Маскве адбыўся путч, калі было аб'яўлена аб стварэнні дзяржаўнага камітэта па надзвычайным становішчы і ў сталіцу ўведзены войскі. Групай вышэйшых партыйных і савецкіх дзеячаў была зроблена спроба перавароту. Утварыўшы ДКНС, яны “ў мэтах пераадолення глыбокага і ўсебаковага крызісу, палітычнай, міжнацыянальнай і грамадзянскай канфрантацыі, хаосу і анархіі, якія пагражаюць жыццю і бяспецы грамадзян Савецкага Саюза, суверэнітэту, тэрытарыяльнай цэласнасці, свабодзе і незалежнасці нашай Радзімы”, паспрабавалі ўнесці надзвычайнае становішча ў асобных месцах СССР на тэрмін 6 месяцаў пачынаючы з 19.08.1991.

Аднак гэтая спроба правалілася. У выніку была спынена дзейнасць КПСС і кампартый многіх саюзных рэспублік, уключаючы БССР. Для дзяржаватворных працэсаў на прасторах СССР, у тым ліку ў Беларусі, гэта мела прынцыповае значэнне. Падзеі жніўня 1991 г. паскорылі рашучыя дзеянні па далейшым дэмантажы савецкай дзяржаўнасці ў выглядзе СССР і стварэнні на базе саюзных рэспублік новых незалежных дзяржаў.

Лекцыя 8. Суверэнная Беларусь ў канцы XX – пачатку XXI стст.

1 Абвяшчэнне і станаўленне Рэспублікі Беларусь ў кантэксце сусветнай глабалізацыі. Прыняцце Канстытуцыі і выбары Прэзідэнта.

2 Грамадска-палітычнае жыццё Рэспублікі Беларусь. Рэферэндумы 1995, 1996, 2004 гг.

3 Культура Беларусі на сучасным этапе. Роля і дзейнасць нацыянальных супольнасцей Беларусі.

4 Канстытуцыя і дзяржаўная сімволіка Беларускай дзяржавы.

1 Абвяшчэнне і станаўленне Рэспублікі Беларусь ў кантэксце сусветнай глабалізацыі. Прыняцце Канстытуцыі і выбары Прэзідэнта

У апошнія дзесяцігоддзе XX–пачатку XXI стст. чалавецтва, у тым ліку і беларускае грамадства, уступіла ў постіндустрыяльную (інфармацыйную) цывілізацыю. Для яе характэрны не толькі надзвычайны дынамізм пераўтварэнняў, іх хуткасць, глыбіня, але і геаграфічная маштабнасць – імклівая далучанасць да перамен практычна кожнай краіны свету і нават кожнага чалавека.

25.08.1991 Вярхоўны Савет БССР прыняў закон “Аб наданні статуса канстытуцыйнага закону Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі”. Дадзеным актам быў замацаваны працэс усталёўвання беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных працэсаў канца 80-х – пачатку 90-х гадоў XX ст.

Гэтыя рашэнні Вярхоўнага Савета БССР дапаўняліся пастановай “Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР”, якая была прынята 25.08.1991. Працягам дадзенага дзяржаватворнага працэсу стала прыняцце 19.09.1991. законаў “Аб дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь” і “Аб дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь”. Гэтая заканадаўчая серыя затым была дапоўнена законам “Аб грамадзянстве Рэспублікі Беларусь”, які быў прыняты 18.10.1991.

У снежні 1991 г. на сустрэчы кіраўнікоў Беларусі (С. Шушкевіч), Расіі (Б. Ельцын) і Украіны (Л. Краўчук), якая праходзіла ў Віскулях (Белавежская пушча) было прынята рашэнне аб дэнансацыі дагавора 1922 г. аб стварэнні СССР. Замест яго 08.12.1991. стваралася Садружнасць Незалежных Дзяржаў (СНД), каардынацыйным цэнтрам якой стала сталіца Беларусі – Мінск. Садружнасць аб’яўлялася адчыненай для далучэння ўсіх дзяржаў, раздзяляючых мэты і прынцыпы пагаднення. Белавежскія пагадненні былі пацверджаны Алма-Ацінскай Дэкларацыяй ад 21.12.1991. У ёй кіраўнікі 11 новых дзяржаўных утварэнняў – былых савецкіх рэспублік, у тым ліку Беларусі, заявілі аб сваім намеры пабудаваць дэмакратычныя прававыя дзяржавы, адносіны паміж якімі будуць развівацца на аснове ўзаемнага прызнання і павагі дзяржаўнага суверэнітэту і суверэннага равенства, неад’емнага права на самавыз-

начэнне, прынцыпаў раўнапраўя і неўмяшання ва ўнутраныя справы, адказу ад прымянення сілы і пагрозы сілай, эканамічных і любых іншых метадаў ціску, мірнага ўрэгулявання спрэчак, павагі да правоў і свабод чалавека, уключаючы правы нацыянальных меншасцей, добрасумленнага выканання абавязацельстваў і іншых агульнапрызнаных прынцыпаў і нормаў міжнароднага права.

Распад СССР і Варшаўскага дагавора цалкам змянілі стратэгічны баланс сіл. Старая сістэма бяспекі рухнула. Таму для Беларусі, як і іншых краін СНД, паўстала праблема пабудовы новай сістэмы бяспекі ў Еўропе і захавання свайго суверэнітэту. 15.05.1992 у Ташкенце быў падпісаны Дагавор аб калектыўнай бяспецы, пад якім паставілі свае подпісы прадстаўнікі шасці краін СНД. Быў створаны Савет калектыўнай бяспекі ў складзе кіраўнікоў і ўведзена пасада Галоўнакамандуючага аб'яднанымі ўзброенымі сіламі СНД. У дапаўненне да гэтага дагавора 15.04.1994 была прынята дэкларацыя аб захаванні суверэнітэту, тэрытарыяльнай цэласнасці і непакіснасці граніц дзяржаў СНД.

Беларуская дзяржаўнасць, якая налічвае тысячагадовую традыцыю (пачынаючы з Полацкага княства), была адноўлена ў форме парламенцкай рэспублікі, у той час як у Расіі, Украіне, іншых рэгіёнах паўсталі новыя дзяржавы з прэзідэнцкім праўленнем.

У 1991–1994 гг. у Беларусі галоўную ролю адыгрываў парламент – Вярхоўны Савет. У гэты перыяд яго ўзначальвалі: М. Дземянцей, С. Шушкевіч, М. Грыб. Але вельмі шырокія паўнамоцтвы меў Старшыня Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь – В. Кебіч. Ён забяспечваў свой значны ўплыў на беларускае грамадства, абапіраючыся на былую партыйна-савецкую і гаспадарчую наменклатуру.

Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь стаў арэнай жорсткай фракцыйнай палітычнай барацьбы па праблемах вызначэння палітычнага статусу дзяржавы, сацыяльна-эканамічнага жыцця, будучага дагавора з Расіяй і г.д. У той час і пазней грамадскае жыццё беларускай дзяржавы характарызавалася супрацьстаяннем двух палітычных сіл. З аднаго боку тыя, хто арыентаваўся на палітычную і эканамічную інтэграцыю з Расіяй. З другога – дэмакратычныя партыі і рухі, якія выступалі за незалежнасць Беларусі і умацаванне палітычных і гандлёвых сувязяў з еўрапейскімі краінамі.

У Беларусі развівалася незалежная прыватная прэса. Быў спрошчаны выезд грамадзян за мяжу. Стваралася шматпартыйная сістэма.

У верасні 1991 г. пачалося стварэнне беларускай арміі. З пачатку 1992 г. пачало дзейнічаць Галоўнае ўпраўленне пагранічных войскаў пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, быў створаны Дзяржаўны мытны камітэт. У сакавіку 1992 г. у адпаведнасці с пастановай Вярхоўнага Савета “Аб стварэнні Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь” пачало працу Міністэрства абароны рэспублікі. Усе часці і падраздзяленні былой Беларускай ваеннай акаругі за выключэннем стратэгічных сіл СНД

перайшлі пад кантроль Рэспублікі Беларусь. Ваенная дактрына Рэспублікі Беларусь прадугледжвае яе статус як без'ядзернай, нейтральнай дзяржавы, якая валодае толькі абарончымі ўзброенымі сіламі.

Новую ролю стала адыгрываць Міністэрства замежных спраў Беларусі. Яно распачало працу па ўстанаўленні дыпламатычных адносін з іншымі краінамі свету. У 1992 г. былі ўсталяваны дыпламатычныя адносіны з ЗША, Германіяй, Вялікабрытаніяй, Францыяй, Японіяй, Ізраілем, Польшчай і іншымі краінамі, нармалізаваны адносіны з беларускай дыяспарай, падпісаны найважнейшыя міжнародныя дамовы, якія гарантавалі далейшае развіццё Беларусі як мірнай дэмакратычнай дзяржавы. У 1993 г. адбыўся першы З'езд беларусаў свету.

Важнай праявай суверэнітэту беларускай дзяржавы стала фарміраванне ўласнай грашовай сістэмы. У абарачэнне былі ўведзены разліковыя білеты Нацыянальнага банка Беларусі, якія ў народзе назвалі "зайцамі" (на іх былі размешчаны малюнкi жывёльнага свету Беларусі). Першапачаткова яны мелі паралельнае хаджэнне з грашыма старога, яшчэ савецкага ўзору, а з 1995 г. сталі адзіным плацёжным сродкам на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

Парламенцкі характар улады Рэспублікі Беларусь дазваляў развіваць дэмакратызацыю грамадства, але нямала цяжкасцей узнікала на шляху пераадолення крызісных з'яў у эканамічнай і сацыяльнай сферах. На пачатку 1992 г. прамысловасць рэспублікі трапіла ў новую фазу эканамічнага крызісу. Адбыўся далейшы спад вытворчасці, працягвалася разбурэнне гаспадарчых сувязей паміж прадпрыемствамі. У многім гэта было абумоўлена інтэнсіўным павышэннем цэн на паліўна-энергетычныя рэсурсы. Многія прадпрыемствы, у тым ліку буйныя, вымушаны былі пераходзіць на няпоўны рабочы тыдзень і скарачаць вытворчасць. Нарасталі праблемы і ў аграпрамысловым комплексе. Яны прывялі да скарачэння валавых паказчыкаў па важнейшых напрамках сельскагаспадарчай вытворчасці.

Усё гэта прывяло да дэфіцыту тавараў, які нарастаў. Спатрэбілася ўвядзенне купоннай сістэмы, каб пэўным чынам рэгуляваць забеспячэнне насельніцтва таварамі першага попыту. Гэта адносілася як да прадуктаў харчавання, так і прамысловых вырабаў. Да таго ж становішча ўскладнялася імкліва нарастаўшай інфляцыяй.

Кіраўніцтва Рэспублікі Беларусь шукала выйсце з узнікшых абставін, імкнулася вырашаць нарастаўшыя праблемы. Дзяржаўныя органы і многія прадстаўнікі грамадскасці, шукаючы выйсце са складанага сацыяльна-эканамічнага становішча, бачылі ў першую чаргу варыянт грамадска-палітычнага развіцця, які б засноўваўся на прэзідэнцкай форме праўлення. Гэты намер быў увасоблены ў новай Канстытуцыі Беларусі.

15.03.1994 Вярхоўны Савет прыняў Канстытуцыю Беларусі, згодна з якой у краіне ўводзіўся пост Прэзідэнта. Першыя выбары Прэзідэнта

адбыліся ў чэрвені–ліпені 1994 г. Кандыдатамі на пасаду прэзідэнта былі вылучаны 6 чалавек: А. Дубко, В. Кебіч, А. Лукашэнка, В. Новікаў, З. Пазняк, С. Шушкевіч.

Пераможцам першага тура выбараў 19 чэрвеня стаў А. Лукашэнка, які набраў 45 % галасоў. В. Кебіча, хаця ён і выйшаў у другі тур, падтрымала толькі 17,4 % выбаршчыкаў. Кандыдаты апазіцыі З.Пазняк і С. Шушкевіч атрымалі 13 % і адпаведна 10 % галасоў. В. Новікаў атрымаў 5 % галасоў.

У наступным туры выбараў 10 ліпеня амаль 80% выбаршчыкаў першым Прэзідэнтам Беларусі абралі А. Лукашэнка. Яго праграма ў той час прадугледжвала правядзенне радыкальных эканамічных рэформ, пабудову справядлівага грамадства, барацьбу з карупцыяй і цеснае эканамічнае супрацоўніцтва з Расіяй.

Узаемныя палітыка-эканамічныя інтарэсы дзвюх дзяржаў прывялі да падпісання ў лютым 1995 г. Дагавора аб дружбе, добрасуседстве і супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і Расійскай Федэрацыяй. Паглыбленне эканамічнай інтэграцыі з Расіяй у маі 1995 г. было падтрымана большасцю ўдзельнікаў Усебеларускага рэфэрэндуму. Паступова ў развіцці інтэграцыйнага працэсу ўсё большую вагу стала набываць ідэя палітычнага яднання дзвюх краін. Яна знайшла адлюстраванне ў дагаворы ад 02.04.1996 аб стварэнні Супольнасці суверэнных дзяржаў. Дагавор прадугледжваў прадастаўленне грамадзянам Беларусі і Расіі роўных правоў у адукацыі, працаўладкаванні, ахове здароўя, аплаце працы і г. д. Расійская Федэрацыя адкрыла для Беларусі свае рынкі і стала пастаўляць сыравіну і энергію па льготных цэнах. Беларусі былі спісаны даўгі больш чым на мільярд долараў за папярэднія пастаўкі энергарэсурсаў. Далейшае палітычнае збліжэнне дзяржаў было замацавана дагаворам аб стварэнні Саюза Беларусі і Расіі ад 02.04.1997.

Палітычная накіраванасць інтэграцыі выклікала крытычную занепакоенасць часткі беларускага грамадства. Аднак у кантэксте заяў аб тым, што падпісаныя дакументы ўлічваюць інтарэсы абодвух бакоў, прадугледжваюць захаванне шырокай самастойнасці і не пагражаюць іх суверэнітэту, быў зроблены наступны крок: 8.12.1999 г. у Маскве прэзідэнты краін падпісалі Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. У адпаведнасці з дагаворам былі створаны Вышэйшы дзяржаўны Савет і Савет Міністраў Саюзнай дзяржавы, ўведзены пасады старшынь Саветаў і ўстаноўлены агульны бюджэт.

Далейшае паглыбленне інтэграцыйнага працэсу беларускае кіраўніцтва звязвала з распрацоўкай праекта канстытуцыйнага акта Саюзнай дзяржавы, правядзеннем рэфэрэндуму ў абедзвюх дзяржавах, абраннем саюзнага парламента і фарміраваннем наднацыянальных органаў улады. У справе беларуска-расійскай інтэграцыі маюцца некаторыя здабыткі і шмат праблем, якія ствараюць цяжкасці ў інтэграцыі дзвюх дзяржаў.

2 Грамадска-палітычнае жыццё Рэспублікі Беларусь. Рэферэндумы 1995, 1996, 2004 гг.

Асноўнымі падзеямі ў грамадска-палітычным жыцці Рэспублікі Беларусь у перыяд 1995–2010 гг. былі: правядзенне рэферэндумаў 1995, 1996, 2004 гг.; выбары Прэзідэнта, у парламет і мясцовыя саветы; стварэнне шматпартыйнай сістэмы і фарміраванне грамадзянскай супольнасці; пераўтварэнне сістэмы самакіравання ў форму кіравання (“вертыкаль”).

Канстытуцыя 1994 г. ўяўляла сабой варыянт прэзідэнцкай рэспублікі пры дамінуючай ролі парламента. Гэта не адпавядала палітычнай сітуацыі ў краіне, калі большасць насельніцтва выказвала давер прэзідэнту. Ступень даверу да калектыўнага прадстаўнічага органа была значна ніжэй. У выніку ў 1995–1996 гг. адбыўся шэраг сутыкненняў паміж выканаўчай і заканадаўчай галінамі ўлады, якія заканчваліся нязменна на карысць Прэзідэнта.

Прэзідэнтам з мэтай забеспячэння эфектыўнасці дзяржаўнай палітыкі было праведзена рэфармаванне сістэмы выканаўчай улады. У пачатку 1995 г. стварылася падпарадкаваная Прэзідэнту сквазная вертыкальная структура, якая ўключала выканаўчыя і распарадчыя органы як у цэнтры, так і на месцах, т. зв. “вертыкаль” – строга цэнтралізаваная сістэма дзяржаўнага кіравання.

Апазіцыя не адмовілася ад барацьбы за дзяржаўную ўладу. Яна меркавала перамагчы на парламенцкіх выбарах у маі 1995 г. У гэтых мэтах у лістападзе 1994 г. быў арганізаваны выбарчы блок апазіцыйных партый, у які, акрамя БНФ, увайшлі БСДГ, АДПБ, НДПБ і БСП.

11.05.1995 у Рэспубліцы Беларусь быў праведзены першы рэферэндум. На рэферэндум выносіліся пытанні, якія выклікалі найбольшыя дыскусіі ў грамадстве. На абавязковы рэферэндум кіраўніком дзяржавы выносіліся тры пытанні: аб статусе рускай мовы, аб дзяржаўнай сімволіцы і аб эканамічнай інтэграцыі з Расіяй. Прынцыповым было пытанне аб магчымасці роспуску Вярхоўнага Савета Прэзідэнтам, яно мела кансультацыйны характар, але яго вырашэнне дазваляла зрабіць рэальны крок да пераадолення палітычнага крызісу.

Пытанні, вынесеныя на абавязковы рэферэндум, адпавядалі пэўным грамадскім настроям – цяжкае эканамічнае становішча нарадзіла хвалю настальгіі аб савецкім мінулым. Грамадзяне, якія выходзілі і жылі пад савецкімі сімваламі, з недаверам успрымалі дзяржаўныя сімвалы, зацверджаныя Вярхоўным Саветам у 1991 г. Акрамя таго, пытанні рэферэндуму былі цесна звязаны з перадвыбарчай праграмай Прэзідэнта.

У той жа час ідэя рэферэндуму выклікала непаразуменне з боку часткі грамадзян, некаторых грамадскіх арганізацый, некаторых дэпутатаў Вярхоўнага Савета. Напрыклад, 06.05.1995 Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны выступіла са зваротам да насельніцтва, падкрэсліваючы,

што пытанне аб мове не можа выносіцца на рэферэндум. Але вызначальная большасць грамадзян ідэю рэферэндуму ўспрыняла станоўча.

14.05.1995 быў правядзены рэферэндум. Удзел у галасаванні прынялі 64,8 % выбаршчыкаў. Па ўсіх пытаннях Прэзідэнт атрымаў падтрымку. Аднак студэнтам трэба мець на ўвазе, што з улікам працэнтнай вагі прыняўшых удзел у галасаванні, па пэўных пытаннях толькі крыху меней паловы выбаршчыкаў Рэспублікі Беларусь не выказалі падтрымку прапановам Прэзідэнта А.Лукашэнкі.

Адначасова з рэферэндумам праходзілі выбары ў Вярхоўны Савет. У выніку нізкай яўкі выбаршчыкаў за два туры было абрана толькі 119 дэпутатаў, у той час як для правамоцнага складу новага Вярхоўнага Савета патрабавалася не меней 174 дэпутаты (поўны склад – 260 чал.). Гэта было абумоўлена адносна нізкай электаральнай актыўнасцю і адпаведным негатыўным стаўленнем насельніцтва да дзейнасці Вярхоўнага Савета.

29 лістапада і 10 снежня 1995 г. прайшлі паўторныя выбары дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь 13-га склікання па тых акругах, дзе яны не адбыліся. У выніку колькасць абраных дэпутатаў дасягнула 198, што было досыць для правамоцнай дзейнасці новага складу Вярхоўнага Савета.

У студзені 1996 г. пачала працаваць першая сесія Вярхоўнага Савета 13-га склікання. У новым складзе Вярхоўнага Савета самую вялікую фракцыю сфарміравалі камуністы, на другім месцы была фракцыя Аб'яднанай аграрна-дэмакратычнай партыі, фракцыя “Згода” налічвала 60 дэпутатаў. Партыя БНФ не атрымала ў новым парламенце ні аднаго месца. Старшынёй новага парламента быў абраны С. Шарэцкі, які пагаджаўся з асноўным напрамкам палітыкі Прэзідэнта, накіраванымі на аднаўленне сувязяў з рэспублікамі былога Савецкага Саюза. У той жа час паглыбляўся канфлікт паміж парламентам і Прэзідэнтам па іншых пытаннях развіцця краіны. Сярод часткі дэпутатаў думка аб адкліканні Прэзідэнта знаходзіла ўсё больш прыхільнікаў. Да выступу супраць Прэзідэнта заахвочвалі дэпутатаў дэманстрацыі, што мелі месца вясной 1996 г., арганізаваныя апазіцыяй.

Па ініцыятыве Прэзідэнта А. Лукашэнкі 24.11.1996 быў праведзены другі рэферэндум, які праходзіў ва ўмовах абвостранай канфрактацыі ў грамадстве, спроб апазіцыі сарваць рэферэндум, а таксама няўдалай спробы правесці Вярхоўным Саветам 20 лістапада працэдуру імпічменту Прэзідэнту. Па выніках рэферэндума народам быў адобраны прапанаваны Прэзідэнтам варыянт змяненняў у Канстытуцыі. Улада прэзідэнта – кіраўніка дзяржавы была значна пашырана. Замест Вярхоўнага Савета ўводзіўся новы двухпалатны парламент – Нацыянальны сход, які з гэтага часу складаецца з Палаты прадстаўнікоў (110 дэпутатаў: выбіраюцца насельніцтвам) і Савета Рэспублікі (па 8 чалавек выбіраюцца ад кожнай вобласці і г. Мінска і 8 чалавек прызначаюцца Прэзідэнтам). Дата

нацыянальнага свята пераносілася з 27 ліпеня на 3 ліпеня – дзень вызвалення Мінска ад гітлераўскіх захопнікаў. Народ не абодрыў свабодную, без адмежаванняў, куплю-продаж зямлі, выбары мясцовых кіраўнікоў і адмену смяротнага пакарання.

Дзяржавы Заходняй Еўропы не прызналі ні вынікаў рэферэндуму, ні створанага Нацыянальнага сходу. Доўгі час адзіным легальным прадстаўніком Беларусі яны лічылі Вярхоўны Савет.

У сферы міжнацыянальных адносін Канстытуцыя і заканадаўства Рэспублікі Беларусь прызнавалі ўсе нацыянальныя супольнасці як састаўную частку народа Беларусі. Пасля рэферэндума 1996 г. у Канстытуцыі тэрмін нацыянальныя меншасці быў заменены тэрмінам нацыянальныя супольнасці. Заканадаўчую базу нацыянальнай палітыкі Рэспублікі Беларусь складалі: Канстытуцыя, Законы “Аб свабодзе веравызнання і рэлігійных арганізацыях”, “Аб нацыянальных меншасцях Рэспублікі Беларусь”, “Аб палітычных партыях”, “Аб грамадскіх аб’яднаннях”, “Аб друку і іншых СМІ” і інш. У краіне праводзіліся ў жыццё прынцыпы нацыянальнай палітыкі, накіраванай на свабоднае развіццё культур, моў, традыцый усіх нацыянальных супольнасцей, на аснове роўнасці, павагі і ўліку іх правоў і інтарэсаў.

У лістападзе адбыўся Першы Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, які адобрыў “Праграму сацыяльна-эканамічнага развіцця на 1996–2000 гг.”, якая падугледжвала дасягнення ў 2000 г. паказчыкаў эканамічнага развіцця 1991 г. – лепшага за гады існавання БССР. Праграма не была выканана ў поўным аб’ёме.

Пачынаючы з 1996 г., у беларускай дзяржаве адзначаўся рост ва-лавага нацыянальнага прадукта. Частка былых паплечнікаў А. Лукашэнкі, у 1999 г. паспрабавала ініцыяваць выбары Прэзідэнта, так як прайшло 5 год з часу правядзення першых выбараў. Гэта не атрымалася. Прэзідэнт А. Лукашэнка разглядаў вынікі рэферэндума 1996 г. як вотум даверу да яго і правадзімай ім палітыкі. Таму чарговыя выбары Прэзідэнта вырашылі праводзіць у 2001 г.

На парламенцкіх выбарах 2000 г. увесь партыйны спектр рэспублікі аб’яднаўся практычна ў 2 блокі: тыя, хто падтрымліваў палітыку Прэзідэнта, і тых, хто знаходзіўся ў апазіцыі да яго. Наяўнасць апазіцыі – сведчанне таго, што дэмакратыя ў Беларусі ўсталёўвалася. Гэта пацвярджае і той факт, што ў выбарах ў парламент рэспублікі восенню 2000 г. удзельнічала большасць апазіцыйных партый. Аднак у Нацыянальны Сход (парламент) прайшлі толькі адзінкі апазіцыйна настроеных дэпутатаў.

У верасні 2004 г. адбыўся чарговы рэферэндум па ўнясенні змен у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь. Было вырашана змяніць змест артыкула 81. З гэтага часу ў ім адсутнічаюць наступныя словы: “Адна і тая ж асоба можа быць Прэзідэнтам не больш двух тэрмінаў”. У Беларусі сталі ўсё выразней праяўляцца прыкметы аўтарытарнага палітычнага рэжыма.

Прэзідэнт Беларусі А. Лукашэнка меў даволі значную і трывалую сацыяльную базу ў краіне. Яго дзеянні ў эканоміцы і палітыцы знаходзілі падтрымку ў людзей больш сталага ўзросту. У 2001, 2006, 2010 гг. А. Лукашэнка быў пераабраны на пост кіраўніка дзяржавы. Шэраг міжнародных назіральнікаў адзначылі, што было немагчыма кантраляваць падлік галасоў і выказалі сумненні ў справядлівасці падвядзення вынікаў выбараў. У Мінску пасля заканчэння выбараў адбыліся масавыя выступленні апазіцыі, правядзенне якіх было спынена органамі аховы парадку. Шэраг кандыдатаў у Прэзідэнты былі асуджаны.

Працэс фарміравання ў дзяржаве шматпартыйнай сістэмы, існаванне якой гарантуецца артыкуламі Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, і грамадзянскай супольнасці адбываўся марудна.

У 1994 г. быў прыняты Закон “Аб палітычных партыях”. Праз год у краіне дзейнічала 34 партыі, у 1998 г. – 46 партый і больш 1000 грамадскіх аб’яднанняў. У 1999 г. быў выдадзены Дэкрэт № 2 Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь аб перарэгістрацыі палітычных партый, які ўскладніў працэдуру іх рэгістрацыі і дзейнасці. Прайшлі перарэгістрацыю 1326 грамадскіх аб’яднанняў, у тым ліку 18 палітычных партый, 40 прафсаюзаў, 35 ветэранскіх, 37 маладзёжных, 18 жаночых і іншых грамадскіх аб’яднанняў. Большасць з іх не мела трывалай сацыяльнай базы, не з’яўлялася стабільнымі фарміраваннямі са старанна распрацаванымі праграмамі. Амаль усе арганізацыі былі вельмі малалікавымі. Але галоўнае заключалася ў тым, што стварэнне палітычных фарміраванняў на справе сцвярджала шлях грамадства да дэмакратыі, крах аднапартыйнай сістэмы ў Беларусі. У гэты час былі створаны ўмовы для забеспячэння прававых гарантый у выражэнні веруючымі сваіх перакананняў. На 01.08.1999 у Беларусі было зарэгістравана 2570 рэлігійных арганізацый. З праваслаўем атаясамліваюць сябе каля 80 % вернікаў, з каталіцтвам – 10–12 %, пратэстанствам – 1 %, іудаізмам і ісламам – 0,3–0,4 % і г.д.

Актыўны ўдзел у фарміраванні грамадзянскай супольнасці прымалі грамадскія аб’яднанні і рухі (прафсаюзы, кааператыўныя аб’яднанні, саюзы прадпрыемстваў, маладзёжныя, жаночыя, ветэранскія арганізацыі, творчыя саюзы, навуковыя, тэхнічныя, культурна-асветніцкія таварыствы і г.д.). Згодна дадзеных на 01.11.2004 у Беларусі функцыяніравалі 122 грамадскія арганізацыі 24 нацыянальных супольнасцей, з іх 38 арганізацый мелі статус міжнародных і рэспубліканскіх.

У 2010–2012 гг. у Беларусі дзейнічалі 15 палітычных партый рознай ідэалагічнай накіраванасці. Падтрымлівалі палітыку Прэзідэнта: Аграрная партыя, Камуністычная партыя Беларусі, Ліберальна-дэмакратычная партыя, Беларуская сацыяльна-спартыўная партыя, Рэспубліканская партыя, Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, Беларуская патрыятычная партыя.

Не падтрымлівалі палітыку Прэзідэнта: Партыя БНФ, Аб'яднаная грамадзянская партыя, Беларуская партыя “Зялёныя”, Кансерватыўна-хрысціянская партыя “БНФ”, Беларуская партыя аб'яднаных левых “Справядлівы свет”, партыя “Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада”, Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя “Грамада”, Сацыял-дэмакратычная партыя народнай згоды. У працэсе стварэння знаходзілася партыя “Беларуская хрысціянская дэмакратыя”.

3 Культура Беларусі на сучасным этапе. Роля і дзейнасць нацыянальных супольнасцей Беларусі

1991 г. паклаў пачатак новага этапу гісторыі беларускай культуры. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь абавязвае паважаць нацыянальныя традыцыі, берагчы гісторыка-культурную спадчыну беларускага народа, гарантуе свабоднае развіццё культур усіх нацыянальных супольнасцей, якія жывуць у краіне. Разам з тым істотнай перашкодай для культурнага развіцця стаў эканамічны крызіс, які прывёў да скарачэння дзяржаўных расходаў на патрэбы культуры. Лібералізацыя грамадска-палітычнага жыцця прывяла да з'яўлення новых тэм у літаратуры і мастацтве.

Развіццё адукацыі і навукі. Пры рэфармаванні сістэмы адукацыі забяспечваліся пераёмнасць і свабодны доступ да любой яе ступені, разнастайнасць зместу і форм навучання, пашырэнне магчымасцей для індывідуальнага развіцця асобы. Ажыццяўляліся больш цесныя сувязі навучання і вытворчай дзейнасці, уключэнне вучняў у сістэматычную, пасільную для іх здароўя і ўзросту грамадска-карысную працу. Нягледзячы на крызісныя з'явы ў сацыяльна-эканамічнай сферы, адукацыя Беларусі захавала свой патэнцыял.

У агульнаадукацыйных школах быў уведзены курс асноў інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, створаны спецыялізаваныя сярэднія навучальныя ўстановы – ліцэі і гімназіі. У Рэспубліцы Беларусь праводзіцца цэнтралізаванае тэсціраванне ведаў выпускнікоў сярэдніх агульнаадукацыйных школ, сярэдніх спецыяльных і прафесійна-тэхнічных навучальных устаноў. Па выніках тэсціравання ажыццяўляецца залічэнне ў вышэйшыя навучальныя ўстановы.

Асаблівасцю развіцця сістэмы адукацыі Рэспублікі Беларусь стала дзейнасць недзяржаўных навучальных устаноў, якія існуюць разам з дзяржаўнымі ўстановамі.

Адбывалася скарачэнне фінансавання навукі, старэнне яе матэрыяльна-тэхнічнай базы. Аднак і ў гэтых умовах навуковыя даследаванні не спыніліся. Беларускія вучоныя ажыццяўляюць шэраг важных даследаванняў практычна ва ўсіх галінах ведаў.

Літаратура. Змены ў сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным жыцці Беларусі знайшлі адлюстраванне ў літаратуры. Палітыка галоснасці і дэмакратызацыі жыцця спрыяла з'яўленню твораў,

прысвечаных праблеме палітычных рэпрэсій. Былі апублікаваны аповесці-ўспаміны С. Грахоўскага, Ф. Аляхновіча і інш. Тэму рэпрэсій узнімаў у сваіх творах В. Быкаў. Беларусы атрымалі магчымасць пазнаёміцца з творамі беларускіх пісьменнікаў-эмігрантаў, якія да гэтага не публікаваліся ў Беларусі. Узрос інтарэс пісьменнікаў і паэтаў да гістарычнага мінулага. Невыпадкова ў гэты час узнікае шэраг мастацкіх твораў, прысвечаных розным падзеям і асобам з гісторыі Беларусі. Не абмінаюць сучасныя аўтары і тэму Вялікай Айчыннай вайны, хаця яна і не з'яўляецца дамінуючай, як у папярэднія дзесяцігоддзі. Новыя творы з'явіліся ў беларускіх паэтаў Н. Гілевіча, Г. Бураўкіна і інш.

Тэатр, музыка. Тэатральнае мастацтва Беларусі развівалася ў складаных эканамічных умовах. Галоўную ролю ў тэатральным мастацтве адыгрывалі прафесійныя дзяржаўныя калектывы. На высокім узроўні працавалі Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Я. Купалы, Дзяржаўны акадэмічны тэатр імя Я. Коласа ў Віцебску, Нацыянальны акадэмічны тэатр оперы, Нацыянальны акадэмічны тэатр балета, Нацыянальны акадэмічны драматычны тэатр імя М. Горкага, Дзяржаўны музычны тэатр, Беларускі рэспубліканскі тэатр юнага глядача, Беларускі дзяржаўны тэатр лялек, абласныя драматычныя і лялечныя тэатры. Аснову рэпертуару беларускіх тэатраў складае драматургія беларускіх аўтараў, руская і замежная класіка. Сучасная беларуская драматургія адлюстравала цікавасць да гістарычнай тэматыкі, фальклорных сюжэтаў.

Далейшае развіццё атрымала *музычнае мастацтва*. Шмат зрабілі і робяць для развіцця музычнай культуры Беларусі такія вядомыя кампазітары, кіраўнікі музычных калектываў і выканаўцы, як В. Роўда, М. Дрынеўскі, М. Казінец, С. Картэс, Дз. Смольскі, У. Солтан і інш. У цэнтры канцэртнай дзейнасці сёння знаходзяцца Беларуская дзяржаўная філармонія і абласныя філармоніі. Рэспубліка Беларусь мае высокапрафесіянальныя калектывы: Акадэмічны хор Нацыянальнай тэлерадыё-кампаніі, Дзяржаўны акадэмічны народны хор імя Г. Цітовіча, Дзяржаўную акадэмічную харавую капэлу імя Р. Шырмы, Дзяржаўны акадэмічны сімфанічны аркестр, Дзяржаўны акадэмічны народны аркестр імя І. Жыновіча, харэаграфічны ансамбль “Харошкі” і інш. Шырокую папулярнасць у Беларусі і за яе межамі набыў Дзяржаўны канцэртны аркестр Рэспублікі Беларусь пад кіраўніцтвам М. Фінберга. У апошнія гады ўтварыліся Дзяржаўны камерны хор, Мінскі аркестр духавых інструментаў “Няміга” і іншыя творчыя калектывы. Беларусь, Расія, і Украіна з 1992 г. у Віцебску штогод сумесна праводзяць свята песні “Славянскі базар”. Уздыму ўзроўню майстэрства маладых выканаўцаў садзейнічае фестываль у Маладзечне, які з 1993 г. стаў традыцыйным. Шырока вядомы Міжнародны фестываль духоўнай музыкі “Магутны Божа” і фестываль песні “Залаты шлягер” у Магілёве.

Забеспячэнню даступнасці для ўсіх катэгорый насельніцтва займацца *фізічнай культурай і масавым спортам* садзейнічае функцыянаванне ў краіне 226 стадыёнаў, 26 спартыўных манежаў, 231 плавальнага басейна, 4 778 спартыўных залаў, 715 міні-басейнаў у дзіцячых дашкольных установах. Да паслуг народа таксама базы алімпійскай падрыхтоўкі “Стайкі”, “Раўбічы”, “Ратамка”, палацы спорту, тэніса, лядовыя палацы, больш за 9,6 тыс. адкрытых спартыўных пляцовак.

Вывяўленчае мастацтва і архітэктура. Адною з асноўных тэм стала гістарычная, якая мае выразны нацыянальна-рамантычны ўхіл. Галоўнымі героямі твораў з’яўляюцца ідэалізаваныя персанажы з нацыянальнай гісторыі. Былі ўстаноўлены помнікі Кірылу Тураўскаму ў Тураве, Францыску Скарыне ў Лідзе і ў Празе, Рагнедзе і Ізяславу ў Заслаўі, Ефрасінні Полацкай ў Мінску і ў Рэчыцы, князю Усяславу і літары “ў” у Полацку і інш. Шэраг помнікаў прысвечаны дзеячам беларускай навукі і культуры больш позніх часоў.

Сучасная беларуская архітэктура характарызуецца адраджэннем гістарычных і нацыянальных традыцый у спалучэнні з новымі матэрыяламі і будаўнічымі тэхналогіямі ў стылі “хайтэк” (новы чыгуначны вакзал і Нацыянальная бібліятэка ў Мінску, лядовыя палацы ў Мінску, Бабруйску, Віцебску, Гродне, Гомелі). У апошнія гады ўзводзіцца шмат культавых пабудоў розных канфесій.

Адною з важных задач палітыкі дзяржавы ў галіне культуры з’яўляецца захаванне помнікаў айчынай гісторыі і культуры. У апошнія гады ў рэспубліцы праводзіцца мэтанакіраваная работа не толькі па вяртанню гісторыка-культурнай спадчыны, але і па рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Вялікія рэстаўрацыйныя работы праведзены ў Мірскім і Лідскім замках, Нясвіжскім палацава-паркавым комплексе. У Мінску і Магілёве былі адноўлены будынкі ратушы.

Найважнейшымі ў развіцці культуры Рэспубліцы Беларусь з’яўляюцца праблемы адраджэння і пашырэння ўжытку беларускай мовы і захавання гісторыка-культурных каштоўнасцей беларускага народа.

Асноўныя тэндэнцыі і кірункі дзейнасці нацыянальных супольнасцей у 1991–2012 гг. З моманту атрымання Рэспублікай Беларусь дзяржаўнай незалежнасці побач з адраджэннем культуры і нацыянальнага жыцця беларускага этнаса пачаўся і аналагічны працэс у большасці нацыянальных меншасцей, якія жылі на тэрыторыі нашай дзяржавы. Дзяржава спрыяла развіццю культур усіх нацыянальных супольнасцей, якія жылі ў краіне. Гэта забяспечвалася добраўпарадкаванай і разгалінаванай сістэмай дзеянняў дзяржаўных органаў улады ў галіне пратэкцыі правоў нацыянальных супольнасцей. Існавала магчымасць рэалізаваць сваё права на стварэнне грамадскіх аб’яднанняў, захаванне сваёй нацыянальнай прыналежнасці. У Рэспубліцы Беларусь сфарміравалася такая мадэль дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да нацыянальных супольнасцей, пры якой

вядучая роля адводзілася дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў нацыянальных супольнасцей пры фінансавай, прававой, арганізацыйнай падтрымцы і кантролі з боку дзяржаўных структур.

З моманту атрымання Рэспублікай Беларусь дзяржаўнай незалежнасці, дэмакратызацыі грамадскага жыцця разам з адраджэннем культуры і нацыянальнага жыцця беларускага этнаса пачаўся і аналагічны працэс у большасці нацыянальных супольнасцей, што пражывалі на тэрыторыі краіны. Усведамленне грамадзянамі прыналежнасці да поўнай нацыянальнасці выклікала неабходнасць вывучэння сваёй роднай мовы, вучыць і выхоўваць на ёй дзетак, даследаваць і асэнсоўваць гістарычныя лёсы этнасаў, актыўна ўзаемадзейнічаць з этнічнымі дзяржавамі, прытрымлівацца сваіх традыцый і звычаяў, адраджаць і прапагандаваць нацыянальную культуру. Заканадаўства Беларусі гарантавала рэалізацыю такіх правоў як у індывідуальным парадку, так і ў групавой форме.

Першыя грамадскія арганізацыі нацыянальных супольнасцей узніклі ў канцы 1980-х гг. На сярэдзіну 1990 г. дзейнічалі 11 нацыянальных культурна-асветных таварыстваў і аб'яднанняў. У 1993 годзе прадстаўнікі грамадскіх арганізацый нацыянальных супольнасцей Беларусі прынялі заяву аб сумеснай дзейнасці на стварэнне такой дзяржавы, дзе будуць гарантаваны правы чалавека кожнай нацыянальнасці. Супольную заяву падпісалі прадстаўнікі ўкраінскай, яўрэйскай, татарскай, польскай, нямецкай, літоўскай нацыянальнасцей і згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына”. У 2001 г. 59 грамадскіх арганізацый азербайджанцаў, англічан, армян, беларусаў, грузін, латышоў, літоўцаў, немцаў, палякаў, рускіх, татар, украінцаў, яўрэяў рэалізоўвалі сваю статутную дзейнасць у Брэсцкай, Віцебскай, Гомельскай Гродзенскай і Магілёўскай абласцях. У 2005 г. у Беларусі дзейнічалі 123 грамадскія арганізацыі і іх саюзы, якія прадстаўлялі 24 нацыянальныя супольнасці (дарэчы ў нашай дзяржаве стала жылі 107,8 тыс. грамадзян іншых краін). Сярод арганізацый – 47 яўрэйскіх, 12 польскіх, 9 нямецкіх, па 8 рускіх і літоўскіх, па 5 азербайджанскіх, украінскіх і татарскіх, 3 армянскіх, 4 цыганскіх, па 2 грэчаскія і грузінскія. У Рэспубліцы Беларусь таксама былі нацыянальныя арганізацыі арабаў, афганцаў, башкіраў, дагестанцаў, казахаў, карэйцаў, латышоў, малдаван, сірыйцаў, туркаў, чувашоў, эстонцаў. 38 арганізацый мелі статус міжнародных і рэспубліканскіх.

Згодна асноўных кірункаў нацыянальна-канфесійнай палітыцы Рэспублікі Беларусь дзяржава ў пэўнай ступені стымулявала культурна-асветніцкія ініцыятывы нацыянальных супольнасцей і арганізоўвала мерапрыемствы сумесна з дзяржаўнымі органамі і ўстановамі. На іх правядзенне мэтавым парадкам на конкурснай аснове выдаткоўваліся сродкі з агульнадзяржаўнага і мясцовых бюджэтаў. З апошніх фінансавалася развіццё самадзейнага мастацтва, даціравалася дзейнасць устаноў культуры, якія былі створаны нацыянальнымі грамадскімі аб'яднаннямі.

Ствараліся культурна-асветніцкія цэнтры, калектывы самадзейнай народнай творчасці і г.д. Грамадскія нацыянальныя аб'яднанні засноўвалі свае друкаваныя органы СМІ.

Рэалізоўваліся праекты і праграмы, якія былі накіраваны на здзяйсненне і развіццё міжнацыянальнага дыялогу. Прыярытэт належыў інтэрнацыянальным кірункам. Афіцыйныя ўлады забяспечвалі добраўпарадкаванай і разгалінаванай сістэмай дзеянняў дзяржаўных органаў пратэкцыю правоў і культурна(фальклёрна)-асветніцкай дзейнасці нацыянальных меншасцей з мэтай здабыцця іх лаяльнасці. Падтрымка іх дзейнасці была выклікана спробамі ўладаў пераадолець крызіс у знешнепалітычных стасунках з шэрагам краін, для наладжвання і паляпшэння эканамічных, палітычных адносін з краінамі паходжання нацыянальных меншасцей Беларусі.

У Рэспубліцы Беларусь сфарміравалася такая мадэль дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да нацыянальных меншасцей, пры якой вядучая роля адводзілася дзейнасці нацыянальных грамадскіх арганізацый (НГА) пры фінансавай, прававой, арганізацыйнай падтрымцы і кантролі з боку дзяржаўных структур.

У Беларусі ствараліся і дзейнічалі грамадскія аб'яднанні нацыянальных меншасцей, як міжнародныя, так і рэспубліканскія, рэгіянальныя. Статуты і планы працы значнай часткі грамадскіх аб'яднанняў былі падобныя з пункту гледжання мэт і задач. Яны ажыццяўлялі культурна-асветніцкія, дабрачынныя і адукацыйныя праграмы пры падтрымцы рэспубліканскіх і муніцыпальных улад. Дзейнасць НГА была накіравана на вывучэнне гісторыі, культуры, мастацтва сваіх народаў, правядзенне сустрэч, семінараў, свят, фестывалей, выстаў, канферэнцый, наладжванне сувязей з краінамі іх паходжання. Усё гэта спрыяла адраджэнню і фарміраванню нацыянальнай самасвядомасці. Гэтаму таксама садзейнічала дабрачыннасць, абарона сацыяльных і эканамічных правоў.

Міністэрства і упраўленні культуры спрычыніліся да арганізацыі і правядзення раённых і гарадскіх рэгіянальных свят нацыянальных культур у абласцях Беларусі; адкрытага дзіцячага фэсту нацыянальных культур “Сонечны птах”, які традыцыйна праходзіў у Мінскім Палацы дзяцей і моладзі; фестывалю “Аўгустоўскі канал у культуры трох народаў” (беларусаў, палякаў і літоўцаў, у 2004 г. адбыўся VII фестываль). Па ініцыятыве Уपाўнаважанага па справах рэлігій і нацыянальнасцей сумесна з Нацыянальнай камісіяй па справах ЮНЭСКА 23.03.2004 г. адбылася сустрэча з кіраўнікамі грамадскіх арганізацый нацыянальных меншасцей, на якой было вырашана падтрымаць прапанову аб правядзенні Дзён культурнай разнастайнасці ў імя дыялогу і развіцця ў Рэспубліцы Беларусь. Ад таго часу ў Рэспубліцы Беларусь 21 мая адзначаўся Сусветны дзень культурнай разнастайнасці ў імя дыялогу і развіцця, 16 лістапада – Дзень талерантнасці. Найболей маштабнымі мерапрыемствамі ў справе адрад-

жэння і развіцці культур нацыянальных меншасцей Беларусі сталі фестывалі нацыянальных культур, якія праводзіліся ў Гродна. Усебеларускі фестываль нацыянальных культур праводзіўся раз у два гады – IX фестываль адбыўся ў 2012 г. З кожным годам павялічвалася колькасць прадстаўнікоў нацыянальных супольнасцей на фестывалях нацыянальных культур, што сведчыць пра захаванне этнічнай і нацыянальнай самабытнасці насельніцтва Беларусі.

Асаблівасцю культурна-асветніцкага і грамадска-палітычнага жыцця нацыянальных супольнасцей было вылучэнне трох этапаў. 1) 1991–1995 гг. час ідэнтыфікацыі і актывізацыя дзейнасці. Праводзілася палітыка неўмяшальніцтва ў дзейнасць грамадскіх нацыянальна-культурных арганізацый. Асноўная ўвага дзяржаўных органаў была накіравана на развіццё адукацыі нацыянальных меншасцей на іх родных мовах. На піке беларусізацыі значна ўзрасла колькасць школ, дзе вывучалася мова нацыянальных меншасцей. Паступова фарміраваліся элементы грамадзянскай супольнасці і актывісцкага тыпу палітычнай культуры насельніцтва, арыентаванай на рынак і канкурэнтную барацьбу. 2) 1996–2000 гг. – заканадаўчае рэгуліраванне і паступовае згортванне ініцыятыў. Нацыянальная палітыка была накіравана на вырашэнне праблем забеспячэння правоў нацыянальных меншасцей і задавальнення этнакультурных запятаў насельніцтва. 3) 1999 г. назіралася памяншэнне актыўнасці з боку як асобных прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, так і НГА. 3) З пачатку 2000-х гадоў перыяд рэгламенціраванага кантролю з боку дзяржаўных выканаўчых органаў, дзейнасць толькі ў рэчышчы ўзгодненых і дазволаных мерапрыемстваў. Пераважае падтрымка інтэрнацыянальнага і выкарыстоўванне праграмных метадаў працы. Заўважаецца рэзкае звужэнне функцыянавання беларускай мовы і моў нацыянальных меншасцей на карысць рускай.

Прадстаўнікі большасці нацыянальных супольнасцей пражывалі па ўсёй тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, у асноўным у буйных гарадах і гарадскіх пасяленнях, займалі высокія статусныя пазіцыі у сацыяльнай структуры, эканоміцы, палітыцы і культуры беларускага грамадства (за выключэннем некаторых, напрыклад цыган).

У Беларусі адсутнічалі сутыкненні і вострыя канфлікты на этнічнай, расавай, лінгвістычнай і канфесійнай аснове. Аднак пры станоўчым разуменні агульначалавечых каштоўнасцей у часткі грамадзян нашай краіны заўважаліся пэўныя праявы нацыянальнага экстрэмізму, у тым ліку і з боку лідараў асобных нацыянальных аб'яднанняў. Фактаў сур'ёзных парушэнняў заканадаўства з боку нацыянальных грамадскіх аб'яднанняў не было зафіксавана. Не адзначалася і актыўная далучанасць грамадскіх аб'яднанняў у палітычную дзейнасць.

У Навейшай гісторыі Беларусі прасочваецца гістарычная заканамернасць аб залежнасці кірункаў дзейнасці нацыянальных

грамадскіх аб'яднанняў ад палітыцы дзяржавы і тыпу палітычнага рэжыма ў Рэспубліцы Беларусь. У краіне паступова адбывалася ўзнаўленне сістэмы кантроля, нагляда і рэгламентацыі ўсіх сфер дзейнасці нацыянальных супольнасцей. Яна была накіравана на падпарадкаванне дзейнасці НГА дзяржаве. Дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў нацыянальных супольнасцей садзейнічала працэсу фарміравання грамадзянскай супольнасці ў Беларусі.

4 Канстытуцыя і дзяржаўная сімволіка Беларускай дзяржавы

Пачынаючы знаёміцца з працэсам фарміравання дзяржаўнай сімволікі Рэспублікі Беларусь, студэнтам варта ўзгадаць, што эліта беларускага народа спрычынілася да прыняцця 03.05.1791 першай у Еўропе Канстытуцыі Рэчы Паспалітай. Наступныя этапы развіцця звязаны з стварэннем БНР і БССР.

Пасля абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі (25.03.1918) у якасці дзяржаўных былі ўзаконены бела-чырвона-белы сцяг і герб “Пагоня”. 11.10.1918 была зацверджана Часовая Канстытуцыя БНР. У 1920 г. гімнам БНР стаў марш “Мы выйдзем шчыльнымі радамі” на словы М. Краўцова і музыку Тэраўскага.

Пасля абвяшчэння 01.01.1919 аб стварэнні Савецкай Беларусі, на I з'ездзе Саветаў Беларусі 03.02.1919 была прынята першая Канстытуцыя ССРБ (БССР), герб і сцяг. 13–17.12.1920 г. у Мінску прайшоў II Усебеларускі з'езд Саветаў. На ім у Канстытуцыю ўнесены змяненні. 19.02.1937 XI з'ездам Саветаў БССР была прынята другая (сталінская) Канстытуцыя БССР. У 1978 г. была прынята чарговая Канстытуцыя БССР – “Канстытуцыя развітога сацыялізму”. Яна дзейнічала да жніўня 1991 г., калі быў прыняты закон “Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце БССР”.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь была прынята 15.03.1994. Прыняцце Канстытуцыі было вельмі сур'ёзным крокам Беларусі на шляху да дэмакратычнага грамадства. Усе дэмакратыі з'яўляюцца сістэмамі, у якіх грамадзяне свабодна прымаюць палітычныя рашэнні ўладай большасці. Але ўлада большасці абавязкова павінна спалучацца з гарантыямі асабістых праў чалавека, якія у сваю чаргу служаць таму, каб абараняць правы меншасцей. Найважнейшымі састаўляючымі дэмакратычнага грамадства з'яўляюцца суверэнітэт нацыі, кіраванне, заснаванае на згодзе з кіруемымі; улада большасці; правы меншасці; гарантыя асноўных правоў чалавека; свабодныя і справядлівыя выбары; роўнасць перад законам; адпаведны парадак судаводства; канстытуцыйныя абмежаванні ўрада; грамадскі, эканамічны і палітычны плюралізм; вартасці цягнёнасці, прагматызму, супрацоўніцтва і кампрамісу.

24.11.1996 адбыўся рэферэндум, ініцыяваны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь, на якім была прынята Канстытуцыя ў новай рэдакцыі. Змены ў Канстытуцыю былі таксама ўнесены на рэферэндуме 2004 г.

Канстытуцыя складаецца з прэамбулы і дзевяці частак, якія вызначаюць дзяржаўны склад Рэспублікі Беларусь, а таксама правы і абавязкі яе грамадзян.

Грамадзяне Беларусі ўсіх нацыянальнасцей складаюць беларускі народ, які з'яўляецца носьбітам суверэнітэту і адзінай крыніцай дзяржаўнай улады ў рэспубліцы. Народ ажыццяўляе сваю ўладу непасрэдна, праз прадстаўнічыя і іншыя органы ў формах і межах вызначаных Канстытуцыяй.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь вызначае нашу дзяржаву як унітарную дэмакратычную сацыяльную прававую рэспубліку. Гэта канстытуцыйная норма абавязвае дзяржаўныя органы праводзіць актыўную палітыку па стабілізацыі эканомікі, рэгуляванню эканамічнай дзейнасці ў інтарэсах чалавека і грамадства, прыцягненню грамадзян да кіравання справамі грамадства і дзяржавы, рэалізацыі прынцыпу ўзаемнай адказнасці дзяржавы і грамадзяніна.

Такая дзейнасць павінна быць накіравана на гарантаванне праў і свабод чалавека, якія з'яўляюцца найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржавы. За апошнія гады ў рэспубліцы істотна абноўлена бягучае заканадаўства, прынята 18 кодэксаў і больш 400 законаў, накіраваных на рэгуляванне найболей важных грамадскіх адносін і рэалізацыю канстытуцыйных праў і свабод.

Любыя дзеянні па змене канстытуцыйнага ладу і дасягненню дзяржаўнай улады гвалтоўнымі метадамі, а таксама шляхам іншага парушэння законаў Рэспублікі Беларусь, караюцца па закону.

Беларуская дзяржава грунтуецца на прынцыпе падзелу ўлад: заканадаўчай, выканаўчай і судовай. Кіраўніком дзяржавы і выканаўчай улады з'яўляецца Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь. Прэзідэнцкая форма дзяржаўнага кіравання прадугледжвае, што менавіта прэзідэнт фарміруе вышэйшы выканаўчы орган і нясе адказнасць за яго дзейнасць. Дзейнасць прэзідэнта рэгламентуецца Канстытуцыяй і законамі.

Канстытуцыя Беларусі вызначае знакі краіны – Дзяржаўны сцяг, Дзяржаўны герб і Дзяржаўны гімн. Сучасныя сцяг і герб былі зацверджаны падчас рэферэндуму 1995 г., гімн – у 2002 г.

Дзяржаўны герб – гэта афіцыйная эмблема і сімвал дзяржаўнага суверэнітэту краіны (Рэспублікі Беларусь).

Першы варыянт дзяржаўнага герба БССР ужываўся са студзеня 1919 г. Быў копіяй дзяржаўнага герба РСФСР з адрозненнем у надпісе. Тады беларускі герб выглядаў наступным чынам: залатыя серп і молат на чырвоным фоне ў прамянях узыходзячага сонца, вакол – вянок з каласоў і надпісы: “Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусь” і “Пралетары ўсіх краін, злучайцеся!”.

У 1924 г. Сакратарыят ЦВК Беларускай ССР абвясціў конкурс на лепшы праект дзяржаўнага герба рэспублікі. Ён павінен быў адлюстравать

прыродныя і гаспадарчыя асаблівасці Беларусі, яе непарыўную сувязь з Савецкім Саюзам. 27.12.1926. СНК БССР прызнаў удалым малюнак герба, які быў выкананы кіраўніком Беларускага мастацкага тэхнікума Віцебска В. Волкавым. Новы герб БССР быў прыняты 30.03.1927 на паседжэнні Саўнаркама БССР. У пастанове Саўнаркама было сказана: “Прыняць праект дзяржаўнага герба БССР, які складаецца з малюнка на чырвоным фоне ў прамянях узыходзячага сонца сярпа і молата, змешчаных крыж-накрыж дзяржальнямі дадолу і акружаных вянком, якія складаюцца злева з жытніх каласоў, абвітых канюшынай, і справа – з дубовай галінкі; знізу – паміж абедзвюма паловамі вянка знаходзіцца частка зямнога шара з тэрыторыяй Беларускай ССР. Абедзве паловы вянка абвіты чырвонай стужкай, на якой змешчаны надпісы на чатырох мовах: «Пралетары ўсіх краін, злучайцеся!» – і ніжэй «Б. С. С. Р.» Наверсе гербу – пяціканцовая зорка”.

11.04.1927 малюнак дзяржаўнага гербу БССР і яго апісанне былі прыняты VIII з’ездам Саветаў БССР і занесены ў Канстытуцыю. Паводле Канстытуцыі 1937 г., геральдычная абрэвіатура рэспублікі “Б. С. С. Р.” стала расшыфроўвацца як Беларуска-Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. У жніўні 1938 г. быў зацверджаны новы варыянт герба БССР. У адпаведнасці з рэкамендацыямі Камісіі пры Прэзыдыуме ВС СССР дэвіз стаў адлюстроўвацца толькі на дзвюх мовах: беларускай і рускай (прыбралі надпісы на польскай і на ідыш), дубовая галінка была заменена каласамі жыта, пераплеценымі льном.

У 1950-я гг. народным мастаком СССР Я. Дубасавым быў распрацаваны новы, крыху зменены праект герба. Лён на гербе БССР стаў адлюстроўвацца не з скрыначкамі, а з колерамі. З 1956 г. абрэвіатура назвы рэспублікі не падзяляецца кропкамі. 28.02.1958 Прэзыдыум Вярхоўнага Савета БССР прыняў указ аб чарговым удакладненні беларускага тэксту дэвізу, з тых часоў ён выглядаў як: “Пролетары ўсіх краін, яднайцеся!”. Апошняе ўдакладненне герба БССР адбылося ў 1981 г., тады былі трохі зменены малюнак колераў льна і сонечных прамянёў.

З 19.09.1991 савецкі герб БССР быў заменены на герб “Пагоня” Рэспублікі Беларусь. Уяўляў сабой шчыт чырвонага колеру з выявай узброенага конніка ў руху белага колеру. У правай руцэ ён трымае гарызантальна падняты меч, у левай – шчыт, на белым полі якога шасціканцовы залаты крыж. З левага боку ад конніка похвы мяча, з-пад сядла завісае трохканцовая гунька. Аўтарамі эталона герба былі У. Крукоўскі і Я. Кулік.

Сучасны герб Беларусі, прыняты на рэферэндуме 1995 г. і зацверджаны 07.06.1995, заснаваны на гербе БССР з заменай малюнка сярпа і молата на контуры Беларусі.

Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой зялёны контур рэспублікі ў залатых прамянях сонца над зямным шарам. Зверху контуру знаходзіцца пяціканцовая чырвоная зорка. Герб абрамляе вянок з залатых

каласоў, пераплеценых справа кветкамі канюшыны, злева – лёну. Каласы абвіты чырвона-зялёнай стужкай, на якой знізу зроблены надпіс золатам: “Рэспубліка Беларусь”.

Дзяржаўны сцяг – гэта афіцыйная эмблема і сімвал дзяржаўнага суверэнітэту краіны (Рэспублікі Беларусь).

Першы варыянт дзяржаўнага сцяга БССР ужываўся з лютага 1919 г. Прамавугольнае чырвонае палотнішча, на якім каля дрэўка (у верхнім рагу) змяшчаліся літары “ССРБ” або надпіс “Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусь”. З 1924 г. надпіс “Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка” або абрэвіатура “БССР”, з 1927 г. толькі літары “БССР”. Наступны сцяг БССР быў зацверджаны 05.04.1937 і ўяўляў чырвонае палотнішча, на якім у верхнім рагу каля дрэўка зверху ўніз змяшчаліся чырвоная 5-канцовая зорка ў залатым абрамленні, залатыя серп і молат, залатыя літары “БССР”.

У канцы 1940-х з’явілася палітычная патрэба ў візуальна розных дызайнах сцягаў саюзных рэспублік СССР, асабліва тых, якія былі членамі ААН. Для сцягу БССР у якасці адметнасці выбралі беларускі народны арнамент. Ён вышыты ў 1917 г. сялянкай Матронай Маркевіч з в. Касцілішча Сенненскага раёну. Вышыўка называлася “Узыходзячае сонца”. Мастак М. Гусеў падрыхтаваў праект на аснове рысунку, з пэўнымі сімвалічнымі дадаткамі. Новы чырвона-зялёны з арнамантам сцяг БССР быў зацверджаны Пастановай Прэзідыума ЦВК БССР 25.12.1951.

Арнамент сцягу сімвалічна расшыфроўваўся так (калі паласа з арнамантам павернутая гарызантальна): цэнтральная рамбавідная фігура сімвалізуе ўзыходзячае сонца; рагавідныя фігуры злева і справа ад яе сімвалізуюць багацце і дабрабыт; фігура ўнутры ромба гэта “ключ да шчасця”; прамавугольная фігура з меншымі прамавугольнікамі, далучанымі злева і справа, гэта “вотыўны знак”, які выражае жаданне здзяйснення мараў; арнаментальная фігура сімвалізуе хлеб (гэтага не было на арыгінальнай вышыўцы, дададзена пасля пэўнай дыскусіі).

З верасня 1991 г. у якасці Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь выкарыстоўваўся бела-чырвона-белы сцяг, як нацыянальны сімвал беларусаў і сцяг БНР. Уяўляў сабой прамавугольнае палотнішча, якое складалася з трох гарызантальна размешчаных палос аднолькавай шырыні: верхняй і ніжняй – белага, сярэдняй – чырвонага колеру. Адносіны шырыні сцяга да яго даўжыні – 1:2. Сцяг мацаваўся на дрэўку (флагштоку), якое афарбоўваецца ў залацісты (вохра) колер. Пры цырыманіялах і ўрачыстых мерапрыемствах сцяг выкарыстоўваўся з наверхам ромбападобнай формы з выявай крыжа.

Сучасны Дзяржаўны сцяг Беларусі быў прыняты на рэферэндуме і зацверджаны 07.06.1995. Ён зроблены на ўзор чырвона-зялёнага сцяга Беларускай ССР, з якога выдалены савецкія сімвалы – серп, молат і зорка,

а арнамент намаляваны чырвоным на белым фоне (на сцягу БССР арнамент быў белым на чырвоным фоне).

Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой прамавугольнае палотнішча, якое складаецца з дзвюх гарызантальных каляровых палос: верхняй – чырвонага колеру шырынёй у $\frac{2}{3}$ і ніжняй – зялёнага колеру ў $\frac{1}{3}$ шырыні сцяга. Адносіны шырыні сцяга да яго даўжыні – 1:2. Каля дрэўка вертыкальна размешчаны беларускі нацыянальны арнамент чырвонага колеру на белым полі, якое складае $\frac{1}{9}$ даўжыні сцяга. Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь мацуецца на дрэўку (флагштоку), якое афарбоўваецца ў залацісты колер. Адносіны шырыні сцяга да даўжыні дрэўка – 1:3. Чырвоны колер сімвалізуе штандары палкоў з беларускіх земляў у пераможнай Грунвальдскай бітвы з крыжакамі, колер сцягаў Чырвонай Арміі і беларускіх партызанскіх брыгад; зялёны колер – надзею, вясну і адраджэнне, лясы і палі. Беларускі арнамент – старажытную культуру народа, духоўнае багацце, адзінства.

Дзяржаўны гімн – гэта афіцыйная ўрачыстая песня, якая разам з дзяржаўным гербам і сцягам з’яўляецца сімвалам дзяржаўнага суверэнітэту краіны (Рэспублікі Беларусь).

“Мы, беларусы” – неафіцыйная назва дзяржаўнага гімну Беларусі (па першых словах яго тэксту). Выкарыстоўвалася ад 24.09.1955 у якасці гімну БССР (аўтар музыкі Н. Сакалоўскі). Нейкі час па распадзе СССР ужывалася толькі музыка гімну. Потым быў праведзены конкурс на стварэнне новага гімну Рэспублікі Беларусь, які працягваўся да 2002 г.

Музыка Н. Сакалоўскага карысталася папулярнасцю і павагай людзей розных пакаленняў таму 02.07.2002 Прэзідэнт А. Лукашэнка ўказам № 350 зацвердзіў у якасці Дзяржаўнага гімну твор з музычнай асновай гімна БССР і новым (часткова змененым старым) тэкстам. Тэкст перапрацаваны У. Карызнай, які прыбраў спасылкі на Расію, Леніна і кампартыю. Такім чынам сёння Дзяржаўным гімнам Рэспублікі Беларусь з’яўляецца твор на музыку Нестара Сакалоўскага і словы Міхаіла Клімковіча і Уладзіміра Карызны.

Словы Дзяржаўнага гімна адлюстроўваюць умовы развіцця Рэспублікі Беларусь як суверэннай, міралюбівай дзяржавы, падкрэсліваюць патрыятызм і працавітасць грамадзян, брацкія адносіны паміж прадстаўнікамі ўсіх нацыянальнасцей, якія пражываюць на тэрыторыі краіны.

У Беларусі ўстаноўлена дзяржаўнае свята – Дзень Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь, якое адзначаецца штогод у 2-ю нядзелю мая.

Заклучэнне

Апошнія дваццаць год сталі важнай вехай ў развіцці беларускай дзяржаўнасці і фарміраванні прынцыпаў новай палітычнай сістэмы ў Беларусі. Менавіта на гэты перыяд прыйшлося станаўленне дэмакратычных інстытутаў (Прэзідэнтства, парламентарызму, сучаснага падзелу ўлад), фарміраванне грамадства ў выглядзе палітычных партый, грамацкіх і прафесійных аб'яднанняў, новых сродкаў масавай інфармацыі.

Дзяржаватворныя працэсы ў Беларусі праходзілі з улікам таго, што адбывалася ў суседніх і іншых краінах. Аднак асноўнай рухаючай сілай змен у беларускім грамадстве і дзяржаватворнага працэсу быў яго ўнутраны патэнцыял, гістарычныя і культурныя традыцыі беларускага народа.

У выніку працэс дэмантажы савецкай формы кіравання на мапе Еўропы з'явіліся новыя дзяржавы. Сярод іх суверэнная Рэспубліка Беларусь.

Падпісанне Белавежскіх пагадненняў, згодна з якімі быў дэнансаваны саюзны дагавор 1922 г. і ўтворана СНД, адбылося менавіта на тэрыторыі Беларусі. Гэта з'явілася сведчаннем яе актыўнай ролі ў развіцці геапалітычных працэсаў на постсавецкай прасторы. Аднак у аднаўленні суверэнітэту беларускага народа мелася і свая спецыфіка. Палітычныя акты па яго ўсталяванні спалучаліся з захадамі па ўзнаўленні этнічных адметнасцей, вяртанні гістарычнай памяці і нацыянальнай свядомасці беларусаў, распаўсюджанні іх мовы, звычаяў і традыцый.

Рэспубліка Беларусь як унітарная дэмакратычная сацыяльная прававая дзяржава праявіла сябе ў развіцці дзяржаватворных працэсаў на постсавецкай прасторы. Пры гэтым яе шлях ад парламенцкай рэспублікі да прэзідэнцкага праўлення шмат у чым адпавядаў агульнай тэндэнцыі ў развіцці дзяржаўнасці еўрапейскіх народаў.

Храналогія

100–35 тыс. гадоў назад	Паяўленне чалавека на тэрыторыі Беларусі.
26 і 23 тыс. гадоў	Узрост стаянак старажытнага чалавека каля сучасных паўднёвых беларускіх вёсак Юравічы і Бердыж.
VI–VII стст. 862 г.	Масавы прыход славян на тэрыторыю Беларусі. Першыя летапісныя звесткі пра Полацк. Пачатак беларускай дзяржаўнасці.
IX–XIV стст. 970-я гг.	Полацкае княства – першая дзяржава, што ўтварылася на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Княжэнне першага вядомага полацкага князя Рагвалода.
986–1002 гг.	Знаходжанне ў Полацку Торвальда Вандроўніка, пачатак хрысціянізацыі сучаснай Беларусі.
980 г. 992 г.	Першыя летапісныя звесткі пра Тураў. Утварэнне Полацкай епархіі.
1018(?) –1101 гг. 1054 г.	Гады жыцця полацкага князя Усяслава (Чарадзея). Хрысціянская царква канчаткова падзялілася на праваслаўе і каталіцтва.
1110 –1173 гг. 1130 (?)–1182 гг. 1161 г.	Гады жыцця Еўфрасінні Полацкай. Гады жыцця Кірылы Тураўскага. Полацкі майстар Лазар Богша выканаў шасціканцовы крыж – святыню Беларусі.
1252 г. XIV ст., перш. пал.	Каранаванне Міндоўга ў Наваградку. Большая частка сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад Вялікага Княства Літоўскага.
1345–1377 гг. 1362 г.	Час княжання Альгерда. Перамога войск князя Альгерда над войскамі Залатой Арды ў бітве на Сініх Водах.
1385 г. 1390 г.	Крэўская унія. Бярэсце (Брэст) першым з сённяшніх беларускіх гарадоў атрымаў Магдэбургскае права.
1410 г., 15 ліпеня 1514 г., 8 верасня 1522 г.	Грунвальдская бітва. Бітва пад Оршай. Ф. Скарына заснаваў першую на тэрыторыі ўсходніх славян друкарню.
1557 г. 1569 г.	Аграрная рэформа (“валочная памера”). Люблінская унія, стварэнне Рэчы Паспалітай Абодвух народаў.
1588 г.	Прыняты трэці Статут ВКЛ, які быў падрыхтаваны канцлерам Л. Сапегаю на беларускай мове.

1661 г., 2 лютага	Вызваленчае паўстанне ў Магілёве.
1708 г.	Галоўчынская бітва і бітва каля вёскі Лясная.
1596 г.	Брэсцкая (Берасцейская) царкоўная ўнія.
1632 і 1633 гг.	Кароль Уладзіслаў IV Ваза прызнаў існаванне праваслаўных цэркваў ВКЛ і надаў ім прывілеі.
1772 г. 1793 г. 1795 г.	Падзелы Рэчы Паспалітай.
1794 г.	Нацыянальна-вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам Тадэуша Касцюшкі.
1812 г., 22–23 ліпеня, 26–28 лістапада	Вайна паміж Францыяй і Расіяй, бітвы каля вёсак Салтанаўка і Студзёнка на тэрыторыі Беларусі.
1863–1864 гг.	Нацыянальна-вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага.
1902 г.	Узнікла першая беларуская партыя – Беларуская рэвалюцыйная грамада (з 1903 г. – Беларуская сацыялістычная грамада).
1906 г.	Пачала выдавацца газета на беларускай мове – “Наша ніва”.
1914 г, 1 жніўня – 1918г., 11 лістапада	Першая сусветная вайна.
1917 г, 27 лютага	Лютаўская рэвалюцыя ў Расіі.
1917 г, 26 кастрычніка	Кастрычніцкая рэвалюцыя (пераварот).
1917 г., 14 снежня	Усебеларускі нацыянальны з’езд.
1918 г, 25 сакавіка	Абвешчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі.
1918 г., 11 кастрычніка	Зацверджана Часовая Канстытуцыя БНР. У тым жа годзе ў якасці дзяржаўных былі ўзаконены бела-чырвона-белы сцяг і герб “Пагоня”.
1919 г., 1 студзеня	Абвешчана стварэнне БССР.
1918–1919 гг.	Антысавецкія ўзброеныя паўстанні ў Вяліжы, Гомелі, Чавусах, Горках, Воршы, Прапойску і інш.
1919 г., 2–3 лютага	Прынята першая Канстытуцыя БССР, герб і сцяг.
1921 г., 18 сакавіка	Рыжскі мірны дагавор.
1921–1939 гг.	Заходняя Беларусь ў складзе Польскай дзяржавы.
1922 г., 30 снежня	Абвешчана стварэнне СССР.
1924 г.	У БССР пачалася палітыка “беларусізацыі”.
1927 г.	Прынята новая Канстытуцыя БССР. Дзяржаўнымі мовамі былі зацверджаны беларуская, руская, польская і яўрэйская.
1939 г., 1 верасня	Пачалася Другая сусветная вайна.
1939 г., 17 верасня	Паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь.
1939 г., 29 кастрычніка	Прынята Дэкларацыя аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР.

1941 г., 22 чэрвеня	Гітлераўская Германія напала на СССР.
1941 г., 3–27 ліпеня	Гераічная абарона г. Магілёва.
1944 г., 23 чэрвеня	Пачалася аперацыя “Баграціён” (Беларуская наступальная аперацыя).
1944 г., 28 ліпеня	Завяршэнне вызвалення сучаснай тэрыторыі Беларусі ад гітлераўскіх акупантаў.
1945 г.	Стварэнне ААН.
1945 г., 2 верасня	Завяршылася Другая сусветная вайна.
1965 г.	У Беларусі кампартыю ўзначаліў П. Машэраў.
1973 г.	Пачаў працу Магілёўскі тэхналагічны інстытут (сучасны Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання).
1985 г.	Курс рэформаў, якія атрымалі назву “перабудова”.
1986 г., 26 красавіка	Аварыя на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі.
1990 г., 26 студзеня	Вярхоўны Савет прыняў закон “Аб мовах у Беларускай ССР”, па якому беларуская мова станавілася дзяржаўнай.
1990 г.	Першыя выбары на альтэрнатыўнай аснове ў Вярхоўны Савет БССР і ў мясцовыя саветы.
1990 г., 27 ліпеня	Вярхоўны Савет прыняў дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце БССР.
1991 г., 25 жніўня	Вярхоўны Савет БССР прыняў закон “Аб наданні статуса канстытуцыйнага закону Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай рэспублікі”
1991 г., 19 верасня	Прыняцце законаў “Аб назве краіны” (Рэспубліка Беларусь), “Аб дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь” і “Аб дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь”
1991 г., 18 кастрычніка	Прыняцце закона “Аб грамадзянстве Рэспублікі Беларусь”.
1991 г., 8 снежня	Створана Садружнасць Незалежных Дзяржаў (СНД).
1994 г., 15 сакавіка	Вярхоўны Савет прыняў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь.
1994 г., чэрвень–ліпень	Першыя выбары Прэзідэнта Беларусі.
1994 г., 10 ліпеня	Прэзідэнтам Беларусі выбраны А. Лукашэнка.
1995, 1996, 2004 гг.	Правядзенне рэферэндумаў у Беларусі.
1995 г., 7 чэрвеня	Зацверджаны сучасныя дзяржаўны герб і сцяг Беларусі.
2002 г., 2 ліпеня	Зацверджаны сучасны дзяржаўны гімн Беларусі.

Пытанні да заліку і экзамена

- 1 Прадмет, мэты і задачы вывучэння “Гісторыі Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі”. Перыядызацыя гісторыі Беларусі.
- 2 Крыніцы па гісторыі Беларусі.
- 3 Засяленне беларускіх зямель. Даіндаеўрапейскі перыяд гісторыі Беларусі (40–2 тыс. да н.э.).
- 4 З’яўленне індаеўрапейцаў. Бронзавы і жалезны век на тэрыторыі Беларусі (II тыс. да н.э.–V ст. н.э.). Рассяленне славян.
- 5 Першыя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі: Полацкае і Тураўскае княствы ў IX–XIII стст. Іх узаемаадносіны з Кіевам і Ноўгарадам.
- 6 Увядзенне хрысціянства і культура Беларусі ў IX – XIII стст.
- 7 Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя перадумовы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ).
- 8 Палітычны лад і органы дзяржаўнай улады ВКЛ.
- 9 Асноўныя напрамкі знешняй палітыкі ВКЛ у XIII–XVI стст. Барацьба супраць крыжакоў і татара-манголаў.
- 10 Асноўныя канцэпцыі паходжання беларускага народа і назвы “Белая Русь”.
- 11 Эканамічныя і палітычныя фактары фарміравання беларускай народнасці (к. XIII–XVI стст.).
- 12 Эканамічнае развіццё і сацыяльныя адносіны на беларускіх землях у XIV–XVI стст. Аграрная рэформа 1557 г.
- 13 Стварэнне Рэчы Паспалітай. Становішча ВКЛ у Рэчы Паспалітай.
- 14 Асаблівасці фарміравання канфесійных адносін на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVII стст. (Брэсцкая царкоўная унія, Рэфармацыя і Контррэфармацыя).
- 15 Асноўныя тэндэнцыі і дасягненні ў развіцці культуры Беларусі ў эпохі Адраджэння і Асветы (XIV–XVIII стст.).
- 16 Знешняя палітыка Рэчы Паспалітай. Войны XVII–XVIII стст. і іх наступствы для Беларусі.
- 17 Эканамічны і палітычны крызіс Рэчы Паспалітай у XVIII ст. і яе падзелы.
- 18 Пазітыўныя і негатыўныя бакі ўваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі.
- 19 Падзеі вайны 1812 г. на тэрыторыі Беларусі.
- 20 Паўстанне 1863–1864 гг. пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага ў Беларусі.
- 21 Буржуазныя рэформы 1860–1870-х гг. у Расійскай імперыі і асаблівасці іх правядзення ў Беларусі.
- 22 Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў XIX–пачатку XX стст. Стварэнне і дзейнасць агульнарасійскіх палітычных партый і арганізацый беларускай накіраванасці.

23 Асноўныя накірункі развіцця культуры Беларусі ў XIX ст. Беларускае нацыянальна-культурнае адраджэнне пачатку XX ст.

24 Прычыны і характар Першай сусветнай вайны. Беларусь у гады вайны.

25 Лютаўская буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя ў Расіі. Двоеўладдзе. Развіццё беларускага руху.

26 Кастрычніцкая рэвалюцыя ў Расіі і ўстанаўленне савецкай улады ў Беларусі.

27 Шляхі фарміравання беларускай дзяржаўнасці. Стварэнне Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР).

28 Стварэнне БССР. Яе роля і месца ў складзе СССР.

29 Сутнасць новай эканамічнай палітыкі (НЭП).

30 Індустрыялізацыя і калектывізацыя, іх асаблівасці ў Беларусі (1920–1930-я гг.).

31 Культура Беларусі ў міжваенны час (1919–1941 гг.).

32 Асноўныя тэндэнцыі развіцця Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы (1921 – 1939 гг.).

33 Прычыны і пачатак Другой сусветнай вайны. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

34 Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Абарончыя баі летам 1941 года.

35 Палітыка гітлераўскіх акупантаў на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. Беларускае калабарацыя.

36 Барацьба беларускага народа супраць гітлераўскіх захопнікаў.

37 Вызваленне Беларусі. Заканчэнне і вынікі Другой сусветнай вайны.

38 Асноўныя рысы грамадска-палітычнага жыцця Беларусі ў другой палове 1940-х–першай палове 1980-х гг.

39 Эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове 1940-х–першай палове 1980-х гг.

40 Здабыткі і негатыўныя з'явы ў развіцці адукацыі, навукі і культуры ў 1950–1980-я гг.

41 Палітыка перабудовы, яе змест і шляхі ажыццяўлення (1985–1990 гг.). Распад СССР.

42 Абвясчэнне і станаўленне Рэспублікі Беларусь. Прыняцце Канстытуцыі. Выбары Прэзідэнта.

43 Грамадска-палітычнае і культурнае жыццё суверэннай Рэспублікі Беларусь (1995–2010 гг.). Рэфэрэндумы.

44 Дзяржаўная сімволіка Рэспублікі Беларусь: Канстытуцыя, герб, сцяг, гімн.

Спіс рэкамендаваных крыніц

Асноўная літаратура

- 1 Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): учеб. пособие / под ред. А.А. Ковалени, Н.С. Сташкевича. – Минск, 2004.
- 2 Гісторыя Беларусі: вучэб. дапам. У 2 ч. / пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. – Мінск, 2011.
- 3 Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі: дапаможнік / пад рэд. В.І. Галубовіча, Ю.М. Бохана. – Мінск, 2007.
- 4 Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый: вучэбны дапаможнік / пад рэд. Л.В. Лойкі. – Мінск, 2005.
- 5 История Беларуси: учеб.-информац. пособие / под ред. А.Г. Кохановского, О.А. Яновского. – Минск, 1997.
- 6 Ковкель И.И. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – Минск, 2010.
- 7 Конституция Республики Беларусь 1994 года: с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г. – Минск, 2008.
- 8 Котов А.И. История Беларуси и мировые цивилизации. – Минск, 2006.
- 9 Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. – Мінск, 1996.
- 10 Нарысы гісторыі Беларусі / пад рэд. М.П.Касцюка. У 2–х ч. – Мінск, 1994, 1995.
- 11 Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. – Мінск, 2009.
- 12 Шымуковіч С.Ф. Гісторыя Беларусі: курс лекцый. У 2 ч. – Мінск, 2005.

Дадатковая літаратура

- 13 Беларускія летапісы і хронікі. – Мінск, 1997.
- 14 Белоруссия в эпоху капитализма: сб. документов и материалов: в 4 т. – Минск, 1983; 1990.
- 15 Белоруссия в эпоху феодализма: сб. документов и материалов: в 4 т. – Минск, 1959–1979.
- 16 Бригадин П.И. История Беларуси в контексте европейской истории: курс лекций. – Минск, 2007.
- 17 Вішнеўскі А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Мінск, 2005.
- 18 Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя: у 2 т. – Мінск, 2005; 2006.
- 19 Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы. – Мінск, 2001.

- 20 Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый: вучэб. дапам.: у 2 ч. / Пад рэд. А.А. Кавалені, В.Ф. Касовіча. – Мінск, 2005.
- 21 Гісторыя Беларусі: у 6 т. – Мінск, 2000–2011.
- 22 Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. У 2 кн. – Мінск, 2011–2012.
- 23 Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. – Минск, 2003.
- 24 История Европы / под науч. редак. В.С. Кошелева. – Минск, 1996.
- 25 Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Мінск, 1991.
- 26 Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.). – Мінск, 1998.
- 27 Касцюк М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі. – Мінск, 2000.
- 28 Круталевич В.А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.). – Минск, 2003.
- 29 Ластоўскі В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. – Мінск, 1992.
- 30 Магдэбургскае права на Магілёўшчыне: учора, сёння, заўтра: зборнік матэрыялаў / уклад., аўт. прадмовы І.А. Пушкін, А.Р. Агееў. – Магілёў, 2012.
- 31 Марцуль Г.С. Гісторыя Беларусі: насельніцтва, фарміраванне і вызначэнне этнічных і дзяржаўна-адміністрацыйных межаў, беларускае замежжа / Г.С. Марцуль, М.С. Сташкевіч. – Мінск, 1997.
- 32 Мірановіч, Я. Найноўшая гісторыя Беларусі / Я. Мірановіч; Навук. рэд. А. Краўцэвіч. – СПб: Неўскі прасцяг, 2003.
- 33 Основы идеологии белорусского государства: учеб. пособие / под общ. ред. Г.А. Василевича, Я.С. Яскевич. – Минск, 2004.
- 34 Очерки истории науки и культуры Беларуси. IX–XX вв. – Минск, 1996.
- 35 Очерки истории образования Могилевщины. – Могилев, 2012.
- 36 Падокшын С.А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры. – Мінск, 2003.
- 37 Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. – Минск, 1991.
- 38 Пичета В. И. История белорусского народа. – Минск, 2003.
- 39 Пушкин И.А. Исторический очерк создания и деятельности Могилёвского государственного университета продовольствия / И.А.Пушкин // 40 лет Могилёвскому государственному университету продовольствия. – Минск, 2013.
- 40 Пушкін І.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990–2005 гг.): манаграфія. – Магілёў, 2007.
- 41 Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі (1919–1990 гг.): манаграфія. – Мінск, 2010.

- 42 Пушкін І.А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20–30-я гады ХХ ст.): дакументы і матэрыялы. – Мінск, 2009.
- 43 Рэлігія і царква на Беларусі: энцыклапед. даведнік. – Мінск, 2001.
- 44 Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г: Тэкст. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
- 45 Францызск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988.
- 46 Ходзін С. М. Гісторыя культуры Беларусі ў 1920–1930-я гг. – Мінск, 2001.
- 47 Хрестоматія по истории Белоруссии. С древнейших времен до 1917 г. – Минск, 2008.
- 48 Чигринов, П.Г. Белорусская история: науч.-попул. очерк / П.Г.Чигринов. – Минск: Современная школа, 2010.
- 49 Шаршунов В.А. Становление национальной системы подготовки и аттестации учёных и педагогов высшей квалификации. – Минск, 2008.
- 50 Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1993 – 2003.
- 51 Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1989.
- 52 Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: у 2 ч. – Мінск, 2000; 2003.

Метадычныя ўказанні

- 53 Беларусь у гады Другой сусветнай вайны: метадычныя ўказанні студэнтам усіх спецыяльнасцей да семінарскага занятку / склад. І.А. Пушкін. – Магілёў, 2004.
- 54 Беларусь у міжваенны час: метадычныя парады студэнтам 1 курса ўсіх спецыяльнасцей да семінарскага занятку / склад. І.А.Пушкін. – Магілёў, 2003.
- 55 Беларусь у перыяд станаўлення буржуазнага грамадства (Першая сусветная вайна – люты 1917 г.): метадычныя парады студэнтам усіх спецыяльнасцей да семінарскіх заняткаў / склад. Т.Г. Бабкова. – Магілёў, 2005.
- 56 Бабкова Т.Г. Айчынная культура: канспект лекцый для студэнтаў дзённай формы навучання. – Магілёў, 2006.
- 57 Буржуазныя рэформы другой паловы ХІХ стагоддзя: метадычныя парады студэнтам ўсіх спецыяльнасцей да семінарскіх заняткаў / склад. Т.Г. Бабкова. – Магілёў, 2004.
- 58 Гісторыя Беларусі: Метадычныя ўказанні да семінарскіх заняткаў / склад. І.А. Пушкін, Н.В. Саклакова. – Магілёў, 2009.
- 59 Духоўнае і культурнае жыццё беларускага народа на мяжы ХХ–ХХІ стагоддзяў: Метатычныя рэкамендацыі для студэнтаў / Склад. Т.Г. Бабкова. – Магілёў, 2011.
- 60 Костеров А.П. Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): конспект лекций. – Могилёв, 2006.

61 Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларусі (1917–1922): мет. парады студэнтам усіх спецыяльнасцей да семінарскага занятка / склад. І.А. Пушкін. – Магілёў, 2002.

62 Прадмет і гісторыяграфія гісторыі Беларусі: метадычныя парады студэнтам да семінарскага занятка / склад. Б.К.Малахаў. – Магілёў, 2001.

63 Пушкін І.А. Гістарычная і культурная спадчына горада Магілёва: курс лекцый. – Магілёў, 2006.

64 Савецкая мадэль мадэрнізацыі ў гісторыі Беларусі: Беларусь у перыяд 1950–1980-х гадоў: метадычныя парады / склад. І.А.Пушкін. – Магілёў, 2008.

65 Суверэнная Рэспубліка Беларусь ва ўмовах глабалізацыі сусветных працэсаў і асноўныя тэндэнцыі яе сацыяльна-эканамічнага развіцця: метатычныя рэкамендацыі для студэнтаў / склад. І.А. Пушкін. – Магілёў, 2011.

66 Эпоха Асветніцтва. Рэч Паспалітая ў XVIII ст.: метадычныя парады студэнтам I курса ўсіх спецыяльнасцей да семінарскіх заняткаў / склад. Т.Г. Бабкова. – Магілёў, 2003.

Вучэбнае выданне

ГІСТОРЫЯ
(гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі)

Канспект лекцый

Аўтар-укладальнік

Пушкін Ігар Аляксандравіч

Рэдактар *А.А. Шчарбакова*
Тэхнічны рэдактар *Н.Г. Твярская*
Камп'ютэрны дызайн вокладкі *А.В. Сенчуравой*

Падпісана да друку 14.07.2014. Фармат 60x84 1/16
Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Рэзаграфія.
Ум. друк. арк. 8,0. Ул.-выд. арк. 8,7.
Тыраж 56 экз. Заказ 80.

Установа адукацыі
«Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання»
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворца,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/272 ад 04.04.2014.
Пр-т Шміта, 3, 212027, Магілёў.